

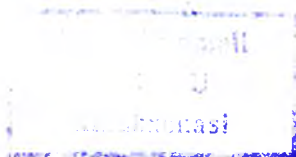
74.00
34
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

МУКАРРАМ АХМЕДОВА

ПЕДАГОГИК КОНФЛИКТОЛОГИЯ

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети илмий кенгаши
томонидан олий ўқув юртлари талабалари учун
ўқув қўлланма сифатида тасвир этилган

924460

ТОШКЕНТ – 2014

Ахмедова Мукаррим Турсуналиевна

Педагогик конфликтология (ўқув қўлланма): 5110900 – педагогика ва психология / М.Т.Ахмедова; Масъул муҳаррир Н.М.Эгамбердиева; Ўз.Р. олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, -Т.: ТДПУ нашриёти, 2014. 320 бет.

Аннотация: мазкур ўқув қўлланма олий таълим муассасаларининг педагогика ва психология йўналишида таълим олувчи бакалавр ва магистрантлар учун мўлжалланган бўлиб, китобда педагогиканинг янги соҳаларидан бири – педагогик конфликтология фанининг шаклланиши, уни ўрганишнинг ўзига хосликлари, педагогик конфликтологиянинг асосий тушунчалари, ечимлари ва уларнинг таснификаби масалалар ёритилган.

Ушбу ўқув қўлланмани ёзишдан асосий мақсад, ёшларга ҳаётдаги конфликтлар бўйича кенг назарий ва амалий билимлар бериш орқали ёшларни жамиятда мустақил ва фаол фуқаро сифатидаги иштироки учун замин яратиш, бошқа инсонлар билан табиий бўлган турли ижтимоий, иқтисодий, маънавий-руҳий, психологик мулоқотларда улар онги, тафаккури ва ахлокида камтарлик, меҳрибонлик, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, самимийлик, виждонийлик, ўз сўзида туриш каби ҳислатларни тарбиялашдан иборатдир.

Масъул муҳаррир:

педагогика фанлари доктори, профессор **Н.М. Эгамбердиева**

Такризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор **Х.Р. Рашидов**

педагогика фанлари номзоди, доцент **Б.Х.Ходжаев**

Мазкур ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети илмий кенгаш йиғилишининг 2014 йил «20» февралда бўлиб ўтган 9-рақамли баённомасига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	4
I БОБ. Педагогик конфликтология фанининг назарий асослари	
1.1. Конфликт ҳақида тушунча ва унинг фан сифатида ривожланиши.....	8
1.2. Педагогик конфликтология фанининг максади, вазифалари ва асосий таркибий қисмлари.....	21
1.3. Педагогик конфликтологиянинг фанлар билан алоқадорликда ривожланиши.....	25
1.4. Конфликт инсон ҳаётининг ажралмас таркиби сифатида: конфликтогенлар.....	36
II БОБ. Педагогик конфликт ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари	
2.1. Низо ва унинг мазмуни ва турлари.....	56
2.2. Конфликт сигналлари.....	63
2.3. Агрессия ва зўравонлик ҳақида тушунча Унинг моҳияти.....	75
2.4. Конфликтли вазиятда ғазаб ва қаҳр.....	82
2.5. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	94
2.6. Конфликтли вазиятларни ҳал этишда оиланинг роли.....	106
2.7. Жамоадаги конфликт ва уни ечимга олиб келиш йўллари.....	118
2.8. Педагогик конфликтологияда тана забони.....	132
III БОБ. Педагогик конфликтларни олдини олиш ва бартараф этиш йўллари	
3.1. Педагогик конфликт ва уларни олдини олишда аждодларимизнинг бой меросидан фойдаланиш.....	151
3.2. Мулоқот асосида маънавий маданиятни шакллантириш мезонлари ва омиллари.....	157
3.3. Муомала маданияти ва тўғри мулоқот қоидалари.....	164
3.4. Ўзгани англаш (эшитиш) ва ўзини аңлатиш қоидалари.....	177
3.5. Конфликтларни бошқариш тартиблари ва усуллари.....	186
3.6. Конфликтларни бартараф этишда “Мен-тасдиқлар” (Мен-муружаат) усули.....	201
3.7. Конфликда “Ғолиб-Ғолиб” стратегияси ва унинг амал қилиш тамойиллари.....	210
3.8. Зиддиятлар ечимида адолатпарварлик мезонлари.....	226
3.9. Конфликтларни бартараф этишда толерантлик.....	238
3.10. Медиация, унинг қоидалари ва шарт-шароитлари.....	248
4. Муаммоли педагогик вазиятлар.....	252
5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	256
6. Иловалар.....	260
7. АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ЛУҒАТИ.....	307

К И Р И Ш

*Илм са ҳрода - дӯст,
ҳаёт чорра ҳаларида - таянч,
ёлғиз дамларда- йўлдош,
бахтиёр оақиқаларда - раҳбар,
қайгули онларда - мададкор,
одамлар орасида - зебу зийнат,
душманларга қариш кураида - қуролдир.
Ҳидисдан...*

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” номли асарида “*Вазият қандай бўлмасин куч ишлатиш йўли билан Миллатлараро муносабатларни, республикалар мустақиллигига даҳлдор масалаларни ҳал этишда бирорта яхшиликка эришиш мумкин эмаслигига ишончим комил*” - деб таъкидлайди¹. Бугунги кунда буюк келажак сари интилувчи ҳар бир фуқаро “Ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан жавоб бериш” дек ҳаётий шиорга интилиб яшайди.

Дарҳақиқат, сўнгги вақтларда замонавий жамиятлардаги инсонга бўлган турли илмий-техник, маънавий, иқтисодий таъсирларнинг ҳаддан зиёд ортиб бориши, замонавий жамиятларда яшаш тарзининг мураккаблик томон ортиб бораётганлиги одамлар тўқнаш келиши мумкин бўлган турли конфликтли вазиятларни ҳам оширмоқда.

Инсон ўз ҳаётида болалик давриданок бошқа инсонлар билан турли ижтимоий муносабатларга киришади. Инсон ҳаёти бошқалар билан бўладиган турли муносабатларнинг узлуксизлигидан иборат бўлган жараёндир. Ана шу муносабатлар эса ҳар доим ҳам бир текис, силлиқ ва тинч давом этавермайди. Ҳаётнинг бир текис давом этишини турли низо ва зиддиятлар бузиб туради. Биз уларни конфликтлар деб атаймиз.

Конфликт ҳар бир инсон ҳаётига алоқадор бўлган ўзига ҳос жараён бўлиб, ҳеч бир инсон ўзини комил ишонч билан конфликтли вазиятлардан

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.

муҳофаза килинганман деб айта олмайди. Конфликтлар инсон ҳаётининг ажралмас қисми ҳисобланади, чунки ҳар бир инсон ўз ҳаёти давомида конфликтлар билан тўқнаш келади. Конфликтлар табиий ҳодиса бўлиб, конфликт билан тўғри муносабат ўрнатиш инсон тарбияси, унинг шаклланишининг зарурий талабларидан биридир.

Болалик даврида ўйинчоқларни талашиш, бировларга ҳасад қилиш ёки ўғил болаларнинг жанжал қилиб уришганини кўп кузатгансиз. Мана шундай конфликтлар кейинчалик оилада, эру-хотин, қайнона-келин, ака-опалар, яқинлар, дўстлар, ижтимоий гуруҳлар, турли компаниялар ўртасида, шунингдек, меҳнат фаолиятида педагогик жамоада ҳам вужудга келиши мумкин.

Хўш, аслида конфликт нима, уни енгиб бўладими, ундан инсон ўзини эҳтиёт қилиши мумкинми, конфликтсиз яшашнинг тартиб ва қоидалари мавжудми, улар нималардан иборат?

Ушбу саволлар ҳаммани қизиқтириши табиий. Мазкур ўқув қўлланма ўсиб келаётган янги авлодни айнан конфликтлар бўйича замонавий билим ва кўникмалар билан қуроллантиришга бағишланган бўлиб, конфликт жараёнларида ўзини идора қилиш бўйича барча зарур илмий-назарий ва амалий маълумотларни ўзида мужассам этади.

Муаммоларни бартараф қилиш, кадриятларимизни асраб-авайлаш, глобаллашув жараёнида ўзлигимизни асраб қолишни таъминлаш ҳам юзага келадиган низоли вазиятларни ҳал этишнинг долзарб вазифасидир.

Низоли вазиятларни ҳал этишнинг илмий-услубий йўналишларининг илмий жиҳатдан таҳлили шуни кўрсатадики, таълим соҳасининг илмий-назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ этиш масалалари бўйича Е.И.Степанов, С.В.Банькина, А.Н.Самарин, В.Н.Шаленко, В.Шейнов, А.Я.Анцупов, Н.И.Леонов, В.Н.Кудрявцев, В.Н.Васильев ва В.В.Дружинин каби олимларнинг тадқиқот ишларида ҳар томонлама ўрганилган.

Ўзбекистон Республикасида ёшларни ҳар томонлама комил инсонлар қилиб тарбиялаш, конфликтологик кайфият ва хусусиятларни ўрганиш бўйича ўқитувчининг касбий, ахлокий фазилатларини шакллантириш, ривожлантиришнинг илмий-назарий масалалари бўйича педагог ва психолог олимлардан О.Мусурмонова, С.Нишонава, Г.Тўйчиева, Э.Асадова, Г.Бердиев, В.Каримова, Э.Ғозиев, Н.Эгамбердиева, Х.Ибрагимов, М.Отакулов, Б.Ходжаев, П.Эргашев, А.Мухсиева, М.Умарова сингари олимларнинг илмий кузатишлари шулар жумласига киради.

Ахборотлаштирилган жамиятда яшар эканмиз, Ўзбекистонда рўй бераётган ўзгаришлар, янгиликлар, ислохотлар ёшлар ҳаётига ҳам таъсир этмай қолмайди. Шу боис, ёшлар ижтимоий ҳаётида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларни мустақиллик мафкураси, ахлокий тарбия талаблари асосида теран англаб олишлари ва шуларга асосланган ҳолда ақлий-жисмоний қобилиятларини, маънавий имкониятларини рўёбга чиқаришлари зарур. Ёшларда бундай билим, кўникмаларни шакллантирмасдан ва маънавий баркамол қилиб вояга етказмасдан туриб кўзланган максадларга эришиш қийин.

Ёшларнинг маънавий киёфасини белгилаш ва шу билан бир қаторда соғлом фикрли, уддабурон шахс бўлиб шаклланишида Президентимиз И.А.Каримов 2014 йилни “Соғлом бола” йили деб эълон қилишлари ҳам бежиз эмас. Чунки, оилада болани соғлом қилиб тарбиялаш – мустаҳкам пойдеворли жамият барпо этилишининг гаровидир. Инсон аслида бахт ва эзгулик учун дунёга келади, шу орзу-умид билан яшайди. Лекин бу билан иш битмайди, у шу ниятига етиш учун ҳаракат қилиши, меҳнат қилиши, яхшилик қўриши учун яхшилик қилиши лозим. Инсоннинг инсон бўлиб шаклланишида, ҳаётда ўз ўрнини топишида, эл-юрт ичида иззат-ҳурматга сазовор бўлишида, юксак ахлоқ-одоб қоидаларини ўзида мужассам этишида оила асосий ўринни эгаллайди. Оила шундай маконки, унда ҳаётнинг давомийлигини таъминловчи шахс шаклланади, этник маданият, урф-одатлар, ахлокий-маънавий қадриятлар сақланади, ривожлантирилади, жамият тараққиётини белгиловчи иқтисодий ва маънавий

ҳаёт пойдевори курилади ҳамда мустаҳкамланади. Оилада тарбиянинг негизларига асос солинади. У болада шаклланиши лозим бўлган барча инсоний муносабат ва фазилатларни тарбияловчи ҳаёт мактаби ҳисобланади.

Ўқув қўлланмада педагогик конфликтология фанининг мазмун-моҳиятини очиб беришда 2001 йили АҚШ ҳукуматининг “Таълимдаги ҳамкорлар” (PiE) дастурида “Фукаролик таълими” (Civic Education) йўналиши бўйича катнашиб ва унинг ўн ғолибидан бири бўлиб, айнан конфликтлар ечими (Conflict Resolution) бўйича Хансвиллдаги Алабама Университетида сабоқ олиб кайтган Гулхумор Тўйчиеванинг ёшлар ва талабалар эътиборига конфликтлар ечими бўйича тўплаган материалларидан фойдаланилди. Мазкур ўқув қўлланма кизиқувчан, интилувчан, салоҳиятли ва ҳар томонлама уйғун камол топаётган ёшлар ва талабалар учун фойдали манбага айланишига умид қилиб қоламиз. Ўқув қўлланмада конфликтлар ечими бўйича дунё микёсидаги барча замонавий билимлар ва мавжуд лойиҳалар ижодий ўзлаштирилган ҳамда миллий материал билан бойитилган.

I БОБ. ПЕДАГОГИК КОНФЛИКТОЛОГИЯ ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Конфликт ҳақида тушунча ва унинг фан сифатида ривожланиши

Таянч тушунчалар:

Конфликт; зиддият; низо; вазият; тўқнаш; компонент; жамоа; руҳий мулоқот; меҳнат жамоаси; конфликт вазият; принциплар; тарбияланганлик даражаси; тўқнашув; можаро; кайфият; деструктив ёндашув; деконструктив ёндашув; конфликтнинг давомийлиги; конструктив ёндашув.

Ҳаёт конфликтларга тўла. Инсоннинг жамиятдаги яшаш тарзини турли зиддиятларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Турли низо ва зиддиятлар билан умр давомида, ҳар қандай ёшда, ҳар жойда, ҳар қандай вазиятда тўқнаш келиш мумкин. Конфликтлар уйда, мактабда, кўчада, ўқувчилар орасида, ота-оналар ва фарзандлар, ходим ва унинг раҳбарияти орасида, жамоа аъзолари ўртасида содир бўлиши мумкин. Конфликтлар, одатда, кўп вақт одамлар бирга бўладиган ҳолларда, яъни улар узок муддат бир-бирлари билан ва руҳий мулоқотда бўладиган ҳолларда, улар маълум муддат ўзаро бирга бўлишга мажбур бўлган пайтларида кўпроқ содир бўлади.

Ҳеч бир инсон ўзини конфликтлардан доимий муҳофаза қилинганман деб ҳисоблай олмайди. Чунки конфликтлар баъзан қўққисдан, ҳеч қутилмаган ҳолда вужудга келиши ҳамда инсон ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириб юбориши мумкин. Конфликт ҳар бир инсон ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб, ҳеч бир инсон конфликтлардан ўзини "қафолатланганман" деб ишонч билан айта олмайди. Ҳар биримиз болалик даврларимиздан конфликт вазиятларга тушамиз ва бу ҳолатлардан чикиб кетиш йўлларини, усулларини қидирамиз. Шу нуқтан назардан қараганда, конфликт ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Чунки у кўпчилик инсонларнинг қўндалик турмуш тарзига оид воқеа ва ҳодисаларни камраб олади ҳамда конфликт ривожидан ҳар бир инсон, яқин қариндошлар,

меҳнат жамоаси ўртасидаги тинч ва тотувликка асосланган осуда ҳаёт тарзи зарар кўриши мумкин.

Улғайганимиз сари конфликт воқеа, ҳодисалар ўз кучи ва таъсирини ҳам кучайтириб боради. Аммо биз конфликт нималигини биламизми?! Ҳар доим ҳам конфликтли вазиятга тушиб қолганда ўзимизни тўғри тутамизми? Конфликт бизнинг ҳаётимиз учун таҳдид кўрсатадими? Конфликтнинг ўз ички табиати қандай? Конфликтдан қандай қутилиш яъни ундан қандай чиқиб кетиш керак? Зиддият қандай қонуниятлар асосида ривожланади? Низони ривожлантирувчи омилларни олдиндан бартараф этса бўладими? Инсон зиддиятларсиз яшашга ўрганиши мумкинми?!

Конфликтология, ёки конфликтлар ечими соҳаси янги ривожланиб келаётган ва тараккий этаётган фан соҳаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шу боис, конфликтология соҳасининг назарий асослари, унинг миллий хусусиятлари, ижтимоий ўзига хосликлари, конфликтларнинг жамият ҳаёти билан алоқадорлиги, шахслараро конфликтлар, конфликтларнинг ҳуқуқий аспектлари, меҳнат жамоасидаги конфликтлар масалалари кўпчилик тадқиқотчиларни кизиқтиради. Кўриниб турибдики, конфликтологиянинг ўз ички йўналишлари кўп. Конфликтологик қайфият ва хусусиятларни ўрганиш жамиятдаги инкирозларнинг келиб чиқиши ва ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олишга кўмак беради. Аммо бу соҳадаги тадқиқотлар унчалик кўп бўлмай, мазкур қўлланмани ёзишда биз конфликтология асослари бўйича инглиз, рус ва ўзбек тилларидаги баъзи маълум манбаларга таяндик:

➤ Handling Conflicts. Conflicts: a positive approach. Participant's manual. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1997; WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1998; Fran Schmidt/ Alice Friedman. Fighting Fair. For families. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1994.

➤ Степанов Е.И. Современная конфликтология: Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов: Учебное пособие. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 176 с. ; Степанов Е.И., Баныкина С.В. Конфликты в современной школе. Изучение и управление./ Серия "Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. - М.: КомКнига, 2006.;Самарин А.Н., Степанов Е.И., Шаленко В.Н.Духовные проблемы нашего времени /Социальные конфликты в контексте глобализации и регионализации. -М.: URSS, 2005.; Шаленко В.Н.Социальные конфликты/ Под ред.Добренкова В.И., Кравченко А.И. / Фундаментальная социология: в 15 томах, т.VI: Социальные деформации. Гл. 4, раздел 1. - М.: Инфра-М, 2005.; Самарин А.Н.Конфликты в духовной сфере современного общества: состояние и проблемы урегулирования// Конфликтология. Теория и практика. 2004. №4; Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Выпуск 6. Конфликты в политике и экономике: мониторинг и менеджмент. / Серия "Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения" // Под ред Е.И. Степанова. - М.: ИСПАН, 1994. - 128 с.; Шейнов В. Конфликты в нашей жизни. Возникновение, развитие и разрешение конфликтов. Два аспекта проблемы. —М.: 2001; Анцупов А.Я. Основы конфликтологии. —М.: 1998; Леонов Н.И. Конфликтология. Москва-Воронеж, 2006. -232 с.;Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология. Центр конфликтологических исследований. —М.: 1995;

➤ Тўйчиева Г.У., Асадова Э. Ёшлар ва конфликтлар ечими. Мануал. —Т.: 2003.

АҚШнинг бир неча университетлари қошида конфликт ечимларини ўрганишга йўналтирилган илмий-амалий тадқиқот марказлари фаолият олиб боради. Майамида ташкил этилган “Тинчлик таълими тадқиқотлари маркази” ана шундай ташкилотлардан ҳисобланади. Россия Фанлар Академияси

1-расм. Тўқнашув.

Социология институти қошида ҳам “Конфликтологик тадқиқотлар маркази” иш олиб боради.

Конфликт ўзи нима? Бу фан ўрганувчи объектлар нималардан иборат? Конфликтларни келиб чиқишини, сабаб ва оқибатларини ўрганувчи фан **“Конфликтология”** бўлиб, у латинча **“conflictus”** – тўқнашув демакдир. Фан нуктаи-назаридан илк маротаба конфликтни илмий ўрганиш давлат ҳокимияти, жамият аъзолари ҳамда алоҳида ижтимоий гуруҳлар орасидаги зиддиятларни ўрганишдан бошланган.

Кейинчалик илмий кизиқишларни ортиб бориши билан ижтимоий, сиёсий, миллий, гуруҳлараро ва шахслараро конфликтлар фан объектига айлана бошлади. Конфликтология XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фан сифатида шакллана бошлагандан сўнг, жамиятда конфликтнинг тутган ўрнини ўрганиш жамият ҳаётида жуда муҳимлиги сабабли, этник ва гуруҳлараро конфликтли муносабатларни ўрганиш, систематик асосда уларни таҳлил қилиш ва ўзаро тўғри ечимга келиш зарурий эҳтиёжлардан бирига айланди.

Конфликт тўқнашув жараёнида икки томоннинг бир-бирини тушунмаган ҳолатда вужудга келади. Конфликтни вужудга келишидаги **биринчи шакл** –

можародир. Можаро конфликтнинг асоси ҳисобланиб, уни негизида икки томон учун тўқнашувни келтириб чиқарувчи омиллар мавжуд бўлади.

Иккинчи шакли – норозилик бўлиб, бир-биридан норозилик натижасида келиб чикувчи нохуш кайфиятни сўз ёки хатти-ҳаракат билан билдириш натижасида конфликт юзага келади. Лекин норозилик ҳамма вақт ҳам конфликтни вужудга келтирмайди.

Конфликтни вужудга келтирувчи **учинчи шакл** – келишмовчилик бўлиб, фикр ва қарашларни тўғри келмаслиги натижасида шахсий фикрга қарши даъвонинг мавжудлигидир. Иккинчи томоннинг фикр ва қарашларига акс таъсир натижасида ҳам конфликтни вужудга келтирувчи омиллар вужудга келади. Икки объектни келажак муносабатларини тўғри ташкил этишини ўйламаслиги оқибатида бир-бирига *қариш туриш* кайфияти таъсир қилади. Бу ҳам конфликтни вужудга келтирувчи омиллардан бири бўлиб, ҳар бир субъект бундай кайфиятга конфликт арафасида мойил бўлади. Субъектларни бир-бирига қарши туриш вазиятидан чиқиши, қийин жараён ҳисобланиб, икки томон бир-бирини ечими қийин бўлган вазият томон етаклайди. Конфликтни вужудга келишида ва уни ҳал этишда конструктив ёндашув зиддиятни ижобий янги поғонага олиб чиқади ва тўғри ечимга олиб келади. Зиддиятни ҳал этишда деструктив ёндашув эса конфликтни янада чуқурлаштириб уни боши берк кўчага олиб киради. Шунга қарамадан конфликтнинг дастлабки босқичи учун деконструктив ёндашув хос бўлиб, конфликтнинг давомийлигининг маълум даврида конструктив ёндашув талаб этилади ва конфликтни ҳал этиш ижобий босқичга ўтади.

Шунга кўра конфликтни вужудга келиши ва уни ечимининг қуйидаги схемаси намоён бўлади:

Конфликтли вазиятда деструктив ёндашув, можаронинг ҳал этилишида эса конструктив ёндашув юзага келади. Конфликтни вужудга келишининг асосида доимо қарама-қарши бўлган омиллар ётади. Бу эса конфликтни келтириб чиқарувчи асосий сабабларни ташкил этади. Л.Козернинг

таъкидлашича, конфликт – карама-қаршилиқни бартараф этувчи омишлардан фойдаланилмагандагина юзага келади. Кўп ҳоллардаги конфликтларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, конфликт аъзолари аксар ҳолларда зиддиятнинг ҳақиқий сабабларини тушунишни истамайдилар ва деструктив ёндашув натижасида вазият жиддий тус олади.

Конфликт - ўзаро карама-қарши бўлган зиддиятли манфаатлар ва муносабатларнинг очик тўқнашувидир.

Конфликтнинг ечимини топиш – конфликт вазиятни йўқотиш ҳамда у юзага келтирган муносабатларни тўғри йўлга солиш билимлари ва кўникмалари мажмуидан иборатдир.²

Конфликтларни табиий ҳодиса дедик. Конфликт – оддий ҳол. Чунки конфликт ҳар биримизнинг турмушимиз ва тирикчилигимизга ҳос бўлган, ҳаётимизга тегишли нарса. Аммо кўпчилик онгида анъанавий мавжуд бўлган фикрга кўра, конфликт бу – оддий ҳол эмас, у зиддиятли ҳол, ундан ўзини муҳофаза қилиш керак, ундан ўзини тортиш зарур, конфликтдан “қочиш” керак. Инсонлараро, оилалар ичида бўлаётган конфликтлардан ўзини тортишни бизга болалигимиздан ўргатиб келишади. Конфликт олдидан, конфликтдан қўрқиш ҳоллари кўпчилиқни ташкил қилади. Бизни болалигимиздан конфликтли вазиятлардан ўзимизни тортишга, “жанжалкаш” бўлмасликка, низоларни келтириб чиқарган ва унда қатнашган одамлардан ўзимизни тортиб юришга ўргатишади. Конфликт – бизнинг миллий менталитетимизда “яхши” бўлмаган ҳолат ва вазиятга тенглаштирилади. Конфликт бўлганидан кўра, конфликт бўлмаганини биз афзалроқ кўрамыз. Биз конфликтни ҳаётимиздаги энг “ёмон” давр сифатида баҳолаймиз. Конфликтдан узоқроқда яшаш кўникмалари бизнинг тафаккуримизга чуқур сингдирилади. Конфликт ҳар кунлик ҳаёт тарзимизга ҳос бўлган воқелик бўлишига қарамай, инсонлар кўпинча уларни нотўғри талқин этади ҳамда уларни “англанган” ҳолда

² Степанов Е.И. Современная конфликтология: Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов: Учебное пособие. — М.: Издательство ЛКИ. 2008. — 176 с.

қабул қилишга ўргатилмайди. Конфликт вазиятга тушиб қолган вақтимиздагина мана шу конфликт вазиятни таҳлил қилишга уринамиз. Аммо ҳар доим ҳам бизнинг билим ва кўникмаларимиз конфликтли вазиятдан чиқиб кетиш учун етарли бўлмайди. Чунки бизнинг ҳаётий тажрибамиз кам, чунки биз конфликтлар ечими бўйича махсус билимларни эгалламаганмиз. Табиийки, ҳар бир инсон конфликтларни тушунади, уларнинг моҳиятини тўғри англайди ҳамда уларни енга олади дейиш, хато ҳисобланади. Шу боис, конфликтларни ўрганиш, уларни илмий англаш давр талаби бўлиб, конфликтлар бўйича замонавий билимларни эгаллаган мутахассисларни тарбиялаб – вояга етказиш давр билан ҳамнафас бўлишни англатади. Хорижий элларда юқори ва қуйи босқичдаги барча раҳбар ходимлар, бизнес менежерларнинг барчаси конфликтлар ечими бўйича таълим оладилар.

Конфликтлар ва уларнинг ечими бўйича маълум билимлар ва кўникмаларни эгалламасдан туриб, замонавий ижтимоий-иқтисодий тизимларда фаолият олиб бориб ҳамда уларни бошқариб бўлмайди.

Конфликтлар инсон ҳаётининг табиий таркибий қисмидир. Ҳар доим конфликтли вазиятга тушиб қолиш имконияти мавжуд бўлиб, ҳар биримиз ҳеч бўлмаганда бир бор конфликтли вазиятларнинг фаол иштирокчилари бўлганмиз. Ўзини конфликтлардан тўла ажратиб олиш ёки конфликтлардан ҳимоя қилинганман, улардан қафолатланганман, - деб ўйлаш, нотўғридир.

Конфликт нима? Бу саволга жавоб бериш учун оддий оилавий турмушда учраб турадиган конфликтли вазиятларни кўриб чикайлик.

Ўзбекистонда яшашда келтирувчи биринчи вазият: Отабек энди 15 ёшга тўлган. Аммо у ўзининг катта бўлаётганлигини кўрсатишни хоҳлайди. Катталиқ эса мустақил қарорлар қабул қилиш билан белгиланади. Аммо қарорлар қабул қилиш масъулиятли ёндашувни талаб этади. Оилада ота ва ўғил ўртасида жанжал келиб чиқади. Ўғил кечкурун “тунги клуб”да бўладиган кечага албатта бориши лозимлигини ўз отасига тушунтира олмайди. Ота бундай кечаларга бориш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги, Отабек

ҳали ёш эканлиги, олдинда бундай кечалар кўплигини айтади. Аммо Отабек ўз ўртоқларига: “Менга барибир рухсат беришади. Рухсат беришмаса, ўзим уйдан чикиб кетавераман. Мен катта бўлиб колганман”, - деб ваъда бериб қўйган. Ота ўғлини каттик қўллик билан уйда олиб қолади. Отабек эртага ўз ўртоқлари олдида изза бўлишини билиб, жуда каттик куйинади, эзилади ва жаҳли чиқади. Отасини тушунмасликда айблайди. “Мен ўз сўзимда тура олмадим, мен ўғил бола эмасман”, - деган ҳаёллар уни кийнайди. Унинг кўзида отаси энг баджаҳл инсон сифатида гавдаланади. У ўз отасини жуда “ёмон” кўриб кетади. Отабек, шунчалик тажрибали бўлса ҳам тунги клубда ҳеч қандай ҳавф-хатар йўқлигига отасининг ишонмаётганлигига хайрон бўлади. У ўзини камситилган, нафсонияти ерга урилган, ўз дўстлари олдида шарманда қилинган инсон сифатида ҳўрланади ва ҳис қилади. Бу вазиятда зиддият энг яқин кишилар – ота ва ўғил ўртасида юзага келган. Ота ўз ўғлини оила ташқарисида бўладиган турли таҳдидлардан асраб колмокчи, аммо ўғил отанинг бу максadini англамаётганлиги аниқ.

Отанинг фикру ўйлари: Отанинг фикрига кўра, “тунги клуб”ларда ўғлига таъсир этиши мумкин бўлган алкоголь ичимликлар, наркотик моддалар ва бошка таҳдидлардан ота ўз фарзандини асраб колмокчи. Ота ўз ўғлини муҳофаза қилмокда ва унга нисбатан оталик бурчини бажармокда. Ўғли балоғат ёшига етганда эди, ўз ишларига ҳақиқатан жавобгар бўла оларди, лекин ёшгина ўғил бориш ва бормасликни ҳаёлан ўзи ҳал қилган эди.

Аммо ҳозир, Отабек анча ёш, ҳали ўз амалларига жавоб бера олмайди. Ўзини ҳимоя қила олмайди. Унинг атрофидаги ўртоқлари ҳам ёш. Уларга умуман ишониб бўлмайди. Ўғлига бирор қор-ҳол бўлса, қим жавоб беради?! Отабек тунги клубда чекиш, ичишга ўрганиши мумкин. Бу зарарли одатларнинг инсон организмга таҳдидини ҳали тўла англаб етмайди. Бошқалар ҳам ичади, чекади-қу, деб ўйлайди. Ёшлар ҳаётга енгил қарайди. Шунинг учун Отабекка умуман турли кечаларга боришни таъқиқлаб қўйиш даркор.

Отабекнинг фикру ўйлари: Дадам ҳеч қачон мени тушунмаган. Ҳар доим менга қарши чиқадилар. Умуман ҳаётдан орқада қолганлар. Уйдан ташқаридаги нарсаларни умуман билмайдилар. Фақат уй-уй. Уйда менга пишириб қўйибдими?! Мен ахир ўғил боламан-ку! Эрак қиши қўчанинг одами-ку?! Ҳозирдан ўрганмасам, қачон ўрганаман. Каттарок бўлай, ўз билганимни қиламан. Қани бирор сўз десинларчи?! Нима, “тунги клубга” бараётган бир менми?! Ҳамма боради-ку?! Ҳеч қимга бало ҳам ураётгани йўқ-ку?! Борсам, нима мен билан бирор нарса бўлармиди?! Эртага ҳамма мени изза қилади. Устимдан қулади. Эртага мен қандай қилиб мактабга бораман... Эй, бундай яшагандан, яшамаган маъқул. Мен – ота-онанинг қулиман. Умуман ҳуқуқим йўқ! Бошқалар эркин яшайди, мени эса доим назорат қилишгани қилишган?!

Иддиати юзага келтирувчи иккинчи вазият: Гулмира ҳовлиларининг олдидаги кўчага сув сепаётганди. Ёзда ҳар кун и сув сепилиб, супириб, тозаланмаса, онаси уни уришади. Миллий одат шунақа, дейилади. Шу вақтда унинг курсдоши Азиз велосипедда кетаётиб тўхтади, улар озгина гаплашиб қолишди. Гулмиранинг сув сепиши лозимлиги эсидан чиқди. Институтда бўлган воқеаларни эслаб, анча қулишишди. Шунда Гулмиранинг дадаси ишдан келиб қолди. Дадаси Гулмиранинг саломига алик олмай уйга кириб кетди. Азиз ҳам салом берди-да, тезда йўлга тушди. Бир пастда Гулмиранинг онаси кўчага чиқиб, Гулмирани баланд овоз билан уришиб кетди. Гулмира, нима айб қилганини ҳеч тушина олмас эди. Онаси уни ёмон уришди. Жуда қаттиқ гапларни айтди. Гулмира уйга кириб роса йиғлади.

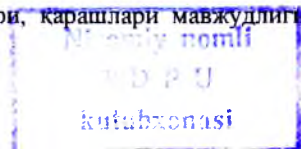
Гулмиранинг фикру ўйлари: Онам ҳадеб уришаверади. Нима, хотинлар фақат меҳнатга туғилганми?! Фақат иш, фақат иш... Нуқул, онам битта гапни қайтаради: - “Бирор жойга борсанг, мени шарманда қиласан. Келинлар эрталаб соат 5 дан кечқурун соат 12 гача иш қилиши лозим. Сен фақат “ўқишим, ўқишим” дейсан. Менга ўқишинг керак эмас, менга ҳаммага ўхшаб эрга тегишинг керак. Аёлнинг бахти ўз вақтида эрга тегишда...”, деяверадилар.

Қуриб кетсин ўша эр! Бир дакика ҳам тинчлик йўқ! Ҳоҳлаганингни ҳеч қила олмас экансан-да... Эр менга нима қаромат кўрсатиб беради, у ҳам фақат мендан иш талаб қилади, фақат ўзи бўлса майли-ку, яна қайнона, қайнота, жияну тоғаваччалар - ҳаммасига менинг меҳнатим керак бўлади. Ҳаммасига мен эгилишим керак. Менинг инсон сифатида қадрим борми ўзи?! Аёл кишининг бахти курсин, фақат меҳнатга туғилган, фақат бўйсунигга туғилган. Ҳеч ким “Сен нимани истайсан”, демайди. Нима учун аёл киши фақат эрга тегибгина бахтли бўлиши лозим. Агар эри ҳар куни уни дўппосласа-чи... . Ундаям эр яхшими...

Онанинг фикру ўйлари: Бу киз тушмағур ҳеч ҳаётни ўйламайди. Осмонларда ҳаёли... . Ўқиб нима қаромат кўрсатиб берарди... Менга қолса дарров эрга берардим-у, ундан қутилардим... . Дадасини олдида уялмай бегона болалар билан хиринг-хиринг қилганига ўлайми... . Гап гапирсанг, ҳеч тушунмайди. Худди бошқа оламда юргандек... . Бир гап айтсанг, ўнта жавоб оласан... Қайлардаги бўлмағур гапларни айтади. Ҳозирдан ўзини устун қўяди. Эрга бериб қутилмасам, ҳали мени роса қийнайди... . Танлайверади, танлайверади... . Эри икки марта дўқ қилса, анча ақли қириб қолади... . Уни эрга бериш керак...

Қўриб чиқилган конфликтли вазиятларнинг ҳар бирида, аниқ ва равшан кўришиб турганидек, зиддиятлар қутилмаган ҳолатда энг яқин одамлар орасида ҳам вужудга келиши мумкин. Биринчи вазиятда ота ва ўғил ўртасида, иккинчи вазиятда эса она ва киз ўртасида зиддият вужудга келмоқда. Иккала вазиятда ҳам ҳар томоннинг ўз фикри, ўз ўйлари, ўз хиссиётлари мавжуд. Улар ё конфликт доирасида юзага келган, ёки улардан аввалроқ ҳам мавжуд бўлган. Аммо бир томоннинг фикру ўйлари фақат мана шу томон учун қадрли бўлиб қолмоқда. Иккинчи томон биринчи томоннинг фикру ўйлари, қарашлари, мулоҳазалари мавжудлигини, улар ўша томон учун ҳам ардоқли эканлигини тан олмайди, уларни билмайди, ёки билмасликка олади. Бир томон иккинчи томоннинг маълум қадриятлари ва фикрлари, қарашлари мавжудлигини тан

924460

олгиси ҳам келмайди, бунга уришиб ҳам кўрмайди. Шунингдек, иккинчи томон ҳам биринчи томоннинг сўзлари ва қарашларини англашга, тушунишга ҳаракат қилмайди. Оқибатда, ёшлар тафаккурида “катталар бизни тушунмайди”, катталарда эса “ёшлар гапга кирмайдиган, ўзбошимча бўлган” деган нотўғри фикр ўрнашиб, котиб қолади.

Демак, конфликт вазиятда ҳар бир томоннинг ўз қарашлари, ўйлари, фикрлари тизими, мажмуаси мавжуд. Мана шу ўй ва фикрлар тизими худди мана шу томоннинг ўз шахсий манфаатларини англатади. Инсон ўз шахсий манфаатларсиз яшай олмайди. Ҳар бир одам, ҳатто энг кичкина ёшдаги болакайларнинг ҳам ўз шахсий манфаатлари мавжуд. Агар кичкина чакалокнинг сўриб турган “соска”сини қўлидан тортиб олсангиз, у дарров бакириб йиғлашга тушади. Чунки унинг шахсий манфаатларига қарши иш амалга оширилган бўлади. Чакалок “менинг нарсамни қайтариб беринглар”, деб уввос солиб йиғлайди.

Шахсий манфаатлар одамлар ҳаётининг табиий эҳтиёжи эканлиги аниқ. Шундай экан, конфликтларда худди мана шу шахсий манфаатлар зиддиятга кирмаяптими? Отанинг манфаатлари билан ўғилнинг манфаатлари, она манфаатлари билан кизнинг манфаатлари ўзаро келиша олаяптими? Аслида, манфаатлар уларни жанжаллашишига, бири-бирига қарши фикр билдиришга, бири-биридан норози бўлишга олиб келмаяптими? Конфликтдаги томонлар ўз шахсий манфаатларини сақлашга ва муҳофаза қилишга уринмаяптими? Ўйлаб кўринг, аслида инсонлар тўқнашуви – манфаатлар тўқнашувидан иборат эмасми?

Агар юқоридаги вазиятларда ота ва унинг ўғлини, она ва унинг қизини уларга ҳос бўлган манфаатларни мувофиқлаштириш, бир хиллаштириш йўлидан борилса, конфликт сақланиб қоладими? Агар томонларнинг қарашлари бир хил қилинса зиддият мавжуд бўладими? Йўқ, албатта. Ота ва ўғил, она ва қиз бир хилда ўйлашса ва фикр қилишса, конфликтли вазият ҳам вужудга келмайди.

Шундай экан, конфликт мазмуни - инсон манфаатларининг ҳолати билан узвий боғлиқ бўлган воқеликка айланади. Демак, конфликт бу икки ёки ундан кўп томонларнинг ўз мақсадларига етишиш йўлидаги турли манфаатли тўқнашувдир.³

Конфликтлар ёмон ҳолатми ёки конфликтларда ҳам ўзига хос ижобий томонлар мавжудми?! Конфликт – бузгунчиликми ёки унда яратувчанлик хусусиятлари ҳам мавжудми?! Конфликт – зўравонликми ёки инсонларни мулоқотга ўргатувчи асосми?! Табиий равишда мана шу саволларнинг жавоблари аслида конфликтнинг мазмуни ва моҳияти биз ўйлаган карашлардан анчагина кенг эканлигини, бизнинг анъанавий карашларимиз эса чегараланган ва ҳақиқий аҳволдан анча узоқ эканлигини исботлайди.

Бизнинг конфликт борасидаги тасаввуримиз унинг фақат бир томонига йўналтирилгандир. Биз одатда конфликтнинг фақат бир қиррасини кўришга ўрганганмиз. У ҳам бўлса, конфликтда одамлар зиддиятга киришиб, ўзаро уруш, низо, жанжаллар чиқаришидир. Аммо ҳар доим ҳам шундай бўлаверадими?!

Конфликт – бу табиий ҳолат. Конфликт ҳар доим ҳам бузгунчилик ёки зўравонлик эмас. Конфликтни тўғри ҳал этилса, у яратувчанлик қудратига эга бўлади. Конфликт томонлар муносабатларини янада мустаҳкамлаши, уларни янги мазмунда қайта қуриши мумкин. Масалан, ўзбеклар “эру-хотиннинг уруши, дока рўмолнинг қуриши”, - деб бежиз айтишмаган. Оилада эр ва хотин ўртасидаги зиддиятлар мавжуд бўлса ҳам, кўп ҳолларда умумий манфаатлар уларнинг тез ҳал этилиши, манфаатлар асосида томонлар уйғунлиги вужудга келишини исботлайди. Демак, конфликтли вазиятни вужудга келтирувчи турли манфаатларни ўзаро бирлаштириш, уларни мувофиқлаштириш имконияти табиий мавжуд.

³ Леонов Н.И. Конфликтология. Москва-Воронеж, 2006. -232 с.

Зиддиятдан чиқиб кетиш учун қилинадиган энг биринчи қадам ҳар доим мана шу зиддиятни келтириб чиқарган манфаатларни ўзаро мувофиқлаштириш мумкинлигига бўлган ишонч ва ҳаракатдан бошланади. Манфаатларни ўзаро яқинлаштириш ва мувофиқлаштириш зиддиятни енгиининг эшигини очибдир. Демак, конфликтнинг икки томони мавжуд. Конфликт келиб чиққанидаёқ, мана шу унинг мавжуд икки томони ҳам вужудга келади. Бир томон - зиддиятни кучайтириш, иккинчи томон – зиддиятни пасайтириш. Бир томон – зиддиятни бузгунчиликка олиб келиш, иккинчи томон – зиддиятни мurosага, яратувчанликка ва осойишталикка олиб келишдир. Конфликт фақат бир томондан иборат бўла олмайди. Конфликтда, унинг қанчалик мураккаб бўлишига қарамай, ҳар вақт икки томон – бузгунчилик ва яратувчанлик мавжуд бўлади.⁴

Шу боис, конфликтларнинг мураккаб хусусиятлари уларда вайрон этиш ва яратувчанлик, зўравонлик ва ҳамкорлик кирраларининг ҳам мавжудлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, конфликт икки ёки ундан ортик томонлар ўртасидаги инсонга хос бўлмаган карама-қарши фикрлар ўртасидаги зиддият тушунилар экан. Халқ оғзаки ижодида ҳам бу ўринда турли зиддиятларга муносабатлар билдирилган, яъни, “Жаҳл келганда, ақл кетади”, “Етти ўлчаб, бир кес”, “Ширин сўз жон озиғи, ёмон сўз дил оғриғи”, “Ширин сўз билан илон инидан – ёмон сўз билан қилич кинидан чиқади” қабилардир.

Демак, инсон иложи борица конфликтга учрамасликка ёки учраганда ҳам ўзига ёки бошқага моддий ва маънавий зарар етказмасликка ҳаракат қилиши лозим.

Мустахкамлаш учун саволлар:

1. Конфликт ўзи нима?
2. Конфликтология фан сифатида нечанчи асрда шакллана бошлаган?

⁴ Леонов Н. И. Конфликтология. Москва-Воронеж, 2006 -232 с.

3. Ҳар бир инсон ўзини конфликтлардан доимий муҳофаза қилинганман деб ҳисоблай оладими?
4. Конфликтда ҳар вақт икки томон – бузгунчилик ва яратувчанлик мавжуд бўладими?
5. Конфликтнинг ечимини топишда қандай билим ва кўникмалар шаклланган бўлмоғи лозим?
6. Кимлар конфликтология назариясининг машҳур асосчилари ҳисобланадилар?
7. Неча хил шаклда конфликт вужудга келади?
8. Қандай ёндашувлар асосида конфликтни ҳал этиш ижобий босқичга ўтади?

1.2. Педагогик конфликтология фанининг мақсади, вазифалари ва асосий таркибий қисмлари

Таянч тушунчалар:

Педагогик конфликтология, ижтимоий педагогика, анатомия, физиология, психология, социология, фалсафа, тарих, ҳуқуқ, тарбия, педагогика, таълим, жараён, конфликтология, таълим-тарбия, жараён, ўқитувчи, ўқувчи, жамоа, оила, зиддият, психик жараёнлар, психологик ҳолатлар.

Мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги илк қадамлариданок, буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадида таълим тизимида улкан бунёдкорлик ишлари олиб борилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг IX сессиясида қабул қилинган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ҳамда “Таълим тўғрисида”ги Қонунда, таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотларда ўқитувчи-тарбиячиларнинг меҳнати нақадар юксаклиги, улар олдида баркамол авлодни тарбиялашдек шарафли ва

масъулиятли вазифа турганлиги таъкидланади. “Таълим тўғрисида” ги Қонуннинг 3-моддасида таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиётида устувор соҳа деб эълон қилинган.

Ўқитувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини таъминловчи асосий жавобгар шахс экан, унинг педагогик тажрибаси, малакаси, маҳорати ҳам ҳозирги замон талаблари даражасида, жаҳон андозаларига мос равишда шаклланиши керак. Шу жиҳатдан, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” да ҳам ўқитувчининг касбий маҳоратини оширишга жиддий эътибор қаратилган. Жумладан, Дастурнинг 4.2. бандида педагогик кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашнинг замон талабларига мослашувчан, таълимнинг юқори сифатли ва барқарор ривожланишини кўзловчи тизимини вужудга келтириш таъкидланади. Педагог кадрларни илдам қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, рақобатбардош даражада уларнинг касбий сифатларини такомиллаштиришни қўллаб-қувватлаш таъминланади. Ушбу талаблар замирида ҳам ўқитувчининг педагогик малакасини узлуксиз такомиллаштириб бориш нақадар муҳим ва давр талаби эканлиги таъкидланмоқда. Шу боис, конфликтларни ўрганиш, уларни илмий англаш, конфликтлар бўйича замонавий билимларни эгаллаган мутахассисларни тарбиялаб – вояга етказиш давр билан ҳамнафас бўлишни англади. Конфликтологик кайфият ва хусусиятларни ўрганиш, жамиятдаги инкирозларнинг келиб чиқиши ва ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олишда “Педагогик конфликтология” фани ўз олдига мақсад ва вазифаларни белгилаб олди.

Педагогик конфликтология фанини ўқитишдан мақсад – бўлажак ўқитувчиларни замонавий педагогик конфликтология асосларига доир билимлар билан қуроллантиришдир. Шу билан бирга ёшларга ҳаётдаги конфликтлар бўйича кенг назарий ва амалий билимлар бериш орқали ёшларни жамиятда мустақил ва фаол фуқаро сифатидаги иштироки учун замин яратиш, бошқа инсонлар билан табиий бўлган турли ижтимоий, иқтисодий, маънавий-

рухий, психологик мулоқотларда улар онги, тафаккури ва ахлокида камтарлик, меҳрибонлик, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, самимийлик, виждонийлик, ўз сўзида туриш каби ҳислатларни тарбиялашдан иборатдир.

Педагогик конфликталогия фанининг вазифалари:

- гуманитар фанлар соҳаси сифатида унинг объекти ва предметидаги изланишдир ва асосий категориялари ҳақида бакалаврларда назарий тасаввурларни шакллантириш;

- педагогик фаолиятнинг инсонпарварликка йўналтирилганлигини очиқ бериш;

- конфликтларни бартараф этиш, олдини олиш, ечимини топишнинг асосий шакл ва усулларини эгаллаш;

- педагогик конфликтнинг қонуниятлари ва факторлари ҳақида тўлиқ тасаввурни шакллантириш;

- педагогик конфликтли вазиятларни мувофиқлаштириш, таҳлил қилиш ва тушуниш, умумий илмий ёндашишни аниқлай билишдан иборатдир.

“Педагогик конфликтология” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга оширилаётган масалалар доирасида талабаларни қуйидаги билим, қўникма ва малакалар билан қуроллантиради:

- педагогик конфликтологиянинг моҳияти, объект ва предмети; «педагогик конфликт» тушунчаси, педагогик конфликтларнинг тузилиши; педагогик конфликтларнинг ривожланиш даражалари ва босқичлари; педагогик конфликтларнинг юзага келиш омиллари; педагогик конфликтларнинг ҳал этишнинг ўзига хосликлари; педагогик конфликтларнинг турлари; педагогик конфликтларнинг ҳал этиш шартлари ва омиллари; педагогик конфликтларни ҳал этиш йўллари ва усулларини билиши;

- педагогик конфликтларнинг тузилиши ва чегарасини таҳлил этиш; педагогик конфликтларнинг юзага келишини башорат қила олиш; педагогик конфликтларнинг турларга ажрата олиш; педагогик конфликтларни бартараф

етишнинг турли шакл, метод ва усулларидан самарали фойдалана олиш кўникмаларига эга бўлиши;

- психологик-педагогик адабиётлар билан ишлай олиш; педагогик конфликтларни юзага келиши ва бартараф этишга доир енгил тадқиқот ишларини ўтказиш, ишга ижодий ёндашиш; педагогик конфликтларни олиндини олишга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва режалаштириш; индивидуал, шахсий ва ёшга оид ўзига хосликларни ҳисобга олган ҳолда аудитория билан психологик асосли мулоқот ва ўзаро ҳаракатни ташкил этиш малакаларини эгаллай олишдан иборатдир.

Фаннинг таълимдаги ўрни педагогик жараён кенг камровли бўлиб, унда турли педагогик конфликтларнинг юзага келиши табиий ҳодисадир. Педагогик жараёнда юз берадиган конфликтлар ўзига хос хусусиятлар, ривожланиш даражаси ва босқичлари, чегарасига эга. Бўлажак педагогларда педагогик конфликтларни олдини олиш ва бартараф этиш кўникма ва малакаларини шакллантиришда мазкур фан алоҳида аҳамиятга эга.

Педагогик конфликтология фани бўйича ўқитувчи касбга оид назарий ва амалий билимларни эгаллаши, педагогик жамоа билан доимий мулоқотда бўлиш ижобий натижалар беради. Бинобарин, бундай муҳитда ўзаро фикр алмашиш, шахсий мулоҳазаларни бошқалар томонидан билдирилаётган қарашлар билан таққослаб, уларнинг тўғрилиги, ҳаққонийлигига ишонч ҳосил қилиш, мавжуд билимларни янада бойитиш, хато ёки камчиликларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш йўлларини топиш имконияти мавжуд.

Буюк немис педагоги Адольф Дистерверг ўқитувчининг доимий равишда фанларни мутолаа қилиш билан шуғулланиши ҳақида гапириб, шундай деган эди: *“Ўқитувчи мунтазам равишда фан билан шуғулланмоғи лозим. Акс ҳолда у қуриган дарахт ва тошга ўхшаб қолади. Қуриган дарахт ва тош мева бера олмаганидек, келажакда бундай ўқитувчидан ҳеч қандай натижа кутиб бўлмайди”*.

Ҳозирги замон фан ва техникаси жадал суръатда ривожланаётган, замонавий ахборот технологияларининг салмоғи кескин ошаётган бир даврда ўқитувчи педагогик маҳоратини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Агар, илгари фаннинг бирор соҳасида рўй бераётган йирик кашфиёт қарийб ўн беш йиллик самарали ва киши зўрға ишонадиган воқеа ҳисобланган бўлса, ҳозир ҳар йили, ҳатто ҳар ойда фан, техника соҳасида янги кашфиётлар яратилмоқда, билимларнинг илгари номаълум бўлган янги йўналишлари майдонга келмоқда. Кишиларда билимга бўлган интилиш бекиёс даражада ўсиб бормоқда. Шунинг учун ҳозирги кунда ўқитувчи фақат ўз фани бўйича эмас, балки ўз фанига яқин бўлган соҳалардаги янгиликларни билиши талаб этилади.

Бизга маълумки, илғор ҷамият фуқаросининг, хусусан ўқитувчининг маънавий бойлиги унинг кенг дунёкараши, теран фикрлаш лаёқати, саводхонлиги, юксак инсоний ғазилатларга бойлиги билан баҳоланади. *"Барча иллатларнинг келиб чиқиши илмсизликдандир"* деган эди юнон файласуфи Сукрот. Шундай экан, ёш авлоднинг юксак билим ва тафаккур соҳиби бўлиши учун барчамиз жавобгармиз. Бу жавобгарлик кўпроқ ўқитувчилар зиммасида.

Дарҳақиқат, ўқитувчиларнинг обрў-этиборини таъминлайдиган илк восита унинг **тарбияланганлик даражасидир**. Биринчидан, ўқитувчи маънавий жиҳатдан соғлом ва кенг фикрлай оладиган бўлиши, ўз миллий кадриятлари, урф-одатлари ва миллатимизнинг буюк сиймолари ижодий меросини теран билишлари керак. Бинобарин, ўзи танлаган мутахассислик ва фан соҳасида изланишлар олиб борган, алломаларнинг ҳаёти ва ижодини яхши билиши ҳамда мантикий тафаккурга эга бўлиши лозим. Бу ўқитувчи педагогик малакаси ва маҳоратининг шаклланиб боришида муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, миллий анъаналаримиз, урф-одатларимиз, кадриятлари-миз асосида давлатимизнинг буюк келажаги бўлмиш ёш авлодга чуқур билим бериш ўқитувчилардан юксак қобилиятни ва ишчанликни талаб қилади.

Ўқитувчилик касбининг шаклланиши давомида унинг педагогик малакаси, маҳорати такомиллашиб боради. У ҳар хил психологик хусусиятларга эга

бўлган ўқувчилар билан таълим-тарбиявий фаолият олиб боради. Турли зиддиятларга дуч келади. Бу ўз навбатида уни тинимсиз ижод қилишга, тарбиянинг ҳар хил восита ва усуллари топиб, моҳирона қўллашга мажбур этади. Тарбия натижасида белгиланган мақсадга эришиш учун ўқитувчилар йиллар давомида йиғилган тажриба ва малакаларига таяниб ишлайдилар. Ўқувчиларнинг назарий ҳамда амалий фаолиятида эришадиган барча ютуқлари ва ижобий натижалари ўқитувчининг ўз касбига бўлган масъулиятли муносабатини намоён этувчи асосий воситалар ҳисобланади. Ўқитувчи педагогик конфликтология фанининг таркибий қисмларини билиши, унинг чексиз имкониятларидан фойдаланиши лозим.

Конфликтология соҳасининг таҳлиллари натижасида педагогик конфликтология фанининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат.

- инсонпарварлик ғазилатларини эгаллаш;
 - педагогик техникани эгаллаш;
 - нутқ техникасини мукаммал ўзлаштириш;
 - тушунарли, таъсирчан фикр ва ҳис-туйғуларни сўзда аниқ ифодалаш;
 - тана забони (мимика ва пантомимик) ҳаракатларидан ўз ўрнида фойдаланиш;
 - маъноли ва очиқ чехрали нигоҳ билан қараш;
 - ҳиссий психик ва тасодифий ҳолатларда ўз ҳис-туйғуларини жиловлай олиш;
 - турли вазиятларда тарбиячига ҳос бўлган ижобий кайфиятни бошқариш;
 - қулги ва табассумда самимийликни эътироф этиш;
 - ўқувчилар билан доимо яхши кайфият ва рағбатлантирувчи муносабатда бўлиш;
 - саводли сўзлаш;
 - педагогик қобилиятларни қўллай билиш;
 - шарқона тарбия ва муошарат одобида доимо риоя қилишдан иборатдир.

Педагогик конфликтология фанининг асосий таркибий қисмлари миллий анъана ва урф-одатларимиздан келиб чиқиб, ҳозирги глобал ривожланиш даврида янада тўлдирилиб борилиши мумкин.

Мустахкамлаш учун саволлар:

1. Педагогик конфликтология фанининг мақсади нимадан иборат?
2. Педагогик конфликтология фанининг вазифалари.
3. Асосий таркибий қисмлари нималардан иборат?

1.3. Педагогик конфликтологиянинг фанлар билан алоқадорликда ривожланиши

Таянч тушунчалар:

Конфликт, туркум фанлар, ижтимоий конфликт, педагогик конфликт, жисмоний зўравонлик, анатомия, физиология, психология, социология, фалсафа, тарих, ҳуқуқ, ижтимоий сиқилув, дисциплна, ҳафазгарчилик, нафрат, қасос, бировларни менсимаслик, кибрли муносабат.

Педагогик конфликтология фани ихтисослик фани ҳисобланиб, унинг ривожланиши катор педагогик, хусусан, педагогика, педагогика назарияси, оила педагогикаси, ижтимоий педагогика, педагогик технология, педагогик маҳорат, умумий психология, ёш ва педагогик психология, психологик конфликтология, педагогика тарихи, киёсий педагогика, шунингдек, анатомия ва физиология, психология, социология, фалсафа, тарих, ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий фанлар билан яқин алоқадорликда ўрганилади ва шу фанлар билан биргаликда ҳамкорликда иш олиб боради.

Педагогик конфликтология фанини ўрганишда «конфликт», «ижтимоий конфликт», «педагогик конфликт» тушунчалари педагогик конфликтология фанини тўлдириб боради ва унинг келиб чиқиш моҳиятини очиб беради.

Педагогик конфликтология фанини ўрганишда «конфликт», «ижтимоий конфликт», «педагогик конфликт» тушунчалари фаннинг асосий илдизлари бўлиб хизмат килади. Шу ўринда “конфликт”, “ижтимоий конфликт”, “педагогик конфликт” тушунчаларига алоҳида тўхталсак.

“Конфликт нима” ёки аниқроқ айтиладиган бўлса, конфликт қандай ўзини намоён этади, - деган саволга кўпчилик, конфликт бу — одамларнинг уришиши, жанжаллашиши, куч ишлатиб, бир-бири билан тўкнашиши, сўз айтишиш, бировларни айблаш, сўкиниш, ғазабланиш, жаҳл билан гаплашиш, кесатиш, бировларни уриб-туртиш, дўк килиш, қўрқитишга уриниш, у қиламан, бу қиламан деб, уларга таҳдид килиш, пичинг билан гапириш, тўғри сўзлар мазмунини бузиб талқин килиш, бировларнинг орқасидан гапириш, қасд килиш, бировларга жисмоний зўравонлик ўтказиш, зўрлаш, шантаж, бировларни оёғидан чалиш, камситиш, одамлар устидан кулиш, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бировларни яккалаб қўйиш, дилсиёҳлик, ҳафагарчилик, нафрат ва қасос, бировларни менсимаслик, киборли муносабат билдириш, ўзини бошқалардан устун қўйиш, кек саклаш, нафсониятга тегадиган амаллар ва сўзлар ишлатиш, бировнинг ҳар бир сўзи ва амалидан ёмонлик кидириш ва бошқа шунга ўхшаш вазиятларни таъкидлаб айтишади. Мана шу инсонлараро муносабатларда учраб турадиган барча салбий ҳолатлар аслида конфликтларнинг турли кўринишлари, одамлар ўртасидаги зиддиятларнинг турли намоён бўлиш ҳолатларига киради.

«Ижтимоий конфликт» — бу ижтимоий сиқилув. Бу мураккаб ижтимоий феномендир.

Ижтимоий сиқилувни юзага келтирувчи сабаблар:

1. Инсонларнинг реал қизиқиш, талаб ва кадриятларининг поймол қилиниши.
2. Жамиятда рўй бераётган ўзгаришларни ноадекват қабул килиш.
3. У ёки бу фақат ҳодиса ҳақидаги нотўғри ёҳуд бузиб тасвирланган ахборотлар.

Ижтимоий конфликтлардаги асосий тушунча бу — кеникмасликдир. Мазкур жараён конфликт олди жараёни бўлиб, у учта даврга бўлинади:

1. Аник бир мунозара объекти бўйича зиддиятнинг юзага келиши; ишончсизлик ва ижтимоий тигизликнинг ўсиши; бир томонлама ёки ўзаро норозиликларни баён қилиш; муносабатларнинг камайиши ёки хафагарчиликларнинг тўпланиши.

2. Ўз интилишларининг ҳаққонийлигини исботлашга уриниш ва рақибни мунозарали саволларни “ҳаққоний” услуб билан ҳал қилишни истамаслигида айблаш.

3. Ўзаро муносабат таркибининг бузилишида бир-бирини айблашдан таҳдидга ўтиш; тажавузкорликни ўсиши; “душман тимсолини” шакллантириш ва курашга отланиш.

Конфликт ҳолати секин-аста очикчасига конфликтга айланади. Бундай ҳолат узок давом этиши ва конфликтга айланмаслиги мумкин.

Вужудга келиш характериға кўра конфликтли ҳолат ва инцидентнинг тўртинта тури ажратилади:

1. Объектив бир мақсадга йўналтирилган (Масалан: таълимнинг янги шакллари татбиқ этилиши билан ўқитиш таркибидаги янги ўзгаришларга ёки ўқитувчилар таркибидаги ўзгаришларга зарурият туғилади).

2. Объектив бир мақсадга қаратилмаган (Ишлаб чиқаришнинг табиий ривожланиш йўли мавжуд меҳнатни ташкил қилиш усулига зид келади).

3. Субъектив бир мақсадга қаратилган (инсон ўз муаммоларини ҳал қилиш учун конфликтга боради).

4. Субъектив бир мақсадга қаратилмаган (бир ёки бир неча томонларнинг қизиқишлари ногоҳон тўқнашади).

Конфликтли ҳулқнинг бир неча шакллари ажратилади:

- ✓ фаол-конфликтли ҳулқ (ундаш);
- ✓ пассив-конфликтли ҳулқ (ундашга жавоб);
- ✓ конфликт-компромисли ҳулқ;

- ✓ компромисли хулк.

Конфликтнинг ривожланишида уч давр кўзда тутилади:

1. Конфликтнинг латент (ёпиқ) ҳолатдан томонларнинг очикчасига кураш ҳолатига ўтиши.

2. Курашнинг кейинги эскалацияси. Ўз максадларига эришиш ва рақиб ҳаракатларини тўсиш учун томонлар янги ресурсларни киритадилар.

3. Конфликт ўз чўққисига етади ва мумкин бўлган барча куч ва воситаларни қўлловчи ёппасига уруш шаклига киради.

Конфликтнинг ечим поғонасида ҳодисалар ривожланишининг қуйидаги вариантлари мавжуд:

1. Томонлардан бирининг устунлиги унга заифроқ бўлган томонга урушни тўхтатиш учун ўз шартларини қўйиш имконини беради;

2. Кураш томонларидан бирининг тўлик яқсон бўлишигача боради;

3. Ресурсларнинг етишмаслиги туфайли кураш чўзиқ, суст характер касб этади;

4. Томонлар ўз ресурсларини тугатиб ва аниқ ёки потенциал ғолибни аниқламасдан туриб ўзаро муросага келишади;

5. Учинчи кучнинг босими остида конфликт тўхташи мумкин.

Конфликтни тўхтатиш усуллари асосан энг конфликтли ҳолатни ўзгартиришга йўналгандир.

Конфликтли ҳолатни ўзгартириш усуллари:

1. Конфликт объектини йўқотиш.

2. Бир объектни бошқаси билан алмаштириш.

3. Конфликт иштирокчиларини бир томонини йўқотиш.

4. Конфликт объект ва субъектларнинг тавсифномасини ўзгартириш.

5. Томонлардан бирининг позициясини ўзгартириш.

6. Объект ҳақидаги янги маълумотларни олиш ёки қўшимча шароитларни яратиш.

7. Иштирокчиларнинг бевосита ёки билвосита ўзаро муносабатга киришларига йўл қўймаслик.

8. Конфликт иштирокчиларининг бир қарорга келиши ёки ҳар қандай шартга қўниш шarti билан арбитрга мурожаат қилиш.

9. Конфликтни тугатишнинг мажбурий услубларидан бири – бу қўндиришдир.

Конфликтнинг ечими поғонасидаги яқунловчи давр музокаралар ўтказишни ва эришилган битимларни расмийлаштиришни қўзда тутди.

Шахслараро ва гуруҳлараро конфликтларда музокаралар натижаси оғзаки битим ва томонларнинг ўзаро мажбуриятлари шаклида бўлиши мумкин. Вактинчалик сулҳ шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Сулҳ конфликт томонларининг ўзаро компромисс излашларини қўзда тутди ва мумкин бўлган муолажаларни ўз ичига олади.

Ушбу муолажаларга қуйидагилар тегишли:

1. Конфликтнинг мавжудлигини тан олиш.
 2. Муолажанинг қандай ва меъёрларини тасдиқлаш.
 3. Асосий баҳсли саволларни аниқлаш.
 4. Муаммони ҳал қилишнинг эҳтимолий вариантларини тадқиқ этиш.
 5. Ҳар бир баҳсли савол бўйича музокараларни излаш ва конфликтни бир бутунликда тартибга солиш.
 6. Эришилган барча битимларни расмий имзолаш.
 7. Барча қабул қилинган ўзаро мажбуриятларни бажариш.
- Сиёсий амалиётда “принципиал музокаралар” ёхуд “моҳиятига қўра музокаралар” услуби мавжуд.

Ушбу услуб тўртинчи қуйидаги асосий пунктларни қўзда тутди:

1. Инсонлар. Музокара иштирокчилари ва предметлари ўртасидаги чегараларнинг мавжудлиги.
2. Қизиқишлар. Позиция эмас, балки қизиқишларга диққатни қаратиш.
3. Вариантлар. Имкониятлар доирасини ажратиш.

4. Мезонлар. Объектив меъёрнинг мавжудлиги.

Музокара жараёнида компромисс услубидан (томонларнинг ўзаро ён бериши) ва консенсус услубидан (мавжуд муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилиш) фойдаланилади.

Конфликтнинг тугаши, одатга қўри, қўйидаги ҳолатларга боғлиқдир:

- ✓ кўзда тутилган мақсадга қанчалар эришилди;
 - ✓ конфликт жараёнида қандай услуб ва усуллардан фойдаланилди;
 - ✓ талофатлар (инсонлар, моддий, территориал ва ҳ.к.);
 - ✓ у ёки бу томоннинг ўз оёғига путур етиш даражаси;
 - ✓ томонларни ҳиссий зўриқишлардан ҳалос этишга эришилди;
 - ✓ музокара жараёнида қандай услубдан фойдаланилди;
 - ✓ компромисс натижасини томонлардан бири ёки учинчи куч юкклади;
- ёхуд у конфликтни ҳал этишнинг йўллари излаш натижасими;
- ✓ конфликтнинг хотимасига ижтимоий атроф-муҳитнинг реакцияси.

Конфликтдан кейинги ҳолатнинг натижаси янги объектив реалликни ифода қилади.

Булар: қучларнинг янгитдан жонлантирилиши; оппонентларнинг янгича муносабатлари; мавжуд муаммоларга янгича қараш; ўз қуч ва имкониятларига янгича баҳо бериш.

Конфликтлар ижобий ва шу билан бирга салбий вазифаларни бажаради. Конфликт оқибатларини субъектив ва объектив баҳолаш мавжуд. Конфликтларнинг ижобий ёки негатив таъсири ижтимоий тизим билан белгиланади.

Конфликтнинг ижобий вазифаси очик ижтимоий тузилишлар учун характерлидир. Бундай вазифаларга қийидагилар тегишлидир:

- ✓ конфликт қарама-қаршиликларни очади ва ҳал қилади, шу билан бирга у жамият ривожланишига имкон беради. Ўз вақтида аниқланиб, ҳал қилинган конфликт оғир оқибатларга олиб келувчи янада жиддийроқ конфликтларнинг олдини олишга ёрдам беради;

✓ очик жамиятда конфликт гуруҳлараро ва гуруҳ ичидаги муносабатларни стабилизация ва интеграция вазифасини бажаради, ижтимоий зўриқишни пасайтиради;

✓ конфликт алоқа ва муносабатларни бир неча маротаба кўпайтиради, ижтимоий жараёнларни стимуллайди, жамиятга динамиклик ато этади, ижодни ва инновацион жараёнларни рағбатлантиради, жамият прогрессига ёрдам беради;

✓ конфликт ижтимоий атроф-муҳит ҳақида ахборот олишга, рақибларнинг куч омилларини солиштиришга ёрдам беради;

✓ ташки конфликт гуруҳ ичра интеграция ва идентификацияга имкон беради, гуруҳ, миллат, жамиятнинг, бирдамлигини мустаҳкамлайди, ички ресурсларни мобилизация қилади. У дўст ва иттифокчиларни топишга ёрдам беради, душманларни аниқлайди;

Ички конфликтлар (гуруҳ, ташкилот, жамиятдаги) қўйидаги вазифаларни бажаради:

✓ кучлар (хокимият) балансини яратиш ва ушлаб туриш;

✓ умум қабул қилинган меъёр, қоида, қадриятларнинг амал қилишини ижтимоий назорат қилиш;

✓ янги ижтимоий меъёр ва институтларни яратиш, мавжудларини яратиш;

✓ индивид ва гуруҳларнинг адаптацияси ва ижтимоийлашуви;

✓ гуруҳларнинг ҳосил бўлиши, гуруҳларнинг меъёрий ва ижтимоий чегараларини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш;

✓ гуруҳ ва жамиятдаги норасмий иерархияни ўрнатиш ва шу билан бирга норасмий лидерларни аниқлаш;

✓ конфликт иштирокчиларнинг позицияларини, қизиқишлари ва мақсадларини аниқлайди ва шу билан бирга муаммони меъёрда ҳал этиш имконини беради;

Очик ижтимоий тизимда конфликт ўз вақтида юзага келувчи қарама-қаршиликларни аниқлаб ва ижтимоий таркибини бир бутунликда асраб, "сакловчи клапан" ролини бажаради.

Конфликтнинг негатив вазифаси қуйидаги ҳолатларда аниқланади:

- ✓ тартибсизлик ва номутаносибликка олиб борса;
- ✓ фаолият жараёнида тинчлик ва тартибни сақлай олмаса;
- ✓ кураш зўравонлик услуги билан олиб борилса;
- ✓ конфликт оқибатида каттагина моддий ва рухий йўқотишлар рўй берса;
- ✓ инсонлар ҳаётига ҳавф туғилса.

Педагогик конфликт — таълим тизимида педагогик конфликтларни вужудга келиш сабаблари ва табиатини ўрганадиган, уларни бартараф этиш усуллари ва амалий тавсияларни ишлаб чиқадаиган назарий-амалий йўналиш ҳисобланади. Педагогик конфликт ижтимоий ҳаётдаги кўп учрайдиган ҳолат ҳисобланиб, табиийки жамиятнинг кучли ижтимоий муносабатлари тўпланган бўлаклари мактаб, олий ва ўрта махсус таълимда кўпроқ кўзга ташланади. Таълимда ўз "Мен"ини каттик ҳурмат қилишга одатланган ўқувчи ёки талабалар орасида конфликтли муносабатларни бўлиши табиий ҳодисадир, лекин амалий кўникмаларга, кучли тайёргарликка эга бўлмаган педагог ёки раҳбарлар ҳам конфликтли муносабатларни вужудга келишига шароит яратиб бериши мумкин.

Педагогик конфликтни педагогика ва психология фанлари бир-бири билан узвий ҳолда ўрганади ва ҳал қилади. Уларнинг ҳар иккиси, битта умумий жараёни — инсонни психик фаолияти ҳамда унинг ҳулқ-атворини тадқиқ этади. Бугунги кунда замонавий ўқитувчи ижтимоий психологик тайёргарликсиз аудиторияга кириши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарур. Шахсни шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар ва жамиятнинг роли жуда каттадир. Чунки, ижтимоий муҳитдаги турли ҳодисалар одамнинг онгига бевосита

таъсир киلىб, унда чукур из колдиради. Ўқитувчи шуларни ҳисобга олган ҳолда болаларни психикасини ва характерини ўрганиши ва шу асосда ўқитишнинг аниқ ва изчил тизимини ишлаб чиқиши лозим.

Психологиядаги мавжуд 4 та темпераментни педагог яхши билиши зарур, чунки ана шу тушунчалар таълим тизимидаги педагогик зиддиятларни олдини олишнинг асосий омилдир.

Таълим-тарбиянинг самараси, таъсирчанлиги, аввало ўқитувчига, унинг билим савиясига, касбий тайёргарлигига ва педагогик маҳоратига боғлиқдир. Ўқитувчи ижодий фикрловчи: умуминсоний ва миллий кадриятларни, дунёвий билимларни мукаммал эгаллаган бўлиши, ўз касби ва болаларни яхши кўрадиган инсонпарвар адолатли, талабчан, одобли, ҳар бир ўқувчиси улғайиб келажақда яхши инсон бўлишига ишонадиган, уларнинг баркамол шахс, ишбилармон киши бўлиб етишишига кўмаклашадиган мутахассис бўлмоғи лозим.

Педагогик конфликтни юзага келтирмаслиги учун ўқитувчи нозик психолог ва моҳир педагог бўлиши лозим. Тарбиячи назарий билимлари ва педагогик сезгирлиги воситасида ўқитувчилар ва ўқувчилар билан осон алоқага киришади, мактабда ва ундан ташқарида биргаликдаги фаолиятни моҳирлик билан уюштиради, тарбияланувчининг фикри, туйғуси ва иродасини бевосита ва билвосита бошқариш санъатини эгаллаган бўлади.

Тарбияланувчи муомала одобини асосан тарбиячи тимсолида англаб олади. Устоз тарбияланувчи учун бир умрга сеvimли, идеал, ибрат, намуна бўлиб қолишга муяссар бўлмоғи лозим.

Педагогик конфликтларнинг келиб чиқиш сабаблари гуруҳдаги ҳар бир шахснинг феъл-атворидаги хатти-ҳаракатларида шахсга мансуб бўлган миллат, халқ, ҳудуд хусусиятларида намоён бўлади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, педагогик конфликтология ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб, юқорида келтирилган бир қатор фанлар билан алоқадорликда ўрганилади ва ривожланади.

Мустахкамлаш учун саволлар:

1. Педагогик конфликталогия фанининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
2. Педагогик конфликталогия фани қайси фанлар билан алоқадорликда ривожланади?
3. «Конфликт», «ижтимоий конфликт», «педагогик конфликт» тушунчаларининг ўзаро фарқи нимада?
4. Ижтимоий конфликтнинг оқибатлари қандай бўлиши мумкин?

1.4. Конфликт инсон ҳаётининг ажралмас таркиби сифатида: конфликтогенлар

Таянч тушунчалар:

Конфликтогенлар, зўравонлик, қуч ишлатиш, зўрлик қилиш, одам, инсон, меҳрлироқ бўлиш, манфаат, муҳофаза қилиш, ёқтириш, бола, йигит, дўстдош, низо, илк болалик, табиий, пичинг қилиш, болалик даври, келишмовчилик, хис-туйғулар, жинсқилик, ҳовлиқмаслик.

Инсон илк болалик давриданок турли низолар ва зиддиятлар билан ўзи хоҳламаган тарзда тўқнаш келади. Агар ўзимизнинг болалигимизни эсга олсак, оддий нарсалар устида жуда каттик қайғурганимиз, ўз хис-туйғуларимизга берилиб кетиб, манфаатларимиз ҳимояси учун курашга кирганимизни англаймиз. Масалан, уришиб қолган болани ўзимизнинг кўчадан ўтишга қўймаганимиз, бизга велосипедини бермаган болани масҳара қилишга уринганимиз, кейинроқ эса сизнинг янги қийган чиройли қўйлагингиз бошқа қизларнинг ҳавасини келтиргани, улар сизни қутлаш ўрнига “намун-ча ўзингга зеб берибсан?!” деб пичинг қилгани, акангиз дарс қилаётганида атайлаб кассетани баланд овозда қўйиб қўйганингиз, ёки ўзингиз яхши кўрган ўйинчоқларингизни меҳмон боладан яширганингиз мана шундай оддий конфликтли вазиятлардир. Буларнинг барчаси

кундалик турмушда учраб турадиган одатдаги низо ва келишмовчиликлар хисобланади. Айтмоқчимизки, илк болаликданоқ, биз ўз максадларимизга етишиш учун бошқалар манфаатлари билан тўқнашамиз.

Аммо улғайганимиз сари икки хил ҳодиса юз беради. *Биринчидан*, болалигимизда бизга катта таъсир ўтказган келишмовчиликлар улғайганимиз сари бизга эътиборсиз, кичик, жиддий бўлмаган ҳодисаларга, баъзан эса кулгили ҳолатларга айланади. Кўнглимизда, нима учун шунчалик куйинган эканман, деб ўйлаймиз. Шу оддий бир нарса менга шунчалик таъсир қилган эканда, деб хулоса қиламиз. Табиий равишда, катта бўлганимизда ёшлигимизда уришган болани кўчамиздан ўтказмаслик, ёки меҳмондан бирор нарсани яшириш ҳаёлимизга ҳам келмайди. Болалик давримизда ҳаммамиз ҳам жуда оддий нарсалар учун курашганмиз. Аммо ҳозир ҳеч қайси биримиз меҳмон боладан ўз ўйинчоқларимизни, ўйинчоқлар бизга қанчалик қадрли бўлмасин, яшириб қўймаймиз. Яъни, биз улғайган сари конфликтларга акли расолик ва сиполик, соғлом фикрлилик асосида ёндошамиз. Шубҳа йўқки, улғайган инсонлар яъни катталар конфликтларга кичикларга нисбатан бошқачароқ ёндошишади.

Иккинчи томондан эса, улғайганимиз сари, бизнинг ҳаётимиздаги келишмовчилик, низо ва зиддиятлар ҳам ўсиб, улғайиб, каттарок мазмун ва моҳият касб эта бошлайди. Масалан, талабалар ўртасида кўп учраб турадиган ҳолатлардан бир мисол: бир йигит бир кизни ёктириб қолди. Аммо у йигитга эмас, йигитнинг дўстига эътибор қаратди. Йигитни “Нима қилиш керак?” деган савол қийнайди. Ўша бола билан бир “чеккага” чиқиб, алоҳида гаплашиб олиш лозимлиги ҳақида ўйлайди. Аммо мана шу ният тўғримикин, йигит бунни билмайди. Йигит ўз эмоцияларига бўйсунушга мажбур бўлади. Эмоциялар эса йигитни қасд олишга, бахти чопган болани бир “ўқитиб” қўйишга, орани “ўғил-болачасига” очиқ қилиб олишга чақиради. Аммо 17-18 ёшимиздаги бу ҳис-туйғулар - 40-50 ёшли одамга жиззакилик, ҳовлиқмалик, ўйламасдан иш тутуш бўлиб кўриниши аниқ. Чунки, 40-50 ёшли инсон кўнгил иши қийин эканлигини,

аслида қизни бировни танлашга мажбурлаб бўлмаслигини, бу унинг шахсий ҳуқуқи эканлигини, шу билан бирга, қиз кўнглини ўзи томон оғдириб олиш зўравонлик, куч ишлатиш, зўрлик қилиш орқали эмас, балки бошқа, қизнинг кўнглини оладиган ишлар орқали амалийроқ бўлишини билишди. Шу боис, 40-50 ёшли одам ўзи ёқтирган инсонга нисбатан меҳрлироқ бўлиш, ўзининг ва унинг манфаатларини муҳофаза қилиш йўлидан боради. Ўзи ёқтириб қолган қиз боланинг аслида бошқа ўзи ёқтирган йигити борлигини кўриб, бу йигитни дўппослаш орқали масала ҳал бўлмаслигини билади ва англайди. Чунки гап йигитда эмас, балки қиз боланинг кўнглида.

Демак, ёш ўтган сари конфликтларнинг мазмуни ҳам, уларга бўлган муносабат ҳам ўзгариб боради. Конфликтлар мураккаблашиб боради, шунга яраша одамларнинг ҳаёт тажрибаси ҳам босиклик, мулоҳазакорлик, жиддийлик томон ўзгариб боради. Чунки инсон улғайган сари ўз ҳис-туйғуларини жиловлашга, уларни маълум тартибга солишга, уларни бошқаришга ўрганади. Ўз эмоцияларини бошқариш эса зиддиятли вазиятларда низоларнинг кучайиб кетмаслиги, уларнинг чуқурлашмаслиги, конфликтларнинг тўғри ечимлари топилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳаётда шундай конфликтли вазиятлар бўладики, оддий нарса баҳона бўлиб, оилалар бузилиб кетади, одамлар бир-бирини ўлдириб қўяди, бировнинг жонига қасд қилинади. Кейинчалик умр бўйи нима учун мана шундай амалларни қилганини улар тушунтириб бера олмайдди. Бундай воқеаларни ОАВ (оммавий ахборот воситалари) орқали жуда кўп кузатса бўлади.

Масалан, телевизорда қайси кўрсатувни кўришга қилиша олмаган ўғай она ва ўғил баҳси оқибатида, маст бўлган ўғил ўғай онасини отиб ўлдирган. Полициядаги тергов жараёнида ўғил қайси кўрсатувни кўришни истаганини эслай олмайдди. Ёки, қурилишда ишлайдиган икки дўст орасида баҳс қилиб чиқади. Бири иккинчисини ҳақоратлаб, буралаб сўқади. Бунга чидай олмаган одам уни итариб юборади. Дўсти боши билан бетонга тушади ва ўлади. Яна бир ҳаётий воқеа, қўшнилар орасида жанжал қилиб чиқади. Жанжаллашаётган

кўшнилар ёнидан ўтиб кетаётган умуман уларга нотаниш одам, отилган ўқдан нобуд бўлади. Қўшнилардан бири қотиллик учун қамокқа ҳукм қилинади. Ёш оила, яъни янги турмуш қурган эру-хотин кўчада кетаётган бўлади. Бир нотаниш йигит уларга кулиб қарайди. Эр “Нимага сенга қараяпти?” - деб жажли чиқади. Уйга келганда айби бўлмаган хотинини уриб, дўппослайди. Шу билан, кўчада хотинига қараган одамни жазолагандай бўлади, аммо хотини кўнглида уриш-дўппослашдан сўнг меҳр қолдими, бу масала билан қизиқмайди. Бу воқеалар оддий ҳаётдан олинган.

Демак, конфликтлар ҳаётимизнинг ҳар бир босқичида келиб чиқиши мумкин бўлиб, инсон улардан ўзини ҳимоя қилишга доим тайёр туриши керак. Чунки конфликтлар қўққисдан, одам уларни батамом қутмаган вақтда, конфликт келиб чиқишининг умуман иложиси бўлмаган ҳолларда ҳам вужудга келиши ва инсон ҳаёти ва тинчлигини бузиши мумкин.

Конфликтлар катталар ҳаётида анча кенг учраб турадиган ҳодиса ҳисобланади. Чунки катталар жуда кенг равишда турли мулоқотларга киришади. Масалан, раҳбар органларда ишлаган одамлар ҳаётида улар фаолиятининг 70-80 % турли очик-ойдин ёки яширин зиддиятлар шароитида ўтади, уларнинг инобатга олинмаслиги, уларга безъатиборлилик эса конфликтларнинг чуқурлашиб кетишига асос бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун, конфликтларнинг келиб чиқиш қонуниятлари қандай вужудга келган конфликтнинг илдизлари ва сабабларини таҳлил қилиш йўллари нималардан иборат деган масалалар долзарблик касб этади. Конфликтларнинг келиб чиқиш қонуниятларини ўрганиш уларни илк вужудга келиш жараёнидаёқ билиб олиш ва олдини олиш чораларини кўриш имкониятини яратади. Конфликтнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил қила олиш эса, вужудга келган конфликтнинг тўғри ечимини топишга қўл келади.

Таҳлилларга кўра, қарийиб 80 % конфликт иштирокчиларининг можарога мойиллиги аниқланган. Бу одамлардаги ўзига хос психик тушунча бўлиб, конфликтни келиб чиқишида *конфликттогенлар* муҳим роль ўйнайди.

Конфликтотген – конфликтга бўлган лаёқатни англатади, яъни зиддиятга мойилликдир. Конфликтотгеннинг мазмуни шуки, биз ўзимиз гапираётган гапга у қадар эътибор қаратмаймиз, аммо бошқа гапларга шу қадар эътибор берамизки, унга жиддийроқ тус беришга ҳаракат қиламиз.

Инсонни шахсий психологияси шундайки, у ташқи ноҳуш психологик таъсирга нисбатан ихтиёрсиз, ўзи билмаган ҳолда ҳимояга киришади. Конфликтнинг дастлабки босқичида бу ҳиссиёт инсоннинг истак ва майлига бўйсинмаган ҳолда ихтиёрсиз равишда ишга тушади. Конфликтга киришиш даврида ўз-ўзини ҳимоя қилиш натижасида конфликтотгенлар эскалацияси, яъни конфликтни кенг қамровга ёйилиши кузатилади. Конфликтни келиб чиқиш сабабларини билмаслик ва уни ҳал этишга киришмаслик оқибатида, уни қамрови кенгайиб боради ва бунда “зўр ҳимоя – бу хужум» деган психологик ақида устуворлик қилади. Натижада:

Конфликт жавоб-жавоб, конфликтотген-конфликтотген “конфликтотген схемаси” вужудга келади.

Бу схема конфликтни келиб чиқиш сабабларини кўрсатиб, инсонлардаги “Мен” нинг устунлиги асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Конфликтотгенларни мазмун-моҳиятига кўра қуйидаги шакллардан бирига киритишимиз мумкин:

1. Барчадан устун бўлишга интилиш.
2. Тажовузкорликни намоён қилиш.
3. Худбинликни (эгоизм) намоён қилиш.

Барчадан устун бўлишга интилишда инсонда:

- кўнгилчан бўлиш;
- манманлик қилиш;
- ўзига юқори баҳо бериш;
- ишониш;
- мажбурлаш;
- суҳбатдошини яқсон қилмоқ;

- ҳабарларни яшириш;
- этикани қўпол равишда бузиш;
- тегажоглик;
- ёлғон гапириш каби ҳислатлари намоён бўлади.

Тажовузкор (агрессив) лотинча сўз бўлиб, хужум маъносини англатади. Тажовузкор одамлар табиатан камчиликни ташкил этади. Шунга кўра тажовузкорликни намоён бўлишида қуйидаги шакллар муҳим ўрин тутadi:

- Кучли тажовузкор одам ўзининг ички муаммоларини атрофидаги одамлар ҳисобига ҳал этишга интилади.
- Кучли тажовузга эга бўлмаган одамлар эса бошқаларга тажовуз ўтказишга ҳаракат қилишдан олдин уни натижасини ўйлаб кўрадилар ва айрим ҳолларда таваккал қилиб кўрадилар.
- Конфликт давридаги тажовузкорлик кайфият ва ҳиссиёт билан боғлиқ бўлиб қутилмаган паллада намоён бўлади ва мавжуд конфликтотенга қарши жавоб тариқасида вужудга келади.

Мана шундай ҳолатлар кўпчиликни ўйлантириши табиий. Ҳар бир инсон конфликтлар билан тўқнаш қилиши аниқ бўлганлиги сабабли конфликтлар ҳақида кенг билимларни тарбиялаш ва шакллантириш муҳим педагогик аҳамият касб этади. Шу боис конфликтлар тўғрисида ҳам назарий билимлар, ҳам амалий кўникмаларга эга бўлиш ҳозирги замонда ёшларни мустақил ҳаётга тайёрлаш ҳамда жамиятда ўз ўрни ва мавқеига эга бўлишида зарур эҳтиёжлардан бўлиб, ана шундай билимларни тарғиб этиш давримизнинг долзарб вазифаларидандир.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, 80% конфликтлар уларнинг иштирокчилари хоҳиш ва иродасига қарама-қарши ўларок, улар истагига қарши равишда вужудга келади. Яъни, камдан-кам ҳолларда конфликт атайлаб тайёрланиб, амалга оширилади. Аммо нима учун, биз конфликтни атайлаб тайёрламаган бўлсак ҳам, улар юзага келади?

Чунки бизнинг психикамиз ва психологиямиз ўзимизга қаратилган агрессияга қарши агрессия билан жавоб қайтаришга, зиддиятда энг аввало ўзини ҳимоя қилишга, кези келганда, ўзини муҳофазалаш учун, хужум қилишга табиатан кодировка қилинган бўлади, мана шундай ўзини тутишга биз табиатан маълум даражада ўргатилган, тайинланганмиз.

Агар инсон конфликтнинг илк кадамлариданок, “мана, конфликтнинг биринчи хусусиятлари бошланди, улар нима оқибатларга олиб келиши мумкин, кел, улардан ақл билан ўзимни омон сақлаб қола қолай”, деса, демак, у конфликт вазиятларга тўғри муносабат билдирган бўлади. Чунки, зиддиятни бошлаётган одамнинг бир, икки дакикадан сўнг эмоционал-психологик кайфияти умуман ўзгариши мумкин, бошқа эмоционал-психологик кайфиятда у ўзини батамом бошқача тутиши мумкин. Шу боис, қўпчилик оилаларда, эрининг қўли енгиллигини билган хотинлар эрининг жажли чикса, ҳеч бўлмаганда қўшинининг уйига чиқиб, жон сақлайди. Чунки, бир-икки соатдан кейин, эри ўзига келганида, балки у ўз хотини урганлигига ичида ачинар...

Конфликтли вазиятларнинг келиб чиқишида биз билишимиз зарур бўлган нарсаси шуки, конфликтларнинг келиб чиқишида “*конфликтоген*”лар жуда муҳим роль ўйнайди. Конфликтоген – конфликтга имкон берувчи, конфликт учун шароит яратувчи сифатида таржима қилинади.

Конфликтга олиб келиши мумкин бўлган сўзлар, амаллар ёки ҳаракатлар конфликтоген деб аталади.

Бу таърифда муҳим бўлган сўзлардан бири “мумкин бўлган”дир. Чунки у - конфликтогенларнинг ҳавфини, уларнинг ички таҳдидини тўғри белгилаб беради. Конфликтга олиб келиши аниқ бўлмаган, яъни конфликтга олиб келиши “мумкин бўлган” нарсалар зиддиятга нисбатан уйғоклигиз ва сезгирлигингиз, оғохлигингизни тинчлантириб, сизни алдаб қўйиши мумкин. Танишингизга нисбатан ҳар доим салом-аликни қуюқ қилсангиз-у, бир марта ўз ишларингиз билан ўйланиб, унга ҳар доимдагидек эътибор қаратмасдан, оддий “Салом?” деб ўтиб кетсангиз, у сиздан қаттиқ ҳафа бўлиб қолиши мумкин.

“Ўзини катта тутяпти, беҳурматлик килди, нима мен унинг арпасини хом ўрдим-ми?! Салом бермаса ўзига?! Жа, катта ишга ўтдим деб, димоғи кўтарилиб кетибди-ми?...” Орада ноқулай аҳвол кузатилади. Кейинги гал у сиз билан совук, расмий муомала килади. Энди сиз ўйланасиз. “Нима бўлди бунга?! Нимага ўзини бундай тутяпти?! Худди мен билан уришиб қолгандай.. Уни хафа қилмовдим, шекилли...”

Конфликтогенларнинг айёрлиги шундаки, биз ўзимизнинг сўзларимиз ва амалларимизга эмас, балки бизга айтилган бошқа одамларнинг сўзлари ва амалларига кўпрок эътиборлироқмиз. Бошқа одамларнинг сўзларидаги интонация, мимика ва маъно бизга унинг бизга нисбатан муносабати ҳақидаги ахборот, яъни маълум информацияни билдиради ва беради. Аммо ўзимиз бировларга сўз айтганимизда, ҳар доим ҳам, сўзлар маъноси нимани англатмоқда, бизнинг мимикамиз, овозимиз, қўл ҳаракатларимиз, интонациямиз яна қандай қўшимча ахборотни бировларга узатаётганлигига эътибор билан қарамаймиз. Кўпчилик ҳолларда бу нарса интуитив тарзда кечади.

Демак, биз бошқалардан келаётган информацияни диққат билан филтрлаймиз, ўзимиз жўнатаётган информацияни эса – филтрламасдан, тўғри жўнатамиз. Шу нуқтан назардан, ҳаммамиз ўзгалардан келаётган ахборотга эмоционал ёндошамиз, ўзимиздан кетаётган информацияни эса кўпроқ шундайлигича, яъни борица жўнатамиз. Баъзан хотин-кизлар ҳақида “Аёллар ўзи айтган гапларга диққат қилмайди, аммо ўзи ҳақида бошқалар айтган сўзларни диққат билан эшитади”, дейилади. Аммо аслида биз ҳаммамиз шундай қиламиз. Бу ҳолат, ўз манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган интуитив ҳимоянинг натижаси ҳисобланади. Аммо бировларнинг манфаатларини ҳам муҳофаза қилиш, ёки ҳурматлаш лозимлиги ҳаёлимизга ҳам келмайди. Демак, конфликт вазият - биз жўнатаётган ва қабул қилаётган ахборотлар орасидаги хиссий-эмоционал ҳамда психологик мувозанат бузилганда юзага келади. Ана шундай

хаётда учраб турадиган конфликтоген вазиятлар чуқур зиддиятларнинг келиб чиқишини таъминлаши мумкин.

Конфликтогенлар кўпайиб, улар мажмуага айланганда, конфликт туғилади. Конфликтогенлар эскалацияси қонуний равишда конфликтга олиб келади. Бизга келаётган ахборотлар конфликтогенлар билан тўлган бўлса, биз унга табиий равишда ўзимиздаги конфликтогенлар билан жавоб берамиз. Талабалар ўртасида турмуш қурган янги келинлар бўлганлиги сабабли, келинлар ҳаётдан бир мисол: фараз қилинг, оила. Қайнона ва келин. Келин янги тушган. Ҳали оиланинг тартибларини яхши ўзлаштирмаган ҳамда овқат пиширишни билмайди. Бу борада қайнона эринмай ҳаммага ахборот бериб ўтади. Келинининг уddaбурон эмаслигидан мунтазам нолийди. Келин ўзича эзилади, яхши келин бўлишга астойдил ҳаракат қилади, аммо унда тажриба йўқ. Келин қайнонага ўзининг ахволи ҳақида гапиришдан кўркади. “Улар мени тушунмайди, ўзим айбдорман”, деб ўйлайди. Аста-секин турли қочирим гаплардан зериккан қувв ҳам келинни овқат пишира олмасликда айблай бошлайди. Аслида келин овқат пиширишни билмаса ҳам, яхши инсон бўлиши мумкинлиги ҳеч кимнинг ақлига келмайди. Келин — овқат пишириши шарт! Вассалом. Мазкур ахборот, яъни келиннинг қўли ширин эмаслиги атрофдагилар онгига сингиб боради. Келин эса овқат пиширишни астойдил ўргана бошлайди. Шу боис, келин анча яхши овқат пишира бошлаганини улар сезишмайди. Келин эса янги оиладаги яқин қариндошлардан ўзига нисбатан яхши муомала қутади. Бироқ, унинг аста яхши пазанда бўлиб қолганини ҳеч ким келинга айтмайди ва билдирмайди. Унинг пешонасига умрбод “овқат пиширишни билмаган келин” муҳри босилиб бўлинган ва уни ўчиришнинг илужиси йўқ.

Келиннинг қўнғлида қайнонанинг мунтазам айблари асосида **конфликтогенлар** хаддан зиёд ортади, улар йиғила бошлайди. Изза бўлган келин қалби ҳар қандай ахборотларни пассив ва салбий тарзда қабул қилишга қўниқиб боради. Қайнона қўнларнинг бирида, яна бир марта, қайнотаси, қариндошлар ва келиннинг ўзи олдида, унинг айблари ҳақида гап бошлаганда,

кайнона конфликтогенлари келин конфликтогенлари билан тўкнашиб, келин қалбида эмоционал портлаш юз беради. Мазкур эмоционал портлаш ҳаммани довдиратиб қўяди. Ким айбдор, ким ҳақлигига ўрганган одамлар дарров ўзини оклашга ўтишади. Бир томонда куёв - ўз хотини ва ўз онаси ўртасида кимнинг ёнини олишни билмайди. Қайнота, келиндан кўра, ўз хотинига кўпроқ ишонади. Ҳар ҳолда келиннинг қўли ширин эмаслиги аён. Натижада, оила ҳаётига "режали равишда киритилаётган, тарбияланаётган ва ўстирилаётган" жанжал - конфликтогенларнинг ҳаддан зиёд ортиши оқибатида кутилмаган ҳолда кириб келади. Аслида мазкур ҳолатда оилавий жанжални "кутилмаган" дейиш ноўрин, чунки адолатсизлик адолат ўрнатилишини талаб этади. Ҳаддан зиёд ерга урилган инсон ўз ҳақки ва ҳуқуқлари учун кураша бошлайди.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг барчасини умумлаштирган нарса шундаки, инсонлараро конфликтогенларнинг тўкнашуви конфликтга олиб келишидир. Агар сиз ҳаётингизда рўй берган бирор конфликтни мана шундай тарзда таҳлил қилсангиз умумий сценарий ўхшаш бўлганлигига иқдор бўласиз.

Юқоридаги оилавий мужаронинг хусусияти шундаки, унда на қайнона, на келин, на бошқалар мана шу ҳолат жуда қаттиқ зиддиятга олиб келишини тушунмаганлар, ёки билмаганлар. Қайнона "Келинни тарбиялаяпман" деб ўйлаган, келин "Мен роса ҳаракат қиляпман" деб ўйлаган. Уларнинг иккаласи ҳам, биз оиламизда атайлаб жанжал кўтарамиз, - деб ҳаракат қилмаган. Юқоридаги вазиятда қайнонанинг ҳам, ёки келиннинг ҳам ўз оиласида конфликт чиққанидан хурсанд бўлган деб ҳам бўлмайди. Улар буни истамаган эди, аммо жанжал бўлди. Мазкур вазиятнинг давом этиши оилавий жанжал билан тугаши табиий эди.

Конфликтогенлар таҳдидига учраган одам, одатда, ўзининг психологик ва эмоционал ҳолатини химоя қилишга ўтади. Шу боис, у конфликтогента нисбатан ўзидаги эмоционал таҳдид билан муносабат билдиради. Мазкур эмоционал таҳдид кўпчилик ҳолларда овоз, мимика, интонациядаги агрессия

билан ифода қилинади. Агрессияга доим ўзига яраша агрессия билан жавоб қайтарилади. Аммо ўзига қаратилган агрессияни босиб кетиш учун жавобий агрессия янада кучлироқ бўлади. Чунки одам “буни адабини бериб қўймасам, шундай бўлаверади”, - деб ўйлайди. Натижада ҳар икки томонда конфликтогенлар миқдори кескин орта боради. Инсон эмоционал ва психологик ҳолати унга қарата йўналтирилган ҳақорат, пичинг, кесатик, сўқиш, нафсониятга тегиш, зўравонлик, ўз фикрини ўтказишга интилиш, тазийк қабиладарга, доимий рўй берадиган адолатсизликка бундан ўзгача муносабат билдира олмайди.

Инсонлар орасидаги турли муносабатларни тартибга солиш учун ҳар бир миллатда этик ва эстетик қадриятлар шакллантирилади. Шу боис, одамлар миллий ахлоқий қадриятлар ва нормалар асосида тарбия қилинади.

Бизга энг кичик пайтимизданок бировни бекордан бекорга ҳафа қилмаслик, унинг нафсониятига тегмаслик, сўкмасликни ўргатишади. Аммо ҳамма ҳам ана шу нормаларга риоя қилмайди. Энг кийин бўлган нарсалардан бири, ўзингни жуда каттик ҳафа қилган одамни кечириш ҳисобланади. Айб қилган одамни кечириш лозимлиги ҳамма динларда ўқитирилади. Христиан динида “сенинг бир юзингга урган одамга, иккинчи юзинги тут”, деб айтилади. Ислом динида муқаддас байрамларда душманлар бир-бирларининг гуноҳларидан ўтиши лозимлиги тайинланади. Аммо реал ҳаётда бировнинг айбидан кечган одамлар жуда кам топилади. Шу боис, ўзбек халқи “кечиримли бўлиш марднинг иши” дейди. Ўзини муҳофаза қилиш инсондаги табиий ва энг кучли инстинктлардан ҳисобланади. Шу сабабли одамлар заррача бўлса ҳам ўзига зарар бўлмасликка уринади.

Конфликтогенлар эскалацияси юзга келмаслиги учун:

- конфликтогенларнинг ўзингиз ва атрофдагилар юрагида йиғилишига йўл қўймаслик;
- конфликтогенлар вужудга кела бошлаганда эса, улардан ўз фикри ва онгини озод қилиш йўллари кидириш;

➤ ўзимизда вужудга келиши мумкин бўлган конфликтогенлар бошқалар кўнглида ҳам юзага келиши мумкинлигини назарга олишимиз даркор.

Мана шу натижаларга эришишда конфликтогенларсиз муомала юритиш коидалари қўл келади:

1. Конфликтогенлардан фойдаланманг, уларни ўз вақтида, илдиз отиб кетмасидан йўқотишга ҳаракат қилинг.

2. Конфликтоген билан тўқнашганда унга ўзингиздаги конфликтоген билан жавоб қайтарманг.

3. Конфликтоген билан муносабат билдираётган одамга, шунингдек умуман ҳар қандай суҳбатдошингизга эмпатик (бировнинг хис-туйғуларини англаш асосида) муносабат билдиринг. Эмпатик муносабат ўрнатиш учун суҳбатдошингизга хуш келадиган мавзуларни танланг, унга комплиментлар кўрсатинг, кулиб гаплашинг, унинг сўзларини диққат билан эшитинг в.х.

4. Имкон қадар кўпроқ ижобий хис-туйғулар улашинг. Конфликтогенлар махсус гармонлар натижаси ҳисобланади. Агар ўзингизнинг кайфиятингизни яхшилик сари йўналтирсангиз, конфликтогенларни енгишга имкон туғилади. Конфликтогенлар инсонни кураш, зиддият ва низога йўналтиради. Бу эса организмда адреналиннинг кўпайишига олиб келади. Адреналин конфликтоген билан қўшилиб, ғазаб, жаҳл, агрессиянинг кучайишига сабаб бўлади. Одамнинг қаттиқ ғазабланиши кўп адреналинни келтириб чиқаради. Унинг инсон саломатлигига бўлган жуда катта салбий таъсири мавжуд. Аммо чиройли суҳбат инсон организмда "бахт гармонларини" юзага келтиради. Шундан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

Конфликтогенларнинг кўпчилигини қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- ўзини устун қўйиш;
- агрессияга мойиллик;
- эгоизм.

1. Ўзини устун қўйиш қўйидаги амалларда намоён бўлади.

Ўзини устун қўйишнинг очик кўринишлари: буйрук бериб гапириш, таҳдид қилиш, бировни ниқтаб туриш, салбий муносабатлар, танкид, айблаш, биров устидан кулиш, истехзо, пичинг, кесатик.

Яширинган устун қўйиш ҳоллари: ташки кўринишдан яхши муносабат сифатида қабул қилса бўладиган устунлик. “Тинчланинг”, “Ақлли одамсиз-у, аммо...”, “Хайронман, нимага хафа бўласиз...”, “Шуни ҳам билмайсизми?”, бу вазиятларда ташки кўринишдан майин оҳанг танланса ҳам, бу ҳолат конфликтоген ҳолат сифатида баҳоланади. Масалан, ўқитувчи ўқувчига “Ниҳоят дарсни бажариб келибсан-да”, - дейди. Ўқувчи хафа бўлади. У “Нима ҳеч қачон дарс бажариб келмаганманми?”, - деб ўйлайди.

Мақрианчоқлик: ўз марралари ва ютуқлари ҳақида қўпириб гапириш, шу билан бирга ўзгалар марраларини пастга уриш, уларни “ўз ўрнига қўйиб қўйиш” истаги.

Қатъийлик, фикр ва қарашлар кескинлиги: ўз фикрларининг тўғрилигига ҳаддан зиёд ишониш, қарашларни билдиришдаги кескинлик, фақат ўзи тўғри сўз айта олиши мумкинлигига ишонч, бировлар фикрини ўйлаб ҳам кўрмаслик, “Бизнинг оғайнимиз гуруҳ сардори бўлганлар-да, шунинг учун ўзларини жуда ақлли деб биладилар...”, “Ҳамма нарсани биламан дейсиз-у, оддий масалани ҳал қилишга ёрдам беролмайсиз...”, “Фақат билоғонлик қиласиз, ўртоқларингиз фикрини эшита олмайсиз...”, “Сен нимани билардинг...” кабилидаги сўзларни ишлатиш.

Бу вазиятдаги конфликтогенлар “Ҳамма ўғил болалар – ростгўй”, “Ҳамма қизлар – ёлғончи”, “Ҳамма – ўғри”, “Бўлди гапингни тўхтат...”, “Э, бугунги ёшлар бузилган...”, “Э, катталар ҳеч нарсага тушунмайди...” каби кириш сўзлар билан ҳам англашилади. Масалан, ёшларни қизиктирган мусиқа, кийим, мода, ўзини тутиш, саломлашиш кабилар катталарнинг жиғига тегиши мумкин. Бундай фикрлар очикчасига билдирилганда, ёки уларни бола тафаккурига мажбурий киритишга уринилганда, ёшлар ўз ота-онасидан маълум

ахборотларни яширишга тушади, ёки ўз одатларини ҳимоя қилиш йўлини тутати.

Ўз маслаҳатлари ва фикрларини мажбурий сингдириш ва қабул қилинишига ҳаракат қилиш. Одатда, маслаҳат фақат мана шу маслаҳат сўралган тақдирдагина берилиши лозим. Аммо кўпчилик ҳолларда бирор муаммо муҳокама қилинаётган бўлса, ўзини катта тутган одам, ёки ёши улугʻрок одам, албатта маслаҳат қила бошлайди. Маслаҳатни эса ё қабул қилиш, ёки уни инкор қилиш мумкин. Маслаҳат қабул қилинса, уни берган одам хурсанд бўлади, маслаҳат очикчасига инкор этилса, уни берган одам, энг салбий муносабатда, “Мени менсимади, гапимга кирмади” дейиши мумкин. Масалан, тажрибасиз ёш ўқитувчи ўқувчиларига авторитар услубда ёндашган ҳолда, ҳар доим ўз топшириқларини мажбурий бажаришга ва буйруғона фикрларини ўқувчиларга сингдиришга ҳаракат қилишини “тарбиялаш” хусусиятига киритади. Ёки, қайнонанинг қандай уй тутиш лозимлиги бўйича ўз келинини никтаб туриши ҳам “тарбиялаш” хусусиятига киритилади.

Сухбатдош сўзларини бўлиш. Сухбат фақат бир томоннинг эмас, балки иштирок этаётган ҳар икки томоннинг мулоқоти ҳисобланади. Аммо кўпчилик ҳолларда баъзи одамлар фақат ўз туйғуларини гапиришга эътибор қилиб, ўзга одамни эшитишга сабр-қаноат қилишмайди. Бошқа томон ҳам ўз фикрларини билдира бошласа, унинг сўзлари кескин бўлинади, “А, нима дединг...” деб эшитилмайди, ўз ҳамсухбатига эътиборсизлик кўрсатилади. Масалан, авторетар услубда бошқарувчи факультет декани фақат гапиради-ю, ўқитувчи ўз фикрини билдира олмайди. Ўқитувчининг ўз фикри борлиги инобатга ҳам олинмайди. Ёки авторетар услубда бошқарувчи кафедра мудирини гапиради-ю, ўқитувчи ўз фикрини билдиришга уринса, “Нима, сиз менга ақл ўргатмоқчимисиз?!” кабилида агрессия билан муносабат кўрсатилади. Бу билан ўз сўзларининг бошқалар фикрларидан муҳимроқ эканлигини кўрсатиш, фақат ўзи гапиришга ҳаракат қилиш, бошқаларга сўз бермаслик орқали ўз устунлигини кўрсатмоқчи

бўлади. Ўз устунлигини доимо кўрсатишга интилиш кўпинча бошқалар ҳуқуқларининг камситилиши эвазига бўлиши инобатга олинмайди.

Информацияни яшириш. Одамлар ҳаётида ахборот муҳим роль ўйнайди. Ахборотни яшириш кишиларда шубҳа уйғотади. Шу билан бирга, ахборотни яширган кишига нисбатан ишончсизлик вужудга келади. Оқибатда одамлар ораси ва муносабатлари бузилиши учун асос туғилади. Айрим жамоа раҳбарлари кўпроқ, жамоасидан барча учун муҳим бўлган баъзи маълумотларни яшириб, улардан жамоани беҳабар қолдириши, масалан, шататлар қисқариши, муқофатлардан ёки чет элга чиқиш учун келган командировкаларни яширишга ҳаракат қилишади.

Бировнинг устидан қулиш. Бировнинг устидан истехзо билан қулиш, уни масҳара қилиш агрессиянинг психологик турларидан ҳисобланади. Бировнинг устидан қулиш инсон ҳуқуқларини бузишга йўналтирилган бўлади. Одатда жавоб бера олмайдиганлар устидан қулги қилинади, ёки ана шу вазиятда конкрет ўқувчи қулгига нисбатан маълум сабабларга кўра жавоб қайтара олмайди. Инсон устидан қулиш унинг нафсониятига тегади ва узоқ вақт дилда ўрнашиб қолади. Талабалиқда мазах қилинган "семиз"лар, "оми"лар, "кишлоқи"лар, "турки совук"лар кейинчалик ўз устидан қулган ўртоқларига қарши ҳаракат олиб боргани, ёки, "биринчи муҳаббати" ҳамма томонидан қулги остига олинган йигитлар кейинчалик ўз душманларидан қақшатқич қасос олгани борасидаги ҳаётий мисоллар кўп. Кўпчилик ҳолларда қулги остида қолган ўқувчи қулай вазият пойлаб ўз жавобини тайёрлайди.

Алдаш ёки алдашга ҳаракат қилиш. Энг ашаддий конфликтогенлардан ҳисобланади. Йигитлар ҳам, қизлар ҳам ўзларини алдашга йўналтирилган ҳаракатларни кечира олмайдилар. Одатда алдаш орқали юзага келган хиссий-эмоционал ҳолат жуда узоқ вақт онда сакланиб қолади ҳамда умр бўйи конфликтоген ролини ўйнаб келади. Алдаш орқали одам юрагида юзага келган алам кўп ҳолларда умуман йўқолмайди ва ўчиб ҳам кетмайди. Бу алам бот-бот одамлар орасига янгитдан низо солинишига асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кизлар ўз дугоналарининг сумкасидан рухсатсиз ўқув қуролларини олганини яширганини кечира оладилар, аммо “ўғирласалар” мутлақ кечира олмайдилар. Агар ана шундай ҳолатларга ўхшаш вазиятларда алдаш вужудга келган бўлса, томонлар муносабати барбод бўлиши табиий. Умуман олганда, ҳаётда алдаш, алдашга ҳаракат қилиш яхши, самимий муносабатларни ичдан ва зимдан қўпоради.

Сухбатдошининг бирор камчилиги ёки муваффақиятсизлигини доимо таъкидлаб ўтишга ҳаракат қилиш. Бировларнинг иши юришмаганидан хурсанд бўлиш, ўзи ёқтирмаган одамларнинг ҳаётида бирор кор-хол бўлса, ундан қувониш, баъзи одамларнинг устидан мунтазам кулиш, камчиликларни рўқач қилиш, мана шу ҳолатларда ўзини яхши ҳис қилиш ўзини устун қўйишнинг турларидан бири ҳисобланади. Муваффақиятсизлик ҳамма билан ҳам содир бўлиши мумкин, камчилик ва хато эса, уни тузатилмагунича камчилик ва хато бўлиб қолади, агар тузатилса, у хато бўлмайди. Муваффақиятсизликдан ҳеч ким ўзини муҳофаза қилинганман деб айта олмайди. Шу боис, ўз дўсти, ҳамкасби, ўртоғи, қариндоши, эри ва ёки хотинининг бирор камчилигини умрбод ушлаб олиб, доимо уни таъкидлайвериш, уни мунтазам эсга солиш, ўз устунлигини кўрсатиш учун рўқач қилиш охир-оқибат жуда катта конфликтни келтириб чиқариши мумкин.

Ўз устидаги масъулиятни бировлар устига юклаш. Ҳаётда ўз масъулиятидаги вазифаларда бефарқ ёндошиш ҳоллари учраб туради. Масалан, кўп ҳолларда бирор нарса қилиб берилишига ваъда қилинади. Аммо ўзи қилиб бериши лозим бўлган вазифа бошқалар зиммасига юклатилади. Аммо бошқалар бу вазифани бажармайди. Натижада орада зиддият вужудга келади. Масалан, гуруҳ сардори педагогик амалиёт бўйича тақдимот қилиши лозим эди. Унинг ўртоғи “Мен ўзим зўр тақдимот тайёрлаб келаман, сен буни ўйлама, - деб ишонтирди. Аммо йиғилиш арафаси тақдимот тайёрланмаганлиги маълум бўлади. Чунки ваъда берган талаба, бу ишни бошқа бир талабага топширган бўлади. У талаба тақдимот тайёрлашни ваъда берган талабадан қарздор бўлади.

У эса ваъда бермаганлиги учун, “Нима учун мен тақдирот тайёрлашим керак, ўзимни ишларим бошимдан ошиб ётибди”, деб ўйлайди. Натижада, конфликт юзага келади.

Пул қарз сўраш. Энг кенг тарқалган конфликтотенлардан ҳисобланади. Пул қарз сўраш пул сўраётган одамда нохуш ҳис-туйғуларни уйғотади. Аммо унга қарз берилганда ҳам, конфликт келиб чиқиши мумкин. Чунки бу қарз ўз вақтида қайтарилади-ми, йўқ-ми, маълум эмас. Қарз билан синаш кўп ҳолларда қариндошлар, дўстлар, биродарлар орасини бузиб юборади.

2. Агрессияга мойиллик. Кўпчилик агрессияга мойилликни фақат йигитларга хос хусусият деб билади. Аслида ундай эмас. Агрессияга мойиллик ҳам йигитларга, ҳам қизларга хос хусусиятдир. Аммо йигит ва қиз агрессияси ҳамда унинг қандай ифодаланиши орасида жуда катта фарқ мавжуд. Йигитлар агрессияси ўзини очик ифода қилади. Йигитлар агрессияси ўзи учун кўпроқ жисмоний куч ишлатиш шаклини танлаб олади. Қизлар агрессияси эса очик ифодаланмайди. Улар оркаворотдан, аста, билинтирмай, зимдан ҳаракат қилади. Уларни “Сен шу ишни қилдинг” деб ушлаб олиш жуда қийин кечади, чунки қизлар кўпроқ психологик агрессияни танлашади ва ишлатишади. Ўз оппонентини психологик эзиш, уни таҳқирлаш, унга беписанд муносабатда бўлиш қизлар агрессиясининг шакллари ҳисобланади. Йигитлар агрессияси дарров ўзини намоён этади. Уриш, жисмоний тазйик, туртиш, бир тушуриш, бўғиш, жисмоний ҳаракатларни чеклаш, дўк қилиш, шантаж – булар йигитлар кўпроқ қўллайдиган агрессия турлари ҳисобланади. Қизлар агрессияси кескин иш тутмайди, аста, зимдан иш тутати. Кўпчилик ҳолларда қизлар агрессияси оиладаги аъзоларга нисбатан қўлланилади. Бировни камситиш, рухий эзиш, ўз қайфиятини бировни эзиш оқибатида нормаллаштириш, “қулиб туриб, жонини олиш” қизлар агрессияси ҳисобланади. Қизлар урмасдан туриб, бошқа инсонни жуда катта рухий танглик ҳолатига олиб кириб қўйиши мумкин. Бир қараганда йигитлар агрессияси очик намоён бўлганлиги учун безарардек кўринади. Аслида ҳар икки тур агрессия ҳам жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Йигитлар

агрессив муносабати оқибатида оппонент томон каттик жисмоний жароҳат олиши мумкинлиги аён. Қизлар агрессиясининг кенг тарқалган оқибатларидан бири, бу – депрессиядир. Депрессиянинг оқибатлари ҳам инсонга жуда катта таъвишлар олиб келади. Депрессия ҳолатига чуқур кириб кетган одам кўп ҳолларда ўз жонига суйиқасд қилиши мумкин. Агрессивликка мойилликнинг олдини олиш таълим ва тарбия, инсоний кадриятлар, диний эътиқод тизимида ётади. Инсон ўзида агрессияга мойилликни сезса, унга қарши ўзини тўғри шакллантира бориши лозим. Агрессия, у йўналтирилган одамнинг ҳам, уни ишлатаётган, агрессияни қўллаётган одамнинг ҳам саломатлигига жуда катта путур етказади.

3. Эгоизм – фақат ўз манфаатларини кўриш қобилияти бўлиб, ўзбек тилида худбинлик сўзига тўғри келади. Худбинлик форсча сўз бўлиб, икки илдиздан ташкил топган: “худ” – ўз, ўзим маъноларини билдиради, “бин” – кўриш маъносини билдиради. Демак, худбин сўзининг маъноси – фақат ўзини кўришга тўғри келади. Доимий агрессиянинг илдизларидан бири эгоизмга бориб такалади. Эгоизм – ўз манфаатларини, бошқалар манфаатларининг бузилишига қарамай, энг олий кадрият сифатида англаниш жараёнига айтилади. Шу боис, француз лингвисти П.Буаст “*худбинлик устидан қозонилган ғалаба энг шарафли ғалабадир*”, - деб айтган. Француз ёзувчиси С.Сегюр эса, “*худбин учун – ўтмиш – бўшлиқ, ҳозир – қақроқ чўл, келажак эса – аҳамиятсиздир*”, - деб таъкидлаган.

Инсоннинг ўз-ўзига муносабати табиятан ўзини-ўзи маъқуллаш, ўзини севиш, ўзига аро бериш, ўзини чиройли тутиш, ўзини “яхши” инсон сифатида кўрсатиш асосида шакллантирилади. Болаликда кинкинтойларни ўз юз-кўзини ораста тутишини ўргатаётганда биз одатда уларга “ҳозир қўлларимиз ва юзимизни юйиб, оппоқкина бўлиб оламиз”, деймиз. Мана шу “оппоқкина” бўлиш тартиб ва қоидалари ҳар бир инсонга болаликданок сингдирилади. Шу боис, инсоннинг ички ўзини англашида “мен” деган тушунча тарбияланиши лозим ва зарур. Инсон “мен”и уни ижтимоий ҳодиса сифатида шаклланилиши

учун асос яратади. Ютуқларга эришиш, ўзини кўрсатиш, ҳурматга сазовор бўлиш мана шу ички “мен” нинг сайи-ҳаракатлари асосида амалга оширилади.

Демак, ички “мен” ни нималарга йўналтирилса, охир оқибат шу кадриятларга мутаносиб характер ва амаллар шакллантирилади. Аммо ана шу ички “мен” бошқа юзлаб “менлар” га қарши, уларни инкор этган ҳолда эмас, балки улар билан биргаликда яшашга кўниккан ҳолда тарбияланиши лозим. Шу нуқтаи назардан инсон ички “мени” билан боғлиқ равишда соғлом “эгоизм” ва носоғлом “эгоизм” га ажратилади. Соғлом эгоизм инсоннинг шахс сифатида шаклланиши учун энергия берувчи куч ҳисобланади. Носоғлом эгоизм эса инсонларни ўзга инсон билан тўқнашуви, зиддиятлар, ўзини устун қўйиш, келиша олмаслик, ўзгаларни инкор қилиш учун хизмат қилади.

Шундай қилиб, конфликт инсон ҳаётининг табиий ажралмас қисми бўлиб, конфликтлар мазмунини билиш инсонни конфликтли вазиятларда ўзини тутиш тартиб-қоидаларига ўргатади. Конфликт мазмунининг мураккаб келиб чиқиш вазиятларини англаш эса инсонни ана шундай билимлар билан қуроллантиради. Шу боис, конфликтнинг олдини олиш учун қуйидаги амалларга риоя этиш аҳамият касб эта бошлайди:

➤ конфликтга олиб келиши мумкин бўлган сўзлар, амаллар ёки ҳаракатлардан иборат бўлган конфликтли вазият ва ҳолатлардан ўзини, атрофидагиларни асраш, конфликтогенларга эътиборли бўлиш;

➤ конфликтогенлар кўпайиб, уларнинг мажмуага айланишини олдини ола билиш, конфликтогенлар эскалациясига йўл қўймаслик;

➤ конфликтогенларга конфликтоген билан жавоб қайтармаслик;

➤ конфликтогенлар билан тўқнашганда ўзини ҳимоя қилишга эмас, балки нима учун оппонентда конфликтоген вазият ва ҳолат вужудга келганига диққатни қаратиш;

➤ ўзида вужудга келаётган конфликтогенлардан қутилиш ва уларни фаол ишлатмаслик чораларини кўриш;

➤ жиддий конфликтогенлардан бўлган ўзини устун қўйиш, агрессияга мойиллик, эгоизмдан қутилиш ҳамда бошқалар томонидан улар ишлатилганда ҳам ўзининг конфликтли вазиятга тортилмаслик чораларини қўриш.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Конфликтларнинг келиб чиқиш қонуниятлари қандай вужудга келади?
2. Конфликтнинг илдишлари ва сабабларини таҳлил қилиш йўллари нималардан иборат?
3. Таҳлилларга кўра, қарийиб неча % конфликт иштирокчиларининг можарога мойиллиги аниқланган?
4. Конфликтоген деганда нимани тушунасиш?
5. Конфликтогенлар эскалацияси нимани англатади?
6. “Конфликтоген схемаси” ни изоҳлаб беринг.
7. Конфликтогенларни мазмун-моҳиятига кўра қайси шакллардан бирига киритишимиз мумкин?
8. “Тажовузкор” деганда нимани тушунасиш?
9. Конфликтли вазиятларнинг келиб чиқишида “*конфликтоген*” лар қандай роль ўйнайди?
10. “Конфликтоген” сўзига таъриф беринг.

II БОБ. ПЕДАГОГИК КОНФЛИКТ ВА УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ

2.1. Низо, унинг мазмуни ва турлари

Таянч тушунчалар:

Низо, низоли вазият, ечимини топиш, таркибий қисм, қоида, умумий қоида, натижа, қийинчилик, гуруҳлар, технология, тамойил, моҳирона, типология, ечим, ижобий натижа.

Низо(конфликт)лар инсон ҳаётининг ажралмас таркибий қисми бўлар экан, низоларни тан олмасликнинг, уларни инобатга олмасликнинг илжоси йўқ. Фақат низоларни бошқариш, уларнинг ечимини топишга ўрганиш лозим.

Низолар типологияси, яъни унинг ўзига хос типларга, кўринишларга бўлиниши анча мураккаб ҳодиса ҳисобланади. Чунки ҳар бир реал конфликт фақат унинг ўзигагина хос бўлган хусусиятлардан иборат бўлади. Шу нуқтан назардан, низоларни ўхшаш гуруҳларга ажратиб ўрганиш бироз қийинчиликлар туғдиради. Аммо низоларни бирор тўхтамга, бирор ижобий натижага келтириш усуллари жиҳатидан баъзи умумий қоидалар ва тамойилларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

Низодан педагогик жараёнда моҳирона фойдаланиш учун албатта назарий билимларга эга бўлиш керак: унинг динамикасини ва унинг барча ташкил қилувчиларини яхши билиш керак. Низоли жараён тўғрисида фақатгина ҳаётий таъаввурларга эга бўлган инсонга низодан фойдаланиш технологияси тўғрисида гапириш фойдасиздир.

Низо — истақлари, кизикишлари, қадриятлари ёки тушунчалари мос келмаслиги сабабли юзага келадиган икки ёки ундан ортиқ субъектлар ўртасидаги ижтимоий ўзаро алоқалар шакли (субъектлар индивид/гуруҳ/ўз-ўзи билан ички низолар ҳолатларида бўлади.

"Низо" ва "низоли вазият" тушунчаларини ажратишни билиш керак, улар ўртасида катта фарқ бор.

Низоли вазият — ижтимоий субъектлар ўртасида ҳақиқий қарама-қаршиликни юзага келтирувчи ҳодисадир. Асосий белгиси — низо предмети юзага келиши, лекин ҳозирча очик фол курашнинг йўқлигидадир.

Яъни тўқнашув ривожланиши жараёнида **низодан олдин** ҳар доим **низоли вазият** юзага келади, унинг асоси ҳисобланади.

Биринчидан, низолар ҳозирги замоннинг энг долзарб ижтимоий муаммоларидан биридир.

Низолар келиб чиқишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

- а) халқаро;
- б) жамоавий;
- в) оилавий;
- г) ҳудудий.

Низо иштирокчиларига кўра:

- а) миллатлараро;
- б) шахслараро;
- в) ички шахсий;
- г) давлатлараро;
- д) маълум гуруҳлар, тизимлар ўртасидаги конфликтларга бўлинади.

- **миллатлараро** — миллатлар ўртасидаги тўқнашувлар;
- **шахслараро** — ўз ҳаётий фаолиятида қарама-қарши мақсадларни амалга оширишга интилувчи шахсларни ифода этади;
- **ички шахсий** — шахснинг кучи бўйича тахминан тенг мотивлари, кизиқишлари, ишқибозлиги, манфаатларининг курашини акс эттирувчи;
- **давлатлараро** — давлатлар ўртасидаги тортушувлар;
- **гуруҳлараро** — бири-бирига мос келмайдиган мақсадларни кўзлаган ва уларни амалга ошириш йўлида бир-бирига тўсқинлик қилувчи ижтимоий гуруҳлар низо томонлари сифатида иштирок этишлари билан ажралиб туради;

Иккинчидан, низонинг қандай тугаганлиги, унинг қандай ечимга олиб келганлигига қараганда кенгроқ тушунча ҳисобланади. Низо, ўзаро томонлар

низоси сифатида тугаши мумкин, аммо унинг тугатилганлиги низо ўз ечимини топганлигини ҳар доим ҳам англатавермайди. **Масалан**, зиддиятли томонлар кўпинча ўлим билан тугайди, дейлик. Низо ниҳоясига етган деб хулосалаш мумкин. Аммо бу - манфаатли томонлар ўртасидаги низо ва зиддият тугаганлигини англамайди. Низо колаверади. Шу боис, "конфликт ечими" тушунчаси "конфликтнинг тугаши" тушунчасидан кенгрок ва аниқрок тушунча ҳисобланади. Агар низо тугаши тушунчасида ҳар қандай низонинг ҳар қандай тугаши, унинг бирор сабабларга кўра ниҳоясига етиши тушунилса, низонинг ечими тушунчаси унинг бирор "ижобий" натижа билан, ҳар икки томонни кониктирган яхши хулосалар билан тўхтам ва хулоса қилинганлигини англатади. Низонинг ечими унинг ҳақиқий тугатилганлиги, икки томон ўртасидаги низо ва инкирознинг ечими топилганлиги, ўзаро карама-каршилиқ йўкотилганлиги, тинчлик ва тотувлик тамойиллари томонлар ўртасида ўрнатилганлигини англатади.

Низолар ечими бўйича амалиёт ва ҳаётий тажриба ҳар вақт унинг ечими учун ҳар икки томон тарафидан жуда катта сайи-ҳаракатлар ва интилиш зарурлигини, томонларнинг ечим ва тўхтамга келиши осон кечмаслигини кўрсатади. Чунки низо "ўзидан-ўзи" ҳал бўлиб коладиган воқелик эмас. Уни ҳал қилиш учун бировни англаш, эшитиш, адолатпарварлик мезонларига риоя қилиш, компромиссларга келиш, умумий ва барчани кониктирган ечимни топа билиш, жahlдан воз кечиш ва бошқа бир қатор амалларни бажариш лозим бўлади. Албатта, конфликтни менсимаслик, уни тан олмаслик (игнорировать), уни ўзича талқин қилишга уриниш бўлиши мумкин. Аммо бу ҳолда низо стихияли тарзда, яъни ҳеч кимга бўйсунмаган ҳолда такомиллашиб, ривожланиб боради, низо кескинлашади, янада мураккаблашади, ўз домига бошқа шахсларни ҳам торта бошлайди, кенгайди, томонларни, демакки манфаатларни тўхтамга келтириш мумкин бўлмай қолади, манфаатли томонлар кўпаяди ва охир-оқибат бутун системани, яъни низодан олдинги вазиятни батамом вайрон қилади.

Низонинг ечимига келиш учун муҳим бўлган талаблардан бири – томонларнинг унинг ечимини қидиришга тайёрилиги ва уларнинг ихтиёрий тарзда конфликт ечимини топишга астойдил бел боғлаганлиги ҳисобланади. Агар томонлар ўз хоҳишига кўра низо ечимини топишга тайёр бўлмасалар, низо ечимини топиб бўлмайди. Энг аввало низони юзага келтирган объектив сабабларга тўхталиши, уни юзага келтирган шароитлар аниқ белгиланиши керак. Шу нуқтаи назардан, ҳар қандай низо субъектив омиллар (инсонлар, гуруҳлар, тизимлар) ҳам объектив омиллардан ташкил топади (низони келтириб чиқаришга сабаб бўлган ташки омиллар). Низо ечимини топиш мураккаб, узок муддатли, сабр ва қонуният талаб этадиган, томонларнинг ўз устида узок муддат ишлашини заруриятга айлантирадиган жараён бўлиши мумкин. Низо ечимини топиш – томонларнинг бир-бирини англаши ва тушунишига қаратилган йўлдир.

Шу нуқтаи назаридан, низолар ечимини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- томонларнинг ихтиёрий келишувига кўра зиддиятнинг ечимга келиши ва тўхтатилиши;
- низонинг симметрик ечимининг топилиши ва тўхтатилиши (икки тараф ҳам бир хилда ё ютиб чиқади, ё ютқизади);
- низонинг асимметрик ҳал бўлиши (зиддиятда фақат бир томон ютиб чиқади);
- низо бошқа бир катта низони келтириб чиқариши;
- низонинг аста ўчиб сўниши ва йўқолиб бориши.

Кўриниб турибдики, аслида низонинг ечимига қараб турларга бўлиниши, унинг мавжуд бўлган барча хусусиятларини ўзида жамламайди. Чунки низонинг ечимга келишида жуда кўп ностандарт ҳолатлар мавжуд бўлади.

Америкалик олим Р.Даль низо ечимининг қуйидаги уч специфик турларини ажратиб кўрсатади:

- 1) низонинг тупикка кириб қолиши;
- 2) зўравонлик кўрсатиш;

3) низонинг тинчлик билан тугатилиши.

Бошқача қилиб айтганда, низонинг туپикка кириб қолиши – “бирор муддатга унинг ечими тўхтатилганлигини”, зўравонлик асосида ҳал бўлиши – томонларнинг бир-бирини йўқ қилишга уринишини, низонинг тинчлик билан ҳал этилиши эса - унинг конструктив, яъни ақл билан ҳал қилиниши имконияти ишга солинганлигини англатади. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам конфликтнинг ечими топилмаганлиги унинг умуман йўқ бўлиб бораётганлигини эмас, балки низонинг очик формадан “яширинган” формага ўтиб бораётганлигини билдиради. “Яширинган” формадаги низо эса нима оқибатларга олиб келиши – томонларнинг қандай эмоционал-психологик хусусиятларни ўзида тўплаб бораётганлигига боғлиқ бўлади. Агар бу ҳолатлар – ижобий сенсорларга таянса, низо ечимини топиш учун шароит мавжуд бўлади, агар улар салбий сенсорларни кучайтириб юборса, демак, низодаги кескинликнинг ошиб бораётганлигини англатади. Шундай қилиб:

- низонинг юзага келиши табиий ҳол ҳамда унинг вужудга келишидан қўркмаслик ва довдирамаслик лозим;
- низонинг субъектив ва объектив келиб чиқиш сабабларини муҳокама қилиш лозим;
- конфликт(низо) томонлар манфаатларининг тўқнашуви ҳисобланади;
- конфликтнинг ечимини топиш учун икки томоннинг ихтиёрий сайи-ҳаракатлар олиб бориши ва конфликт ечимини топишга рози-ризолиги талаб этилади;
- ҳар қандай конфликтнинг ўз ечими мавжуд, фақат уни топа билиш зарур;
- конфликтнинг ечими топилмаганда, у “сўниши”, йўқ бўлгандай кўриниши мумкин, аслида конфликт ўз-ўзидан ҳал бўлмайди, балки кейинроқ бошқа каттароқ низоларни келтириб чиқаради;
- конфликт ечимини ижобий топиш учун маълум билим ва малакаларни эгаллаш керак бўлади;

– конфликт ечимини топиш жараёнида зиддият карама-қарши одамга, унинг шахсиятига эмас, балки иккала томон ўзаро бирлашиб, ўз мулоҳазаларини мавжуд муаммога қаратиши лозим бўлади;

– конфликтни инсонлар эмас, балки вазиятлар ва манфаатлар вужудга келтиради;

– конфликтлар ҳар доим мавжуд бўлади, шунинг учун ҳам ёш ўқитувчилар(педагоглар) уларни бошқариш малакасига эга бўлиши лозим.

Низоларни ҳал қилишга икки Хил ёндошув мавжуд:

➤ биринчиси – мавжуд илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш;

➤ иккинчиси – низолар ривожланиши қонуниятлари ҳақидаги билимларини ва уларни олдини олиш, бартараф қилиш усулларини эгаллаш; (анча қийин йўл, аммо анча самарали, чунки турли низолар барчасига бартараф қилиш йўллари кўрсатиш мумкин эмас).

В.М.Афонькова низоларга педагогик аралашининг муваффақиятлилиги педагогнинг қарашларига боғлиқ бўлади деб таъкидлайди. Бундай қарашлар камида тўртта бўлиши мумкин:

• **низога авторитар аралашуш ёндошуви** – педагог низо - бу ҳар доим ҳам ёмон эмаслиги ва у билан курашиш кераклигига ишончи бўлмаган ҳолда уни бостиришга ҳаракат қилади;

• **нейтралитет ёндошуви** – педагог тарбияланувчилари ўртасида юзага келадиган тўқнашувларни сезмасликка ва аралашмасликка ҳаракат қилади;

• **низодан қочиш** – педагог низо - бу юзага келган вазиятдан қандай чиқишни билмаслиги сабабли болалар билан унинг муваффақиятсиз тарбиявий ишлари кўрсаткичи деб ишонади;

• **низога мақсадга мувофиқ аралашуш** – педагог тарбияланувчилари жамоасини яхши билишига, тегишли билим ва малакаларига таъинб низо келиб чиқиши сабабларини таҳлил қилади, уни бостириш ёки маълум даражагача ривожланиб бориши тўғрисида қарор қабул қилади.

Ўқув фаолияти шароитларидаги низолар турли хилдаги низолар бўлади. Педагогика соҳаси шахсни мақсадга мувофиқ шакллантириш барча турлари тўпламидан иборат бўлади, унинг моҳияти эса ижтимоий тажрибани ўргатиш ва ўзлаштириш бўйича фаолияти ҳисобланади. Шунинг учун айнан мана шу ерда педагог, ўқувчи ва ота-оналарнинг кўнгил хотиржамликлари учун қулай ижтимоий-психологик шароитлар яратиш зарур.

Низонинг ривожланиб боришида катор босқичлар мавжуд:

1. Тахмин қилувчи босқич – манфаатлари тўқнашуви юзага келиши мумкин бўлган шароитлар билан боғлиқ.
2. Низонинг пайдо бўлиш босқичи – турли гуруҳлар ёки алоҳида инсонлар манфаатларининг тўқнашуви.
3. Низонинг етилиши босқичи – манфаатлари тўқнашуви муқаррар бўлиб қолади.
4. Низони англаб етиш босқичи – жанжаллашувчи томонлар манфаатлари тўқнашувини фақатгина сезибгина қолмай, балки англаб ҳам ега бошлайдилар.

Низоларнинг юзага келишида икки хил шарт-шароит мавжуд.

Объектив шарт-шароитларга:

- меҳнат қилиш учун шароитнинг ёмонлиги;
- ходимлар орасида мажбурият ва вазифаларнинг нотўғри тақсимланганлиги;
- бошқарув тизимидаги номутаносибликлар;
- қўйилган вазифаларга мос профессионалликни ходимларда кузатишмаслиги;
- ишчи ўринларининг етишмаслиги туфайли, ишларнинг тақсимланишидаги адолатсизлик;
- меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатга ҳақ тўлашда адолатсизлик ҳолатларининг кузатилиши.

Низолар юзага келишида субъектив шарт-шароитларга:

- ишбилармонлик муносабатларида негатив йўللارни кўриниши;
- шахслараро муносабатларда шахсга оид хусусиятларнинг намоён бўлиши;
- муомалани ташкил этишда нўноқлик ва саводсизликнинг кузатилиши.

Хар бир низо алохида ходиса сифатида таҳлил қилинади, лекин уларнинг барчасига хос бўлган айрим қонуниятлар борки, уларга аввало унинг босқичлари ёки фазалари киради:

- I. **Низо олди босқич** – конфронтация.
- II. **Низонинг ўзи** – компромисс ёки жанжал.
- III. **Низодан чиқиш** – мулоқот ёки диссонанс.

Демак, биринчи босқичда конкрет масала юзасидан фикрлар ёки қарашларда тафовут ёки қарама-қаршилик учун шарт-шароит пайдо бўлади. Иккинчи босқичда ҳар иккала томон ўз қарашларини қарши томонникидан афзал билиб, очиқчасига бир-бирларини айблай бошлайдилар. Учинчи босқичда эса низоли ҳолатларда шахснинг қандай ҳулқ-атвор хусусиятларини намоён этишига қараб турли тоифалар кузатилади. Ф.М.Бородкин ва Н.М.Коряклар низоли вазиятларда олти хил шахс типлари-тоифаларини кўрсатиб берганлар (7-илова).

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Низо ва унинг турлари қандай таъсифланади?
2. Низо ва низоли вазиятларни тушунтиринг?
3. "Конфликтнинг тугаши" тушунчасини изоҳланг.
4. Ўқув фаолиятидаги низоларни қандай изоҳлайсиз?
5. Низонинг ривожланиш босқичларини санаг.
6. Низоларни бартараф этиш йўллари ёритинг.
7. Низоларга нейтралитет ёндошув нима?
8. Низонинг егилиш босқичи деганда нимани тушунасиз?

2.2 Конфликт сигналлари

Таянч тушунчалар:

Конфликт сигналлари, қелишмовчилик, инқироз, ўзаро тушунмаслик, ҳасадгўйлик, гайирлик, айрмақанлик, томонлар орасидаги танглик,

тушунмовчилик, инцидентлар, дискомфорт, зўравонлик, таҳдид, шантаж, ўзини эмоционал тинчлантириш, параллел фикрлар, воқеаларни таққослаш, ўлчаш, фикрни жамлаш.

Конфликт сигналлари конфликтнинг тўла намоён бўлишидан олдин томонлар ўртасидаги одатдаги тўғри муносабатлар ўртасида келишмовчилик, инкироз, ўзаро тушунмаслик, ҳасадгўйлик (ғайирлик), айрмакашлик вужудга келаётганлигини намоён этади. Конфликт сигналларига безътиборлилик унинг келгусида ривожланиб кетиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу боис, конфликт сигналларини билиш ва уларга эътиборли муносабат талаб қилинади. Конфликт сигналларига *инкироз, томонлар орасидаги танглик, тушунмовчилик, ҳасадгўйлик (ғайирлик), инцидентлар, дискомфорт* киради. Уларнинг мазмунини тушуниш, уларга нисбатан мутаносиб муносабат одатда конфликтнинг эрта англаниши, инкирознинг олди олинishi ва унинг ҳал этилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инкироз. Томонлар орасидаги маълум ижтимоий, иктисодий, маънавий инкироз дарров билинади. Агар бирор киши ўзининг дўсти, ҳамкори ёки таниши билан ўз муносабатларини бирданга ва сабабсиз узиб қўйса, у билан гаплашишидан ўзини сакласа, хафа бўлиб юрса, уни турли карама-қарши фикрлар қийнаса, бу - конфликтдаги инкирознинг вужудга келганлигига ишорадир. Бу ҳолатлар инкироз ёки ҳал этилмаган ўзига ҳос конфликт белгилари ҳисобланади. Шу билан бирга, бошқа томонга нисбатан ишлатилган зўравонлик, таҳдид, шантаж кабилар ҳам инкироз вазиятининг мавжудлигини кўрсатади. Жуда каттик баҳс юритиш, баҳсда томонларнинг бир-бирини аямаслиги, ўзаро таҳдидларнинг қўлланилиши ҳам инкирозли вазиятнинг кўринишлари ҳисобланади. Инкирозни кўрсатувчи ёрқин белгилардан бири киши ўз эмоцияларини ушлаб тура олмаслиги, ўз эмоциялари ва ҳис-туйғуларига эрк бериши, сўкишиш, ёмон сўзлар ишлатиш, бировни тахқирлаш кабилардир. Одам бу вазиятда ўз эмоциялари ичига кириб кетиб, ўз фикрларида қарши томонни “у ёки бу ишни қилишга” жазм ҳам қилади. Бундай вазиятларда тезда инкирознинг

мавжуд эканлигини тан олиш, ўзини эмоционал тинчлантириш, инкирозли вазиятни вужудга келтирган сабабларни таҳлил қилиш, ўзини музокараларга ҳозирлаш, қарши томон билан тинч мулоқотга ўтиш даркор. Агар бу иш қилинмаса, ҳақиқатан ҳам кучли конфликт юзага келиши аниқ.

Томонлар орасидаги танг ҳолат. Конфликтнинг вужудга келаётганлигини кўрсатувчи яна бир сигнал. Томонлар орасида кичкина низонинг келиб чиқиши ҳам, биз билан эмоционал тўқнашган одам ҳақидаги бизнинг фикримизга салбий таъсир кўрсата бошлайди. Бизга қарши бўлган одамнинг “ёмон” эканлигига дарров бир неча кўрсаткичлар топила бошлайди. Агар биз ўзимизни тўхтатмасак, бу “ёмон”лар соат сайин кўпайиб боради. Унинг барча сўзлари, ҳаракатлари ва амалларини биз микроскоп остида таҳлил қила бошлаймиз, кўп нарсаларни “кора” бўёқда кўришга уринамиз. Кўпроқ асл ҳолатни эмас, балки мана шу онгимизда вужудга келган ҳамда ўзимиз кўришга сайи-ҳаракат қилган одамни таҳлил қилишга ўтамыз. Шу боис, бу одамга нисбатан бизнинг муомаламиз салбий томонга ўзгаради. Орада эмоционал танглик вужудга келади. Биз ўз эмоцияларимиз ва хулосаларимизга ишониб бораверамиз, уларнинг “сунъий” ўз томонимиздан яратилганлиги ва ясалганлигини тан олгимиз келмайди. Томонлар орасидаги танглик бирор сабаб кута бошлайди. Бу ниҳоят даражада қуриган ўтларнинг кичик бир сабабдан ўт бўлиб ёнишига ўхшайди. Чунки бизнинг эмоцияларимиз ташқарига чиқишни, унинг “адабини” бериб қўйишни, онгимизда шаклланган “ёмон” одамга унинг қандай “ёмон”лигини кўрсатиб қўйишни биз жуда истаёмиз. Бизга мулоҳазалик, босиклик ва оддий ҳақиқатни тан олмаслик ҳалакит беради. Биз танг аҳволга адекват муносабат билдира олмаймиз.

Масалан, бундай ҳолатларни дарс жараёнида кузатиш мумкин, жуда кўп ҳолларда ўқитувчи дарс жараёнини бошлашдан олдин гуруҳ сардорига давоматни аниқлашни сўрайди. Бу ҳолат бир неча бор такрорланади. Чунки ўқитувчи гуруҳ сардорининг фаолиятига асосланиб ишончи баланд эди. Кунлардан бир куни ўқитувчи давоматни гуруҳ сардоридан қабул қилиб олган

вақтда ўқув машғулоти юзасидан А.Баҳриддиновни доскага чиқиб жавоб беришини айтди, лекин А.Баҳриддинов дарсга умуман келмаганлиги аён бўлди. Ўқитувчининг гуруҳ сардорига бўлган ишончи бир вақтнинг ўзида йўқолди ва гуруҳ сардори танг ҳолатда ўрнидан туриб кечирим сўради.

Инсон ҳар қандай вазиятда ўз эмоцияларини тартибда ушлаши, уларга эрк бермаслиги, тарихий вазиятни мулоҳазалик билан таҳдид қила олиши танг вазиятларнинг конфликтга айланмаслиги асос ҳисобланади.

Тушунмовчилик. Баъзан томонлар орасида бирор ҳодиса ёки аҳвол тўғрисидаги нотўғри ахборот туфайли тушунмовчилик вазияти вужудга келади. Масалан, ёш оила. Келин институт аспирантурасида ўқийди. У институт олдидаги бекатда автобусини кутиб турганида илмий раҳбари келиб қолади. Улар бир-икки оғиз гаплашишади. Айнан шу вақтда, ёш келиннинг бошқа йигит билан гаплашиб турганини кайнонасининг синглиси кўриб қолади. У дарров ахборотни синглиси, синглиси эса ўғлига бўрттириб етказишади. Куёв вазиятни сўрамасдан келинга зўравонлик билан муомала қилади. "Институтда сени бошқа йигитнинг бор экан!". Ҳеч нарсани тушунмаган келин ўзини оклашга ўтади. Йигит хотинига қўл кўтаради. Аслида, айнан тушунмовчиликнинг оқибатида ёш оилада жуда катта конфликтли вазият юзага келади. Унинг оқибатлари турлича бўлиши мумкин. Аммо келиннинг кўнглида "унга қўл кўтарилганлиги", унинг "беайб" эканлиги ҳеч қачон ўчмайди. Агар келиннинг ҳақиқатан ҳам бошқа йигити бўлганида ҳам, бу ахборот келинни уриш учун рухсат ва ижозат бўла олмайди. Аёл кишини умуман уриб бўлмайди. Уриш — бу зўравонликдир. Зўравонлик эса, шу жумладан оиладаги зўравонлик, дунёвий давлат қонунчилиги томонидан ҳам, диний яъни шариат қонунчилиги томонидан ҳам қораланади ва жазоланади.

Мана шу ҳолат семинарда муҳокамага қўйилганда, кўпчилик келинни айблашга уринди. "Эрга тегдими, ўйлаб иш қилиши керак. Айб келинда, нима қилади кўчада гаплашиб, салом берсин-да, ўтиб кетаверсин... Домласи бўлса ҳам, кўчада эмас, балки бинонинг ичида, ҳеч ким қўрмаган жойда гаплашсин.

Домласи ҳам ғирт аҳмоқ одам экан. Нима килади ёшгина кизга рахбарлик килиб. Йигитлар қўриб қолибдими? Мана, домласини деб, ёш оила бузилиб кетяпти. Келин ҳам аҳмоқ, эр деган уради-да. Шуни ҳам дoston килиб, дарров ҳаммага ёйиш керакмиди? Эри яхши кўраркан, рашк қилар экан, шунинг учун уради-да...”.

Ачинарли хол шундаки, кўпчилик семинар иштирокчилари, аёл эрнинг ҳукмига берилган кул эмаслиги, аёлнинг ўз ҳуқуқлари мавжудлиги, аспирантурада ўқиш унинг инсоний ҳуқуқларидан бири эканлиги, билим олиш фақат бинонинг ичида бўлсин деган қонуннинг мавжуд эмаслиги, эр киши ўз хотинини уриши мумкин эмаслиги, умуман ахборотнинг тўғрилигини аниқламасдан туриб, ҳукм чиқариб бўлмаслиги, хотин, яъни ўзига энг яқин бўлган инсонни эшитиш ва у билан тинч ва осуда суҳбат қуриш лозимлигини айтишмади. Мана шу ҳаётий воқеа ажрим билан тугаган. Агар томонлар конфликтлар ечими бўйича билим ва малакаларга эга бўлишганида эди, улар ўзларини анча босиклик ва мулоҳазалик билан тутган бўлардилар. Доимо ҳар қандай ахборотни ўйлаб, таҳлил қилиб, сўнг ўзига сингдириш лозимдир.

Ҳасадгўйлик. Юнон файласуфи Демокрит шундай деб таъкидлайди: “Ҳасад кишилар орасида жанжални бошлаб беради”. Ҳасадгўйлик ҳам конфликт сигналларидан бири бўлиб, бу шундай туйғуки, у кимдандир, нимадандир норози бўлиш, ўзганинг ютуғини кўролмаслик, (ҳақиқатдан шундай ёки тасаввурида бўлиши мумкин) ўзида бўлмаган ҳолда ўзгага ҳасадгўйлик қилишида намоён бўлади. Ўзгалар ютуғи ва муваффақиятларига нисбатан шубҳага бориш, кизганиш ҳолатлари кузатилади. Умуман олганда, кичик ёшдан бошлаб болаларда кизганиш, ҳасад ривожлана бошлайди. Болага укаси ёки синглисига унга нисбатан яхшироқ ўйинчок совға қилишгани ёқмаслиги, ҳар бир ўйинда у ютиб чиқишни хоҳлаши, ҳар қандай йўллар билан биринчи бўлишга интилиши, агар ҳаққоний тарзда бу ишни амалга ошириб бўлмаса, маккорлик (алдов) йўли билан бунга эришиш мумкинлиги кузатилади. Бола катта бўлган сари бу ҳолатдан қутилишга ҳаракат қила бошлайди, ҳеч

бўлмаганда уни босиб бора бошлайди. Ҳасадгўйлик қанчалик инсонни ичига жойлаша борган сари норозиликни, тажаввузкорликни кучайтириб боради. Ҳаттоки жуда арзимас бўлиб кўринган сабаб ҳам кучли агрессивликни чакириши мумкин бўлади. Унинг рухияти доимий тарангликда бўлади ва бу вегетатив асаб тизимини пасайтиради, соғлиғига таъсир қилади. Айнан мана шу ёмонлик, меҳрсизлик ҳисси психосоматик бузилишларга сабаб бўлади яъни, юрак-қон томир касалликларини пайдо бўлишига сабабчи бўлади. 70-йилларнинг ўрталарида ўтказилган тадқиқотларда ғаразлик, ичиқоралик ҳисси кучли бўлганларда юрак-қон томир касалликлари кўп учраши аниқланди.

Бундай ҳавфнинг асосий сабабчиси бўлиб “ғазаб” ҳисобланади. Унинг тизимли равишда пайдо бўлиши артерия томирларининг чарчашига, иммун тизимини издан чиқишига олиб келади. Лекин бу билан ҳар қандай ғазаб организмни издан чиқарар экан деб “аччикланиб бўлмайди” дегани эмас. Айрим ҳолларда ғазаб фойдали ҳамдир. Қисқа муддатли стресс адреналин моддасини чиқишига, у эса иммун тизими фаолиятини ошишига ёрдам беради. Лекин ҳар қандай ғазаб ўз вақтида пайдо бўлиб, яна ўз вақтида бартараф бўлгани организм учун яхшидир. Бошқаларнинг ютуқлари-ю, устунликларидан қанчалик ғазабга миниб, жаҳл қиладиган бўлсак, узок вақт стресс ҳолатида бўлишимиз, ўз муоммоларимизга ўралашиб қолишимиз, чиқишга йўл топа олмай қийин аҳволга тушишимиз ва организмда кризис гармони кортизолни кўплаб ишлаб чиқишига сабабчи бўлади. Бу гармоннинг кўп чиқиши иммун хужайраларнинг ҳосил бўлишини пасайтиради ва организмда вируслар, бактерияларнинг айланиб юришига олиб келади. Ички аъзолар фаолияти асаб тизими ва гармонлар томонидан бошқарилади. **Масалан:** адреналин гармони организмда инфекцияга қарши курашувчи “ўлим хужайралари” фаолиятини оширади. Тадқиқотлар натижасида бир одам қонига адреналин юборилади ва конфет берилади, натижада “ўлим хужайралари” фаоллиги ошади. Бир қанча вақт ўтгандан сўнг адреналин ўрнига ош тузи ва конфет берилади, ташқаридан адреналин киритилмаса ҳам “ўлим хужайралари” курашиш учун тайёр

эканлиги сезилади, бундан келиб чиқадики мия организми конфет қабул қилингандан иммун тизимини активлаш учун буйруқ берад экан. Бу нарса актёрлар фаолиятида кўзга ташланади. Агар улар ўз роллари орқали қувончли ҳолатга, кўтаринки кайфиятга, бахтиёрлик ҳиссини ҳис қилишса уларда иммун тизими кучайиши кузатилади. Агар аксинча қариллик ролини беришса, депрессив ҳолатга, касал одамни эрта-индин ўлиш керак бўлган ҳолатни ифодалаш талаб этилса, ҳимоя ҳужайраларининг фаолияти пасайиши кузатилади.

Ҳасадгўйликнинг деструктив таъсири билан қандай курашиш керак?

Энг оддий ресепт - бу шу ҳолат билан боғлиқ стрессни эътиборга олмасликдир, яъни ҳасадгўйлик ҳисси пайдо бўлса уни бўлмаган деб ҳисоблаш керак. Маълум маънода бу ёрдам беради. Лекин уни бўлмаган деб қараш уни бутунлай йўқолишига олиб келмайди, балки уни чуқурроқ жойлашишига ва бир кун келиб портлашига олиб келади. Мана шу портлаш рўй бермаслиги учун ҳар бир одам ўзидаги ҳасадгўйлик ҳиссини онгли равишда йўқотиши, чиқариб ташлаши керак. Машҳур бир одам шундай деган эди: "Мен яқинларимга яхшилик хоҳламасликда эмас, балки мен улардаги нарсаларни хоҳлашимдадир". Агар сен ўзингга ишонсанг, нима халакит берётгани, ўша одамдай бўлишинга қобилиятли бўлиш кераклиги, лекин айнан ўша одамни ютуқларини такрорлаш шарт эмас, балки бошқа йўлларини ҳам излаб топса бўлади. Тўғри бўлган йўл ҳар доим ҳам юқори чўққига чиқишни кафолатламайди, лекин ҳаётда ҳамма нарса пул, обру, амал билан ўлчанмайди. Ундан қизиқроқ, фойдалироқ нарсалар борки улар одамни яшашга бўлган иштиёқини кучайтиради. Афсуски, кўпчилик буни кеч тушунадилар, ўзганинг нарсаси қанчалик қимматли, буюқ бўлмасин ҳақиқий қувонч, бахт келтирмайди ва ўзганини бўлиб қолаверади.

Ҳар қандай динда ҳасад қатта гуноҳ ҳисобланади. Педагог-психологлар фикрига кўра ҳасадгўйлик маълумотига ёки ижтимоий мавқеига қараб бўлмасдан ҳар бир шахснинг ўзига ҳосдир. Ҳасадчи биринчи навбатда ўзини

танасини ва қалбини емира бошлайди. Бу ҳар бир темперамент турларида турлича кўринишда бўлади. Холерикларда тажаввузкорлик белгилари билан, ўзгача зиён етказиш томирлар спазми, тахикардия, “асабийлик” гипертамияси билан бирга кечади.

Миланхоликларда эса майда-чўйда кингирликлар билан четдан туриб, бегона қўллар ёрдамида зиён етказишга ҳаракат қилади. Уларда овқат ҳазм қилиш тизимида муаммолар бўлиши, ўт, жигар хуружлари кузатилиши мумкин.

Санвинкларда бошқаларга нисбатан ҳасадгўйлик кам кузатилади. Лекин шундай бўлса ҳам агар уларда бу ҳолат кузатиладиган бўлса унда улар аник мақсадга йўналтирилган катта зиён етказишлари мумкин. Бундан ташқари, ҳасад уларни организмини, юрак-кон томир тизими ва иммунитетини издан чиқаради.

Флегматиклар ҳақиқий ҳасадни ҳис қилмайдилар, улар учун бошқалар мувоффақиятдан бир оз норозилик, таъсирланиш кузатилиши мумкин. Улар лекин ўзгача зиён етказмайдилар.

“Ҳасадгўй одам душманига қилгандек, ўз-ўзига зарар етказади”. Демокрит ҳасадни икки турга бўлади: оқ ва қора. Оқ ҳасадни фақат жисмонан ва маънан бақувват, иродаси мустаҳкам кишилар ҳис қилиши мумкин. Улардаги хоҳишнинг қучлилиги ёнидагидан ўрнат олиб интилиши, ҳаракат қилиши бу - оқ ҳасаддир. Қора ҳасад ёки ичи қоралик узоқ вақт давомида инсонни ўзи сезмаган ҳолда ич-этими кемириш, парчалашидир. Одам ўзгани яхши тамонини кўра олмайди, кўзлари очик лекин қалб кўзи кўр бўлади. Ғазаб ва омедсизлик уни ичини емира бошлайди. Бундай ҳасадгўйликни йўқотиш учун олдин содир бўлаётган воқеаларни таҳлил қилиш, вазиятга тўғри баҳо бериш ва ўз қарашларни ўзгартириш керак. Лекин ҳасадгўйликни тўхтатиб бўлмайди, тўхтатиш ҳам керак эмас. Чунки тўғри англаган ва қўлланган ҳасад кераклидир.

Ҳасадгўйлик орқали ўша омедли одам билан ўзини таққослаши ва ўз-ўзини солиштиришида маълум бир мазмунда фойдалидир. Ҳасадчида ўз-ўзини

баҳолаш ҳам паст бўлади. Мана шу ўз-ўзини баҳолашни кўтариш керак. Бунинг учун биринчидан, ўзингиз қила оладиган ишлар рўйхатини келтиринг. Иккинчидан, ўзингизни кадрли билган ҳолда ўзгалар учун ўзингизни бахшида қилинг ва шу орқали ўзгалар ҳаётига ҳавас нигоҳи билан қаранг. Ўзгалар билан солиштиришни бас қилган ҳолда келажақни режалаштириш, яшаш тарзини яхши тамонга ўзгартиришдир. Ҳеч қачон унутмаслик керак, ҳар бир одамда қандайдир бир фазилат бўлиб, у бошқалардан ажралиб туради ва устунлиги шундадир. Мана шу фазилатни, устунликни ўзида ривожлантириш керак ва шу орқали ҳасадгўйликни йўқотиш, балки бошқаларнинг ҳасад қилишига эмас балки ҳавас қилишига имкон яратиш мумкин. Ўткир ҳасад пайдо бўлганда қуйидаги тавсия ёрдам бериши мумкин: бундай пайтда қислога ўтириш, диванга бўшашган ҳолда ётиб олиш мумкин. Кўзни юмиб ўзингиз учун сеvimли бўлган жойни тасаввур қилинг, мумкин пляжда, дала ҳовлида, ўрмонда, яхши нарсалар тўғрисида табиатни гўзаллиги, гулларнинг хиди, сувнинг шилдираб оқиши, кушларнинг сайраши, майин шабода эсиб туриши ва бошқаларни. Камида сизни кайфиятингизни кўтаради, ички тарангликни камайтириб, тинчлантиради ва сезиларли даражада ҳасадли кечинмаларни пасайтиради. Яна бир маслаҳат, ҳам касбингизга кунда бир неча марта "мен жуда ҳурсандман", менинг дўстимни, дугонамни иши яхшилигидан, "мен бахтилиман" ҳаётимиздан, одамларда ҳамма нарса яхшилигидан бу дегани менинг ҳаётимда ҳам яхши кунлар бўлади ва менинг ишларим ҳам кундан-кунга ривожланиб, ўсиб боради, дея ўз-ўзини химоя қилиш усулларини қўллаб туриш керак. Ҳасадгўйга ютуқларингиз, мувоффақиятларингиз, омадли эканлигингизни айтмасликка ҳаракат қилинг, иложи борида бирор нарсада ундан маслаҳат ёки ёрдам сўранг. Бу уни хайрон қолдиради. Уни юзига қулиб қаранг, муносабатларни ойдинлаштиришга ҳаракат қилманг. Ўртадаги масофани сакланг. Агар ичи қоралигини сездириб қўядиган бўлса, сизга тажаввузкорлик қилишга ҳаракат қилса, бир оз қулимсираган ҳолда кўзига тикилмасдан лабига ёки бурнига қараган ҳолда "кечирасиз мен сизни

эшитмадим” дейишингиз лозим. У нима деб жавоб беришидан қатъий назар тинчгина, кулмасдан “тинчланинг ҳаммаси равшан” деб орқага ўгириб кетишингиз керак.

Инцидентлар. Инцидентлар, ҳаётда учраб турадиган турли низо ва зиддиятга боғлиқ бўлган воқеалар бўлиб, осуда ва тинчлик вақтида сиз уларга эътиборсиз бўласиз. Аммо улар баъзан сизни ҳам конфликт таркибига тортиб кетади. Масалан, 7-синф ўқувчиси Гулнора бўйи 171 см эканлигидан доимо қайғуради. Унинг бўйи синфдошлариникидан энг узун. Синф тахтасига эгилиб, оёқларини жипслаб, букилиб чиқади. У ҳар гал синф тахтаси олдида чиқиши – азобланишдан иборат эди. Шунинг учун, баъзан камситилганимдан кўра, баҳойим “икки” бўла қолсин деб, жавоб беришдан бош тортарди. Унинг миёсида доимий равишда синфдошларининг: “Эй, минора” ёки “Эй, найнов” деб лукма ташлаётгандай туюлаверади, шу ўринда онасининг: “Эгилма, елкангни тўғри тут, қарагин қандай чиройли гавданг бор”, дейишлари эшитилиб тургандек бўлади. Гулнора кечкурунлари тошойна олдида туриб: қўлларим бунча бесўнақай бўлмаса, улар тиззадан пастда! Нормал одамда шундай қўллар бўладими?... Бўйним ҳам узун, уни ёкани кўтариб бир нима қилиш мумкин, оёқни нима қилса бўлади?”, – деган саволлар билан ўзини эмоционал қийнай бошлайди. Оддийгина инцидент, яъни бўлиб ўтган воқеа, кейинчалик Гулнора ва синфдошлар ўртасида ечиб бўлмайдиган муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Шу боис, конфликтни келтириб чиқариши мумкин бўлган барча майда нарсаларга ҳам эътиборли бўлиш тавсия этилмайди. Юзага келган муаммоларни биргаликда, ҳамкорликда, хотиржам, бир-бирини айбламасдан муҳокама қилишга ўтиш зиддиятларнинг тўғри ечимини ойдинлаштиради ва яқинлаштиради.

Дискомфорт. Дискомфорт ҳолати инсоннинг ички ҳиссиётлари, ўйлари ва туйғулари билан боғлиқ бўлиб, нимадир бўлаётганлиги англанади, аммо ўша “нимадир” аниқ таъриф этилмайди, у англашилади, аммо уни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Дискомфорт ҳолати кўпинча инсонни баъзи ноаниқ ва

низо ҳолатлар, инкирозлардан саклаб қолиш хусусиятига эга. Шу боис, дискомфортга бефарқ қарамадан, балки инсон ўзининг ички ҳиссиётлари нималар демокчилигини таҳлил этишга, одам ўзига қулоқ солишга ўтиши лозим. Албатта, агар сиз атрофингиздаги воқеаларни таҳлил эта бошласангиз, ўз ҳиссиётларингиз сизни нима учун қийнаётганлигини топасиз. Ҳар ҳолда ўзига сезгир ва огоҳ бўлиб турган маъқул. Агар сиз ўз ички ҳиссиётларингиз сизга узатишга ҳаракат қилаётган ахборотларни тўғри “таржима” қилишни ўргансангиз, кўпинча ўз ҳаётингизни зиддиятлардан саклаб қолган бўласиз.

Конфликтнинг келиб чиқишидан олдин конфликтли вазият мавжуд бўлади. Конфликт вазиятнинг олдини олмаслик инцидентга олиб келади. Инцидентнинг ривожланиши эса конфликтнинг ўзини вужудга келтиради.

Шу боис, қуйидаги қадамлар конфликтли вазият, инцидент ва конфликт олди ҳолатларни ҳал этишга қаратилган:

Биринчи қадам: конфликтли вазият ўзининг ечимини ва конфликт ривож учун асос борлигини кўрсатади. Унга эътиборсиз бўлманг. Уни таҳлил қилиш ва ечимини топишга урининг.

Иккинчи қадам: конфликтли вазият ҳар доим асл конфликтдан олдин пайдо бўлади. Аммо унинг масштаби анча кичик бўлади. Конфликт эса инцидент билан ёки унинг кетидан вужудга келади. Шу боис, конфликт вазиятни назоратда сақлаган одам, конфликтнинг ўзини ҳам назоратда сақлаган бўлади.

Учинчи қадам: конфликтли вазиятнинг таҳлили нима қилиш кераклигини кўрсатади. Масалан, юқорида таҳлил қилинган Гулнора ва синфдошлар ўртасидаги инцидентда Гулнора ва синфдошлар ўртасида аниқ ва ишончли ахборот улашувининг бўлмаганлиги оқибатида инцидент конфликтга айланиб кетган. Шу боис, конфликтларнинг юзага келмаслиги учун томонлар ўртасида самимий ва ростўй ахборот алмашув бўлиши керак.

Тўртинчи қадам: инцидент вужудга келган вақтда доим ўзингизга “Нима учун?” деган саволни унга жавоб топмагунга қадар беринг ва аниқ жавоб

топишга ҳаракат қилинг. Масалан, юкоридаги инцидентда ўзини ва сифдошларни шубҳалар билан қийнаш ва асоссиз равишда бировни айблаш ўрнига томонлар орасида доимо рост ва самимий муносабатлар ва ахборот алмашиш ўрнатилса, Гулноранинг ўзи ўзини қандай бўлса шундайлигича тасаввур қилганлиги ва шубҳаларга берилмасликка ҳаракат қилади. Чунки, ҳар бир одамнинг яшаш ва ҳаёт кечириш макони фақат оила ёки болалар билан ўтмайди. Макон катта. Мана шу макон ичида турли ахборотлар оппонентингизда бошқа усуллар орқали етказилиши ҳам мумкин (телевидение, китоб, автобусдаги суҳбат, касбдошлар в.б.).

Бешинчи қадам: конфликт, инцидент, конфликтли вазиятни фақат ҳаёлингизда эмас, балки оғзаки таҳлил қилишга уриниб кўринг. Чунки оғзаки таҳлил жараёни конфликтнинг ташқи кўринишидан унинг ички маъзига ўтиш имконини яратади. Конфликт мазмунини билиш турли хулосалар, параллел фикрлар, воқеаларни таққослаш, ўлчаш, фикрни жамлаш орқали юз беради. Айнан мана шу жараёнда сиз ўзингиз учун кўп нарсаларни янгитдан, ойдинроқ ва аниқроқ кашф этасиз ҳамда ўзингиз учун мақбул йўлни топишга ўтасиз.

Олтинчи қадам: сиз билан юз берган конфликт таҳлилидан сўнг нима воқеа бўлганлигини бир-икки сўздан иборат таърифини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинг. Сўзларни жуда кам ишлатинг. Фақат энг муҳим сўзлар таърифга киритилсин. Ана шунда, конфликтнинг аниқ диагнози қўйилган бўлади. Ана шунда, конфликтли вазият таҳлили кераксиз эмоциялардан озод этилган бўлади. Ана шунда, аниқ диагноз орқали сиз ўзингиз ва оппонентларингизни мушкул аҳволдан чиқариб юборишга имкон топган бўласиз. Ана шунда, сиз муаммонинг асл мазмунини англаган бўласиз ва ҳаракат қилишингиз, хулоса қилишингиз аниқлашади ва енгиллашади.

Еттинчи қадам: конфликтли вазият ва конфликтли муаммонинг ечимини топиш асли анча мураккаб жараён эканлиги сизга ойдинлашмоқда. Конфликтнинг ечимини топиш бир ўтиришда ҳамма муаммоларнинг ҳал этилиши эмас. Агар бир ўтиришда ана шундай ҳамма томонларни

кониктирувчи ечим топилса, нур устига аъло нур бўлади, аммо аслида конфликт ечимини топиш анча мушкул жараён бўлиб, энг кийини ҳамма иштирокчи томонларни ягона ечимга келтиришдир. Шу боис, конфликт ечими жараёнида қаноатли ва сабрли бўлиш, аста-секинлик билан бўлса ҳам, зиддиятнинг ечимини топишга қаратилган сайи-ҳаракат ҳисобланади. Сабрли бўлиш – конфликт ечимини топиш сари бўлган йўлнинг доимий ҳамроҳи бўлиши шарт.

Шундай қилиб, конфликтлар ечими мавжуд. Конфликтнинг энг оддий ечими конфликтогенларга эътиборли муносабат, конфликт олди вазиятларидан бўлган конфликт сигналлари, инкироз, томонлар орасидаги танг ҳолат, тушунмовчилик, ҳасадгўйлик, инцидентлар, дискомфорт кабиларни олдиндан кўра билиш ва конфликтнинг келиб чиқишини олдини олиш, конфликт келиб чиққанида эса, унинг ечимига қаратилган сайи-ҳаракатларни олиб боришдан иборатдир.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қандай ҳолатларда конфликт сигналларини ҳис қиламиз?
2. Конфликт сигналларига мисоллар билан изох беринг.
3. Конфликтли вазиятнинг олдини олмаслик нимага олиб келади?
4. Конфликтли вазият, инцидент ва конфликт олди ҳолатларни ҳал этишда қандай қадамлардан фойдаланамиз?
5. Конфликтогенларга нисбатан қандай муносабатда бўлишимиз керак?

2.3. Агрессия ва зўравонлик ҳақида тушунча. Унинг моҳияти

Таянч тушунчалар:

Агрессия, зўравонлик, ҳужум қилиш, эмоция, инстинктлар, ҳиссиётлар, ўз қучига ишонмаслик, доимий жаҳлдорлик, жинззакилик, тажарулик, бесабрлик, бесаромжонлик, цивилизация, интуитив, носозлом, руҳий мажруҳ,

психологияси мўрт одам, стресс, депрессия, адекват жавоб, фрустрация ҳолати, истехзо.

Агрессия ва зўравонлик ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, инсон кайфиятида агрессив ҳолатларнинг ўсиб бориши ва тўпланиши оқибати сифатида зўравонликка олиб келиши мумкин. Латин тилида агрессия “ҳужум қилиш” маъносини англатади. Агрессия инсон характерида туғма ва табиий бир элемент сифатида, худди шунингдек, агрессиядан асли узок одамнинг фавқуллодда вазиятда ўз эмоцияларини тута билмаслиги, уларни назорат қила олмаслиги оқибатида вужудга келиши мумкин.

Конфликтли вазиятларда кўпчилик ўз инстинктлари ва ҳиссиётлари асосида ўзини тутишга ўрганиб қолган. Бундай ҳолни кўпчилик қабул қилади ва айнан мана шу йўл тўғри деб билади. Шу боис, конфликтли вазиятда зўравонлик ишлатилса, бировнинг ҳаётига таҳдид солинса, жисмоний куч ишлатиш қўлланилса, кўпчилик, зиддият мавжуд эканлигини ҳисобга олган ҳолда, бу вазиятларда “кечиримли бўлиш” лозимлигини, бундай ҳолатнинг келиб чиққанлигини англаш мумкинлигини таъкидлашади. Аммо, ҳар қандай вазиятда ҳам бировнинг ҳаёти, унинг соғлиғига зўравонлик ўтказиб бўлмаслигини нутишади.

Зўравонлик аслида инсон характерининг қусури, унинг камчилиги ҳисобланади. Одам ўз ҳиссиётлари устидан назорат ўтказа олмаслиги, ёки ўзини тия билмаслиги унинг зўравонликка ружу қўйишига асос бўлиб хизмат қилади. Зўравонлик инсоннинг кучли эканлигини эмас, балки аксинча унинг кучсиз ва иродасиз эканлигини кўрсатади. Шу боис, ўқитувчи ўз ўқувчиларига зўравонлик ўтказганда, бундай зўравонлик иродасизлик белгиси сифатида баҳоланиши табиийдир.

Зўравонлик аслида барча маданиятлар, цивилизацияларда қораланади. Зўравонлик барча шарқона кураш турлари, яъни *озю-до, таэквон-до, каратэ, ушу* ва бошқаларда таъқиқланади. Мазкур кураш турларининг барчаси ҳужум қилиш усуллари эмас, балки энг аввало, *ўзини ҳимоя қилишнинг жисмоний йўллари* ҳисобланади. Уларнинг барчасида инсон ҳаёти азиз эканлиги борасидаги маънавий фалсафа тарбияланади ва ўқитилади. Ўзбекларнинг миллий курашида ҳам ўзини ҳимоя қилиш воситалари ва ўзаро тенглик ғоялари тарбияланади.

Зўравонлик қўлланилганда конфликтнинг яратувчанлик хусусияти эмас, балки вайрон этиш хусусияти фаол бўлади. Конфликтнинг вайрон этиш хусусияти эса инсонни стресс, депрессия, ўзгалардан ўзини олиб қочиш, ҳаётдан беизиш, ўз қучига ҳаддан ташқари ишонч, бошқа тарафдан ўз қучига ишонмаслик, доимий жаҳлдорлик, жиззакилик, тажанглик, бесабрлик, бесаромжонлик каби ҳолатларга олиб келади.

Зўравонлик ишлатган инсонлар кўпчилик ҳолларда маънавий жихатдан тўла шаклланиб бўлмаган, маълум “комплекс”ларга эга бўлган, маънавий мажруҳ одамлардир. Улар аслида ўзларини жуда паст баҳолашади, улар ўзларининг “носоғлом” эканликларини интуитив тарзда англашади, шу боис бу хусусиятларнинг мавжуд эканлигини кўрсатмаслик, ошқора этмаслик, бировлар мазкур “паст” баҳолаганини билиб қолмасмаслиги ва сезмаслиги учун, ташқи кўринишда ва муомалада, зўравонлик йўлини, агрессив усулни, жаҳл ва таҳдидга асосланган “ўзини тутиш” йўналишини танлашади. Улар айнан зўравонлик орқали ўзларининг қучларини кўрсатмоқчи бўладилар, аммо руҳан бундай одамлар руҳий мажруҳ ва психологияси мўрт одамлардир.

Педагогика ва психология билан оз-моз таниш бўлганлар дарров мана шу агрессия ортида инсоннинг ўзига ишончи мавжуд эмаслигини билиб олишади. Демак, ўзини зўравон ва жаҳлдор қилиб тутаятган одамлар аслида ўзлари характерида мавжуд бўлган “ўзига ишонмаслик”ни яширишга ҳаракат қилаётган одамлардир. Улар бу нарсаларни тан олмаслиги, ёки англамаслиги

ҳам мумкин. "Мен "зўр" ман, шунинг учун ҳамма нарсани қилавераман", деган ақидага ишониши ҳам мумкин. Аммо зўравонлик ҳаракатлари ортида турган барча мақсадлар, аслида, инсоннинг маънавий бўшлиғи, етук эмаслиги, тўлақонли маънавий шаклланмаганлиги, унинг ўз эмоционал ҳолатини ва ўз ҳаракатларини назорат қила олмаслиги, иродасиз ва бўшлигининг ёрқин натижаси ва намоёиши ҳисобланади.

Зўравонлик ва конфликтология соҳалари ўзаро боғланган масалалардан ҳисобланади. Аслини олганда конфликтологиянинг мустақил фан соҳаси сифатидаги шаклланиши ва ривожланиб келаётганлигига кўп бўлганича йўқ. Шу боис инсон характери ва амалларига хос бўлган зўравонлик ҳам янги ўрганилаётган ва тан олинаётган соҳалардан ҳисобланади.

Кўпчилик ҳолларда конфликтни тушуниш учун мавжуд зўравонлик сабабларини англаш лозим бўлади. Чунки ҳаётда оилавий зўравонлик кўпроқ учраб туради(5-илова). Зўравонлик нима оқибатларга олиб келиши мумкинлигини билган одам уни енгиллик билан, ўйламай қўлламайди. Зўравонликдан воз кечиш - конфликтда ижобий натижага асос бўлади. Энг муҳими, зўравонлик -зиддиятнинг ечими бўла олмаслиги, зўравонлик зиддият ҳамда муаммони ҳал этмаслигини англаш даркор. Ҳар қандай кучли конфликт ҳам, томонларнинг жуда каттиқ ўзаро тўқнашуви ҳам зўравонликни ишлатиш ва қўллаш учун асос бўла олмайди. **Шу боис, каттиқ тўқнашув, яъни зиддият зўравонликка олиб келади, деб ўйлаш хато ва нотўғридир.**

Баъзи инсонлар туғилишиданок ўзининг характерида агрессияга мойилликни намоён эта бошлайди. Бирок бундай инсонлар ҳам болалигиданок маънавий, педагогик-психологик нуктаи назардан яхши ва тўғри тарбия қилинсалар, улар ўзларини агрессияни чеклаш ҳамда бировларга таҳдид солмаслик даражасида ушлаб туришга эришадилар. **Маънавий етуклик – зўравонликка қарши қаратилган ва уни енга оладиган йўл ҳисобланади.**

Табиий агрессияга мойиллик ўзини турлича намоён қилади. Масалан, қарияларнинг ҳаётдан чарчаши оқибатида яқинлари, қариндошларига нисбатан

бўлган агрессияси, тажрибасиз ёш ўқитувчи ўқувчиларига авторитар услубда ёндашган ҳолда, ҳар доим ўз топшириқларини мажбурий бажаришга ва буйруғона фикрларини ўқувчиларга сингдиришга ҳаракат қилиши ва эр ўз хотинини вақти-вақти билан уриб туришни уни “тарбиялаш” усули сифатида баҳолаши ва ўз “фалсафаси”га ишониши, рашк оқибатидаги агрессия(5-илова), 14-15 ёшли ўғил болаларнинг кўчама-кўча жанг уюштиришлари, талаба-ёшлар ўртасида бир-бирини кўра олмаслик оқибатида - булар турли агрессия кўринишларидир. Мана шу ҳамма ҳолатларда ўзини ошқора қилаётган бош хусусиятлардан бири ўз фикри ва қарашларини зўравонлик оқибатида бошқаларга тушунтириш, ўзини кўрсатиш, ўз манфаатларини сингдиришга сайи-ҳаракат ҳисобланади. **Демак, зўравонлик ўз манфаатларини куч ва тазйиқ орқали ўзгаларга ўтказишга уринишдир.** Яъни, баъзи одамлар ўз фикрини бошқаларга сингдиришнинг зўравонлик ва агрессиядан бошқа усулларини билмайдилар ва қўллай олмайдилар ҳам. Шунинг учун улар учун ўз манфаатларини муҳофаза қилиш - зўравонлик йўли билан амалга оширилади.

Табиатан агрессив одам — ҳаётда доимий ва абадий конфликтоген ҳисобланади. Конфликтоген одам ўз кайфияти, ҳис туйғуларини жиловлашни умуман билмайди, шу боис ўз муаммоларини ўзгалар ҳисобига ечиб, ўз агрессиясини тарқатиш, бошқаларга бериш орқали бу ҳолатдан чиқишга уринади. Бундай одам одатда “вампир” деб аталади. “Вампир”лар бошқа одамларнинг эмоцияларини, ҳис-туйғуларини ейиш, уларни бошқариш ва ўзига оғдириш ҳисобига кун кўради. Улар бошқаларга каттик эмоционал таҳдид солиш ва уларни азоблаш ҳисобига ўз агрессияларидан озод бўладилар. Шу боис, агрессив одам ўз атрофидагиларга жуда кўп қулфатлар олиб келади.

Агрессив кайфият батамом ёмонми ёки унинг фойдали томонлари ҳам мавжудми?! Маълум даражадаги ижобий агрессия, бирор-бир мақсадга етиш, ўзини муҳофаза қилиш, бирор бир нарсани амалга оширишдаги катъийлик — зарурий ҳолат ҳисобланади. Қасд қилмасдан туриб бирор-бир мақсадга эришиб бўлмайди. Яъни, маълум бир даражада катъийлик инсонга зарур бўлган

ҳислатлардан ҳисобланади. Умуман агрессив бўла олмайдиган одам характерсизликда, ландовурликда, бўшлик, қатъиятсизлик, ўзини муҳофаза қила олмасликда айбланади.

Табиатан агрессив одамлар камчилик ҳисобланади. Шу боис кўпчилик ўзини фақат маълум бир вазият, маълум бир ҳолатлардагина агрессив тутати. Инсоннинг бундай агрессив портлаши унинг ҳуқуқлари беҳад даражада бузилганлиги, манфаатлари зиён топганлиги, бирор танг ҳолатдан чиқиб кетиш ва қутилиш йўлларини билмаслик, яқин одами билан бўлган бир-бирини абсолют тушунмаслик ҳолати, олинган конфликтоген ҳолатда адекват жавоб, агрессияга агрессия билан жавоб қайтариш кабиларда ўзини намоён этиши мумкин. Агрессияга агрессия билан жавоб берилиши ҳолати – фрустрация деб аталади. Фрустрация ҳолатида ўзини муҳофаза қилиш нияти ва ҳаракатлари агрессив жавоб тариқасида намоён бўлади. Фрустрациянинг энг ёмон оқибатларидан бири - неврозлар ҳисобланади. Агрессив ҳолатда узоқ туриш инсон саломатлигининг эгови ҳисобланади. Ҳурсандлик, шодлик қанчалик инсон умрини узайтиришга хизмат қилса, агрессив ҳолат шунчалик инсон умрини барбод этади.

Конфликтдаги агрессия ва зўравонлик. Конфликт вазиятларда кўпинча агрессия ва зўравонлик учраб туради. Агрессия ва зўравонликни конфликт ечими сифатида қўллаш ҳоллари мавжуд. Баъзилар таҳдид қилиш, шантаж, зўравонликка ўтиш орқали зиддиятни ечиш мумкин деб ҳисоблайди. Аммо бу нотўғри караш. **Зўравонлик конфликт ечими бўла олмайди, у конфликтни зўравонлик ва агрессияга тўкнаш келтириш дегани ҳолос.** *Конфликтни зўравонликдан олиб чиқиб кетиш ва уни гуманистик талаблар асосида муаммога қаратиш, натижада муаммони ечиш – конфликт ечими топилди дегани бўлади.* Зўравонлик ўз кучини муаммога қаратмагани, шу билан бирга, инсонлар ҳаётига ҳавф туғдиргани сабабли конфликтнинг ечими бўла олмайди. Аслида, зўравонлик конфликтни жуда ҳам чуқурлаштириб юборди.

Зўравонлик томонларни ҳеч вақт бир-бирига яқинлаштирмайди, балки узоқлаштирадиган ҳолос.

Хитой файласуфларидан Лао-Цзи бу ҳақида шундай деган: “Ариқлар ва дарёчалар ўз сувини денгизга денгиз пойидан пастрок бўлганликлари учун берадилар. Одамлар ҳам, ўзини улуғворлик билан тутишлари учун, ўзини бошқалардан пастрок тутиши керак”. Чунки Будда таълимотида таъкидланганидек, “Ҳақиқий ғалаба, ҳеч ким ўзини мағлуб этилган деб ҳисобламаган ҳолатдаги ғалабадир”. Лев Толстой эса, “**Ғазабда бошланган нарса, одатда, уятда тугайди**”, - деб таъкидлаган. **Зўравонлик – ўзини бошқалар устидан устун қўйишнинг энг олий ва фожеали натижасидир.** Шу боис, барча, ўзини зиёли ва маълумотли деб англаган одамлар, зўравонликдан ўзини тийишни ҳаёт қонунятига айлантирадилар. Ўз агрессив ҳолати ва қалбида туғён урган зўравонлик кайфиятларини енгиб ўтиш мумкинми? Албатта, ҳа, енгиб яшаш мумкин!

Ўз агрессиясини енгиш усуллари. Агрессияни енгиш бўйича уч умумий усул тақлиф этилади. Улар: *пассив усул*, *фаол усул* ва *мантикий усул*.

Пассив усул – ўз кайфияти, ҳиссиётлари, ўзини кийнаган масалалар борасида бировга дардини тўкиб солиш, ўртоқлашиш, суҳбат қилишда намоён бўлади. Ўз ҳиссиётларига эрк бериш, уларнинг чиқиб кетишига имкон яратиш қалбдаги агрессив вазиятнинг кучайишини олдини олади. Бу борада аёллар йиғлаб-сиктаб олганларидан сўнг, анча енгиллик ҳис қиладилар.

Фаол усул – фаол усулнинг барча турлари фаол ҳаракатлар олиб бориш асосига қурилган. Адреналин – инсон кайфиятидаги танглик ҳолатининг тиббий асоси бўлган модда – жисмоний машқлар, ҳаракатлар, меҳнат жараёнида едирилади. Бунинг оқибатида инсон кайфиятида хушнудлик ҳолати вужудга келади.

Мантикий усул – рационал, интеллектуал одамларнинг усули бўлиб, бу усул жуда катта қалб ва ақл меҳнатини талаб этади. Ўз ҳиссиётларини бошқара олиш қобилиятини эгаллаган одамгина мазкур усулни қўллай олади. Бундай

одамлар масаланинг моҳиятига ургۇ беради. Унинг моҳиятини тушуниш эса муаммонинг ечимига олиб келади. Муаммони тушуниш асосида уни ечиш йўллари очилади ва келиб чиқади. Шу боис, бундай одамлар ҳар вақт ўзларини агрессиядан озод қилиш хусусиятига эга бўладилар. Бу жараён инсон ички хиссиётлари борасида олиб борилган аналитик таҳлилга ўхшайди.

Шу билан бир каторда одамларнинг жаҳли чиққанида ҳамда агрессия ва зўравонлик билан тўқнаш келганда, нималар қилиш лозимлиги, қандай ўзимизни тутишимиз кераклиги юзасидан 6-иловада маслаҳатлар берилган.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Агрессия ва зўравонлик қандай тушунчалар?
2. Инсон кайфиятида агрессив ҳолатларнинг ўсиб бориши ва тўпланиши қандай оқибатга олиб келиши мумкин?
3. Агрессия сўзи қайси тилдан олинган ва қандай маънони англатади?
4. Агрессия инсон характерида қандай вужудга келиши мумкин?
5. Агрессия ва зўравонлик билан тўқнаш келганда ўзимизни қандай тутишимиз керак?
6. Ғазаб бизни "ўлдирадимиз?"
7. Ўз агрессиясини енгил бўйича қандай усуллар мавжуд?
8. Фрустрация деб нимага айталади?
9. Фрустрациянинг энг ёмон оқибатларидан бири – бу ... ҳисобланади.
10. Агрессив кайфият батамом ёмонми ёки унинг фойдали томонлари ҳам мавжудми?

2.4. Конфликтли вазиятда ғазаб ва қаҳр

Таянч тушунчалар:

Ғазаб, қаҳр, блокбастерлар, триллер, хэви-металл "музиқаси, беғамлик, қайғурмаслик, тепса тебранмаслик, мастъулиятсизлик, мулоиймлик, сабрсизлик, вас-васа, жоҳилдор, номард, ҳамла, атом бомбаси, димлама, ўт ўчирувчи, снайпер, ҳайкал, жафоқаш, силсила, батут.

Гўзал хулк - қаҳр ва ғазаб келганида билинади? Қаҳр ва ғазабига ғолиб бўлган одам ўз роҳатини таъмин этади. Мулойимлик дарахтини эккан киши саломатлик мевасини теради. Инсон ғазабини енгмагунича, қалбидаги ёмонлик вас-васаларидан кутулиб, комил инсон бўла олмайд. Ёмон қалбни тўғрилаш ният ва амалга боғлиқдир. Киши нафси хохиши ва эҳтиросини енгмагунича саодатга эришмас.

Ғазабини енгмаган, ахлокини йўкотади.

Мисол: бир киши келиб, Аллоҳнинг расулига (с.а.в.)дедики:

- Ё расулаллоҳ, менга насиҳат қилинг.
- Ғазабланма! – дедилар.
- Менга насиҳат қилинг, - деб яна сўради.
- Ғазабланма! – дедилар.

Насиҳат қилишни учинчи маротаба яна сўради. Яна дедиларки:

- Ғазабланма!!!
- Эй кўнгил! Сен ғазабингни жиловлай оласанми? Ғазаб келганда ота-онага

қараб ҳам бакирадиганлардан эмасмисан? Ғазаб келганда хотини, фарзандларини урадиган жохилдорлардан эмасмисан? Ғазаб келганда дўстидан ҳам кечиб юборадиган номардлардан эмасмисан? Ўйлаб кўр: эҳтимол, бир марта бўлсин, ота ва онангга қаттиқ гапиргандурсан, хотининг, фарзандларинг, дўстларингдан қай биринидир жahl устида ранжитгандурсан. Энди сен бунинг учун ғазабингни баҳона қилма. Ғазабни енга олмаган ўзингни айбла! Айбла-да, тавба қил! Тавбанинг қабул бўлиш шартини унутма: бу ҳол энди қайтарилмаслиги керак! Қайтарилса, тавбанг қабул бўлмас. “Тавба” - инсон ўз ҳаётининг жараёнини, фаолиятини, йўналишини, яшаш тарзини яхши томонга ўзгартиришдир.⁵

Нима учун бизнинг ғазабимиз кўзғайди? Ғазабдан ўзини тинчлантириш мумкинми? Ҳар биримиз ўзимизни ўраб турган воқеа-ҳодисаларга турлича муносабат билдирамыз. Масалан, баъзилар хинд

⁵Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. (Ахлоқ китоби) –Т.: Шарқ, 2013. – 717 б.

фильмларини мирикиб кўрадилар, баъзилар уларни умуман ёктирмайдилар. Баъзиларга блокбастерлар бўлса бас, баъзилар эса триллерни хуш кўрадилар. Баъзилар эса миллий кино, миллий кийимларни ёктирадилар. Масалан, “хэви-металл” мусикасини 100 % катта ёшдаги одамлар “бош оғриқ” деб қабул қилиши табиий. Чунки одам ёши ўтгандан кейин унинг босими кўтарилиши холлари кўп учрай бошлайди, босим кўтарилишининг табиий хусусиятларидан бири бу – бош оғриғи ҳисобланади. Ўзи боши оғриб турган одамнинг бундай баланд ва шовқинли мусикадан лаззатланиши ғайри оддий ҳол бўлади. Шу билан бирга, баъзилар ухлашни яхши кўрадилар, улар жой танламайдилар, ҳамма жойда ухлаб кетаверадилар, уларга бош кўйишга жой бўлса бўлди, пишиллаб ухлайверадилар. Бошқалар эса уларнинг бундай ухлашга бўлган мойиллигини беғамлик, қайғурмаслик, тепса тебранмаслик, масъулиятсизлик аломати деб баҳолаши мумкин. Баъзилар овқат ейишни яхши кўрадилар. Сабрсизлик билан кетма-кет катта-катта лўқмаларнинг оғиз бўшлиғида йўқолиб бораётганлигини кузатиб турган бошқа бир одамнинг эса умуман иштаҳаси йўқолиб кетиши мумкин. Чунки у бу даражада овқат ейиш мумкинлигига умуман ишонмайди.

Демак, биз воқеа ва ҳодисаларга турлича муносабат билдиришимиз табиий. Мана шундай турлича муносабат, фикрлар ва қарашлар ранг-баранглиги одамлар орасида баъзи конфликтларни келтириб чиқариши мумкин. Мана шундай хилма-хиллик конфликт учун баҳона бўлиши мумкин. Сизнинг сўзларингиз, тана забонингиз, овозингиз, нималарни ўйлашингиз, орзуларингиз, амалларингиз бирор бошқа кимсанинг, баъзан эса ҳатто энг яқин кишиларингизнинг ғазабини кўзгаши мумкин. Ғазаб эса зўравонлик билан тугаши мумкин. Демак, биз конфликтли вазиятларнинг келиб чиқишини олдини олиш учун ўзимизда вужудга келиши мумкин бўлган ғазабнинг олдини олишга ўрганишимиз лозим.

Одамлар турли йўللар билан ўз хиссиётлари, ғазаб ва жаҳллари янгилаштириши мумкин. Конфликт билан тўқнаш келганда кимдир портлаб кетади,

кимдир бакиришни бошлайди, кимдир қўполлик қила бошлайди, кимдир қўлларини мушт қилиб, бошқаларга ҳамла қилишга уринади, кимдир столга ура бошлайди. Бу хатти-ҳаракатларнинг барчаси ғазабни жиловлаш эмас, балки ғазабдан қутилиш йўллари дир.

Афсуски, бировнинг ғазаби қўзғатганлигини ёки ўзимизнинг ғазабимиз чиқатганлигини бир олдиндан режа билан айта олмаймиз. Ғазаб аввал одамнинг ичида тўпланади, унинг фикрларида мана шу ҳиссиётлар устунлик қила бошлайди. Агар вазият қўлга олинмаса, ғазаб дилисиёҳлилик билан тугаши мумкин.

Бошқаларнинг ғазаби қўзғатганлигини билиш учун мана шу инсонни жуда яхши ўрганиш, унинг тана ҳаракатлари, овози, мимикасига жуда катта эътибор билан қараш лозим бўлади. Бир-икки дақиқадан сўнг ғазаби ошиб-тошиб кетиши мумкин бўлган одам ташқи кўринишидан тамоман тинч кўриниши мумкин. Аммо унинг ички ҳиссиётларида агрессив ҳолат вужудга келган ва у тўпланаётган бўлади. Агрессив ҳолатнинг нечоғли кучли даражада тўпланиши унинг портлашига олиб келади. Баъзилар ғазаб қўзғатадиган вазиятдан ўзларини олиб қочадилар. Чунки уларнинг тинчлигини ҳеч ким ва ҳеч нарса бузмаслиги лозим. Аммо шунга қарамай инсонни ўз ғазабини жиловлай олиш кўникмаларига ўргатиш ва ундан унумли фойдаланиш мумкин.

Ғазаб бизни “ўлдиради ми?” Ғазаб, жahl, қаҳр каби психологик ҳолатлар айнан конфликтли вазиятларда қўплаб вужудга келиши учун катта имкон бўлади. Томонлар тўқнашувининг психологик-руҳий натижаси, ўзга томонга нисбатан қўққис шаклланган ҳис-туйғу, ўзини муҳофаза қилиш, ёки ўзга одамга босим ва тазйик ўтказиш усули сифатида ғазаб, жahl, қаҳр конфликт вазиятларнинг одатдаги ҳамроҳи ҳисобланади.

– “Ўлиб бўлдим-ку?! Яна нима керак ўзи сизга?!” Шундай жумлаларни ишлатишганини ҳеч эшитганмисиз? Мана шу жумлаларни яна бир бор эшитаётганингизда, уларни ишлатаётган одам, яъни онангиз, отангиз, устозингиз, ўртоғингиз, дўстингиз, дугонангиз, яқинларингизга эътибор билан

бир қаранг. Одатда, бундай сўзларни ишлатишга мажбур бўлган одам хис-туйғулари ниҳоят даражада таранглашган, у психологик чарчаган ва танг аҳволда, бундай одам ўз ички туйғуларидан қайга кочишни, уларни қандай қилиб жилоблаб олишни билмаётган одам бўлади. Психологик танг аҳволдаги одам ўзининг мана шу ҳолатини ҳар доим ҳам ўзи тўғри англайвермайди. Шу боис, мана шундай ибораларни ишлатган инсонга эътиборлироқ бўлиш талаб этилади. Нимага?! Чунки унинг сўзлари ҳақиқатга яқин....

– Ғазаб, жahl, қаҳр шундай хис-туйғуларки, улар ҳақиқатан ҳам ғазаб ичидаги одамга ҳам, ғазабга йўналтирилган одамга ҳам жуда катта салбий таъсир, айниқса унинг саломатлигига жуда калтис таъсир ўтказди. Тез-тез ғазабланидиган одамлар ва мана шундай тез-тез бировларнинг ғазабини ўзига қабул қилган одамлар ҳам ҳаётдан олдинроқ кўз юмадилар.

– Нима учун шундай бўлади?! Ғазаб, жahl, қаҳр – оддий хис-туйғулар эмас. Инсон ғазабланаётган вақтида унинг организми жуда катта ички тўпалон, босим, жисмоний, рухий, психологик ҳолат замирида ётган кимёвий ўзгаришларни бошидан ўтказди. Энг аввалги ўзгариш – инсоннинг бош органларидан ҳисобланган миёда содир бўлади. Миёа бош қобиғи инсон атрофидаги бўлаётган ва махсус тарзда унга қаратилган минглаб ахборотларни синчиклаб ўрганишга йўналтирилган. Миёа мазкур ахборотларни тартиблаштиради. Шу қаторда миёа инсоннинг турли хис-туйғулари қаторида ғазаб, жahl, қаҳр ҳисларини ҳам бир маромда ушлаб туришга сайи-ҳаракат қилади. Инсон миёаси “бу одам ғазабланмоқда”, “унинг ғазаби менга қаратилган”, ёки “мен ғазабдаман”, “менинг жahlим чиқяпти” (3-расм) деган хулосаларни қилиши билан миёа адреналин моддасини ишлаб чиқарувчи безларга буйруқ етказди. Адреналин безлари миёа қилган хулосаларга мувофиқ равишда организмга анчагина миқдорда адреналин суюқлигини чиқаради. Организмга чиқарилган фавқулодда адреналин сабабли юрак уруши кучаяди ва тезлашади. Адреналин инсон шаклланишида жуда зарур бўлган моддалардан ҳисобланади. Чунки ибтидоий жамият даврларида кўп миқдордаги орқика

адреналин одамга йирик хайвонларни ўлдириш, табиат таҳдидларига қарши кун кўриш, бошқа қабилаларни енгиш, турли ўлжаларни қўлга киритиш, яъни атроф-муҳитнинг ниҳоят даражада инсон ҳаётига таҳдид қилиши шаронтида зарур моддалардан бири бўлган.

3-расм.

Адреналин инсонга унинг атроф муҳит билан бўлган курашларида кўркмаслик, жасурлик, қатъият, қарши тура олиш, ҳужум қилиш, ўзини ҳимоя қилиш учун кўмак берган. Инсон йиртқич хайвонни ўлдираётган вақтида адреналин унга куч ато этиб турган, йиртқич хайвон ўлдирилгандан сўнг, адреналин моддаси ўз функциясини бажариб бўлганлиги сабабли у организмдан чиқиб кетган. Аммо биз ғазаблангандаги, жаҳлимиз чикканидаги, қаҳримиз келганидаги организмдаги вужудга келган адреналин моддаси ўз-ўзидан организмдан чиқиб кета олмайди. Шу боис, соғлом турмуш тарзи билан шугулланиб яшаётган одамлар турли спорт турлари, ўйинлари, машқлари орқали ортиқча адреналинга қарши ўз организми фаолиятини мувофиқлаштириб турадилар. Аммо ҳозир инсон ҳаёт тарзи ўзгарган. Ҳозир бизнинг атрофимизда йиртқич хайвонлар йўқ, биз уларни фақат хайвонот боғларида кўришимиз мумкин, душманлар билан яккама-якка олишмаймиз, тинч ва осуда ҳаётга интилиб яшаймиз. Шу боис, бизга организмимиз ишлаб чиқаришга одатланган миқдордаги адреналин

моддаси зарур эмас. Аммо айнан биз ҳавотирланганда, ғазабланган, жаҳлимиз чиққанида, умуман бирор-бир фавқулудда танг вазиятга кириб борганимизда организмимизда адрелалин ишлаб чиқарилади ва у керагидан ортиқ миқдордаги адреналинга тўйинади. Унинг керагидан ортиқлиги сабабли адреналиннинг бу ҳажмини бизнинг танамиз тўла ҳазм қила олмайди. Адреналин моддасининг организмдаги керагидан ортиқ ҳолати вужудга келади. Адреналиннинг организмдаги мунтазам мавжудлиги эса инсон яшаш тарзига, унинг саломатлигига ўзининг салбий таъсирини ўтказа бошлайди. Адреналин ғазаб жараёнида ўзига ҳос ўзгаришларни амалга оширади. Ғазаб жараёнида танамиз ҳарорати кўтарилади. Бизнинг тана қон босимимиз ундаги қон миқдоридаги қон босим бўлади. Ғазабланганда қон миқдори кўпаяди ва веналаримиз деворларига унинг қучли босими таъсир эта бошлайди. Томирлар деворлари қон босими билан кураша бошлайди. Қон босимининг қучли босими қарши улар туриб бериши лозим бўлади. Аммо инсон мунтазам ғазабланаверса, қон томирларига бўлган таҳдид ва бомис ҳам қучайиб боради. Натижада, томирлар деворлари емирила бошлайди. Ёш организмда емирилган томир деворларини махсус ишлаб чиқилган холестерин моддаси тиклаш учун ишлатилади. Томир деворларини қайта тиклаш мақсадида холестерин моддаси кўпроқ ишланади. Аммо ёш ўтган сайин ортиқча холестерин томир деворларида тўплана бошлайди. Организмда моддалар алмашуви бузилади. У организмнинг ёғ йиғишига, қон томирларининг оғирлашиб қолишига, томир деворларининг бир текис бўлмаслигига олиб келади. Охир оқибатда – томир-юрак системаси касалликларининг келиб чиқишига сабаб бўлади. Қон томири холестеринга тўлиб кетиб, шу асосида қон босими қучайиб кетса, юрак хуружлари вужудга келиши мумкин бўлади. Ғазаб, жаҳл, қаҳр каби ҳиссиётлар эса мана шундай ҳолатларнинг қучайиб кетиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Ғазаб ва жаҳл ошқозон яраси, доимий бош оғриқлари, рақ, юрак-қон системасининг турли касалликларини келтириб чиқариши мумкинлиги илмий исботланган. Шу боис – энг аввало тинчланинг. Ўз ғазаб, жаҳл ва қаҳрингизни енгиб ўтишга ўрганинг.

Уларни жиловлай билинг. Уларнинг ўз ва ўзгалар саломатлигига раҳна солишига йўл қўйманг. Инсон характерини ғазаб, жahl ва қаҳрдан поклаш сизни жуда кўп нохушликлардан сақлаб қолади ва бахтли ҳаётингиз учун яхши замин бўлиб хизмат қилади.

Сиз ўз жаҳлингизни қандай жиловлайсиз? Ҳар биримизнинг ўзимизгагина ҳос бўлган жаҳлимизни жиловлаш усулларимиз мавжуд. Ўз дўстларингизни эсга олинг. Улар ичида супраси сув кўтармай, жуда тез жаҳли чикиб, ҳеч ҳам уларни тинчлантириб бўлмайдиган, шу билан бирга тамоман ҳиссиётсиз, сув тошса ҳам тўпиғига чиқмайдиганлари ҳам бор, шундай эмасми?

Куйида жаҳлни жиловлашнинг мавжуд усулларида баъзиларини келтирамыз⁶. Уларни диққат билан ўрганиб, ўзингизнинг типингизни аниқлашига ҳаракат қилинг.

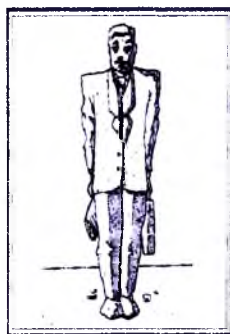
Сиз ўз жаҳлингиз ва эмоцияларингизни бошқалар устига ёғдирасиз. Сизнинг ғазабингизни ҳамма одамлар, ёки нарсалар бесабаб қўзғатиши мумкин. Агар жahl учун сабаб бўлмаса, сиз уни ўзингиз ўйлаб чиқарасиз. Сиз бақиришга устасиз, сизнинг ғазабингиз бошқалар устига ёғдирилади, ғазабингиз лава(вулкон) каби ўз йўлида ҳамма нарсани бузишга қодир, ғазабингиз боис сиз ўзингизни қучли деб ҳисоблайсиз.

АТОМ БОМБАСИ

⁶ Handling Conflicts: Conflicts: a positive approach. Participant's manual. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1997; WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1998; Fran Schmidt/ Alice Friedman. Fighting Fair. For families. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1994.

Аччиқланганингизда муздан канчалик иссиқлик чикса, сиздан ҳам шунчалик жаҳл чикади. Сиз ўз хис-туйғуларингизни ичингизга ютасиз, бошқалар билан бир неча кун гаплашмасдан юришингиз мумкин. Агар сизни хафа қилган одам ҳам хайкал типдаги одам бўлса, сизлар умрбод гаплашмаслигингиз мумкин. Сиз хайкал сифатсиз, сиз - на хис-туйғуси бор, на овози, на эмоциялари, на калби, на фикр ўйи бор одамга ўхшайсиз. Сизда эмоциялар ҳар доим ухлаган ҳолатда бўлади. Эмоциялар борлигини сиз билмайсиз. Нима учун бошқалар бунчалик куйиниши ва бесабрлигини сиз тушунмайсиз. Сиз асли беҳис, бежон одамсиз.

ХАЙКАЛ

Сиз ўзингизнинг ғазабингиз ва жаҳлингизни мажбуран ичга ютасиз ва бутун хис-туйғуларингиз ичингизда тошиб, кайнайверади. Баъзан бировларга истехзо ёки таъна билан айтилган сўзлар аслида ичингиздаги оловдан бир нишон, холос. Сизни кўпинча бош оғриклари, юкори босим касаллиги, юрак хуружлари безовта қилиб туради.

ДИМЛАМА

Ҳар қандай таҳқирлаш, истехзо ва устингиздан кулишни сиз табиий эътирозсиз қабул қиласиз. Жаҳлдан портлаш ўрнига ўз ғазабингиз кучидан ўзингизни бечорагина қилиб кўрсатишида фойдаланасиз. Сизнинг ҳар доим ўзингизга раҳмингиз келади, шу билан бошқаларнинг раҳм ва шавкатидан

фойдаланасиз. Ана шу раҳм-шавкат асосида одамларни ўз манфаатларингизга бўйсундиришга ҳаракат қиласиз. Сиз учун раҳм-шавкат гиёҳванд моддадай зарур, сиз учун ўзингизни мухтож, кийналган, азобланган, жафокаш қилиб кўрсатиш ҳаётий мақсад ва муддаоингиздир.

ЖАФОКАШ

Дўстларингиз ичида энг қизиққони — снайпер бўлади. Гўгурт ёнгандай бир пастда ловиллаб кетади. Сиз кимнидир қаттиқ ҳафа қилиб, қўполлик қилишингиз ҳамда шу заҳоти ўша одамни қучоклаб, биргалиқда ўтиришга таклиф этишингиз мумкин. Жаҳлингиз қандай тез чиққан бўлса, шундайин тез жаҳлингиздан тушасиз, ҳамда нима учун жаҳлингиз чиққанлиги сабабини эслай олмайсиз. Аммо сизнинг қалбингиз тоза, кек сақлаб юрмайсиз, кечиримлисиз.

СНАЙПЕР

Агар кимдир Сиз сабабли ғазабланса, сиз унга ана шундай ғазаб билан жавоб беришга ҳаракат қиласиз. Агар сизга опангиз бақираётган бўлса, сиз бирин-кетин опангизнинг ҳамма қилган ёмонликларини эслай бошлайсиз. Сиз ўзингизнинг хафагарчилигингизни бировни хафа қилиш орқали босиб кетмокчи бўласиз. Сиз «жонга-жон, танга-тан» усулидан фойдаланасиз.

БАТУТ(ТРАМПЛИН)

Агар Сизни хафа қилишаётган бўлса, сиз аввало ким хафа қилаётганлигига қарайсиз. Агар у сизнинг бошлигингиз, қайнонанингиз ёки бирор каттакон бўлса жаҳлингизни ютасиз, уларга жавоб қайтармайсиз. Аммо кўнглингизда сақланган тўйғулар ташқарига ошади. Шу боис сиз ўзингизга тобе бўлган одамга бутун заҳрингизни сочасиз. У эса ўз навбатида ё хотинига, ё ўғлига, жуда бўлмаса, қўшнингнинг мушугига ўз ғазабини ёғдиришга ҳаракат қилади. Онангиз - сизга, сиз синглингизга, синглингиз қўшнингнинг итига, ит эса, ўз ўрнида онангизга ҳамла қилади.

**СИЛСИЛА ЁКИ
ЗАНЖИР
РЕАКЦИЯСИ**

ЎТ ЎЧИРУВЧИ

Ғазабланганингизда, сиз уни оловланиб кетмаслигининг барча чораларини кўрасиз. Сиз, конфликтлар ҳаётнинг табиий бир ходисаси эканлигини аниқ тасаввур қиласиз. Шунинг учун сиз ўз темпераментингизни босишга, жahlни ақл билан енгишга ҳамда бутун энергиянгни муаммолар ечимига қаратишга ҳаракат қиласиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бирон-бир киши камчилик ёки хатоимиздан гап очди дегунча, ғазаблана бошлаймиз. Қолбуки, хатоларимизни юзимизга айтган биродаримиздан мутлақо ғазабланмаслигимиз керак. Аксинча, унга меҳр-муҳаббат билан бокиб, гуноҳимизни англаб, бу хатолардан ҳалос бўлиш чораларини кўришимиз шарт эмасми? Жаҳл ақлни кетказди, асаб бузилиши офат келтиради. Ғазабланган пайтингда сўзга рўздор бўл. Зеро, бу пайтда ҳар сўзу амалинг надоматга восита бўлади. Кўпинча ғийбат, иғво... ғазаб ва қаҳрни ўйғотади. Ғийбат ҳам, ғазаб ҳам киши кўнглини оғритади. Шу боис ғийбатдан, нафсоний ғазабдан сакланмоқ керак. Ғазабни енган ўз нафсини енга олади. Инсон ғазабланган пайтларида шуурсиз ҳаракатлар қилиб, сўнг қандай тузатишни билмай аросатда қолади. "Жаҳл чикса — кўз қораяр, жаҳл кетса — юз кизарар" деган ҳикмат бор. Хулоса шуки, жаҳл келганда тилига ва қўлига ҳоким бўлган киши ёмон оқибатдан ҳалос бўлади.⁷

Ўзингизни босинг! Жаҳл ва ғазабни жиловлаш бўйича 10 фойдали маслаҳат бўйича 1-иловага қаранг!

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нима учун бизнинг ғазабимиз кўзгайди?
2. Ғазабдан ўзини тинчлантириш мумкинми?
3. Сиз ўз жаҳлингизни қандай жиловлайсиз?

⁷ Тоҳир Малик. Одаимийлик мулки. (Ахлоқ китоби) -Т.: Шарк, 2013. -723-724 б.

4. Жаҳлни жиловлашнинг кандай усуллари мавжуд ва уларга изох беринг?

2.5. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларнинг ўзига хос хусусиятлари

Таянч тушунчалар:

Хавотирланиш, эътибор, танқид, муносабат, оқибат, азият чекиш, хато, оғриқ, уйқусизлик, ҳиссиёт, мулоҳим, талабчан, характер, ўсмир, мулоқот, новербал, модернизация, восита, эҳтиётсизлик, қўполлик, қизиқмаслик, тажрибасизлик, фаоллик, мустақил фикрлилик, этнопсихологик хусусиятлар.

Бугунги кунда педагогика фани олдида таълим мазмунини модернизациялаш ва унинг ўзига хосликлари билан боғлиқ бўлган кенг доирадаги вазифалар ечимини топиш зарурати долзарб муаммолардан бири бўлиб келмоқда. Шундай экан бу муаммони ҳал этиш учун биз биринчи навбатда ўқитувчи фаолиятига алоҳида урғу беришимиз зарур.

Маълумки, таълим ислохатларини амалга оширишда ўқитувчи фаолияти асосий ўринни эгаллайди. Ўқитувчи омили ёшларнинг ғоявий-сиёсий билимларни эгаллашлари орқали касбий билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришда асосий ҳисобланади. Давр тараққиёти ва эҳтиёжлари асосида ўқитувчи “шахси”ни ривожлантириш, педагогик-психологик таъсир этиш воситасида улардаги қобилият, қизиқиш, истеъдод, этикод ҳамда амалий кўникмаларни шакллантириш бугунги куннинг асосий вазифасидир.

Ҳозирги кун техник ривожланиш даврида баъзи ўқитувчиларнинг компьютер саводхонлигининг йўқлиги, ўз вазифасига совуққонлик билан ёндошиши, касбий-шахсий билим, кўникма ва малакаларининг тўла шаклланмаганлиги, педагогик маҳоратининг етишмаслиги, ўз касбининг педагогик-психологик моҳиятини тушунмаслиги қабилар ёки аксинча уларнинг ўз қобилиятларини кўрсатишда баъзи бир камчиликларнинг ҳали ханузгача мавжудлиги замонавий ўқитувчи киёфасини шакллантиришга салбий таъсир этувчи асосий омиллар бўлиб келмоқда. Шундай экан таълим самарадорлигига

эришиш учун бўлажак ўқитувчи ишини ташкил этишда "Педагогик ва психологик масалалар" бўйича давлат талабларини келтириб ўтамиз:

- халқ таълим тизимида педагогик ва психологик хизмат, унинг мақсад ва вазифаларини билиши;

- педагогик-психологик тадқиқот методларини билиши ва ўз фаолияти давомида улардан фойдалана олиш малакасига эга бўлиши;

- ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятлари ҳақида маълумотга эга бўлиши;

- педагогик ҳамкорлик психологиясини билиши ва уни амалиётда қўллаш малакасига эга бўлиши;

- педагогика ва психологиянинг соҳалари, унинг назарий-амалий масалалари ҳақидаги тасаввурга эга бўлиши;

- педагогик қобилият турларини билиши ва эгаллаши;

- психологик-педагогик ташхис ва унинг таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишдаги ўрнини, ролини билиш, айрим психологик ташхис методикаларидан фойдаланиш малакасига эга бўлиши;

- ёш даврлар психологияси, бола руҳий ривожланишининг ёш хусусиятлари, бола шахси шаклланишида ижтимоий ва табиий омилларнинг роли ҳақида замонавий таълимотлардан хабардор бўлиши;

- ўқувчиларни тарбиялашда "оила, мактаб, маҳалла ҳамкорлиги" концепциясининг асосий ғояларини билиш. Ота-оналар балан ишлашда оиладаги шахслараро муносабатлар ва уларнинг бола шахсининг шаклланишига таъсири ҳақидаги психологик билимлардан фойдалана олиши;

- таълим-тарбия жараёнининг педагогик-психологик муаммолари, изланишлар, бу соҳадаги янгилик ва ютуқларни компьютер мулоқот тизими асосида иш қўриши ва маълумотга эга бўлиши лозим;

- педагогик жамоа ва ўқувчи-тарбиячилар гуруҳидаги шахслараро муносабатлар хусусиятлари ҳақида жамоадаги психологик иқлим ва уни яхшилаш йўллари ҳақида билимларга эга бўлишлари керак.

Бу талабларни ўзида мужассамлаштирган бўлажак ўқитувчи, ўз ўқувчисига: ақлий психологик қобилият, олийжаноблик, маънавий етуқликни ва бошқа юксак инсоний фазилатларни тарбиялай олади. Бу жараёнда Г.Боймуродова ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ёшига ҳос педагогик-психологик индивидуал хусусиятларни қуйидагича классификациялайди:

- ўқувчиларни онгли интизомга риоя қилишга одатлантириш;
- педагогик фаолиятда адолатли йўл тутиш;
- синф ёки аудитория жамоасидаги тарбиявий ишларни изчил олиб бориш;
- ўқувчиларнинг мустақил фаолиятларини муносиб рағбатлантириб бориш;
- берилган топшириқларни ўз вақтида бажаришни талаб қилиш;
- синф ёки аудитория фаоллари ҳаракатини қўллаб-қувватлаш каби усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб таъкидлаб ўтганлар.

Шу муносабат билан бутун дунёда бўлгани каби бизнинг Республикамизда ҳам таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш, унинг мазмунини бойитиш соҳасида жадал педагогик-психологик ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Бунда ўқувчининг амалий фаолиятидаги қамчиликларини бартараф этиш ва шахсий тажрибасидан фойдаланиш йўллари изланмоқда.

Таълим ва тарбия кўп қиррали ва мураккаб жараён бўлганлиги сабабли ўқувчи ва ўқитувчилар орасида айрим қелишмовчиликлар содир бўлиб туради. Қелишмовчиликларнинг олди олинмаса низога айланади. Шунинг учун ҳам таълим муассасаларида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни бартараф қилиш кўпчилик педагог ва психолог тадқиқотчиларни қизиқтириб келмоқда. Таълим муассасаларида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни, яъни конфликтологик қайфият ва хусусиятларни ўрганиш жамиятдаги инкирозларнинг келиб чиқиши ва ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олишга кўмак беради. Бугунги кунда жамиятимизда пайдо бўлаётган низолар ичида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низолар энг мураккаб ва долзарб муаммога айланмоқда.

Юкорида таъкидланганидек, ўқитувчи ўқувчининг ёш, психологик ва шахсий хусусиятларини таълим ва тарбия жараёнида эътиборга олмаса, ўзаро келишмовчилик келиб чиқиши аён.

Масалан, 7-синфдаги “Л” исмли киз озгин, дарсда тез чарчаб қолади, жажли тез, сал гапга ё уришади, ё йиғлайди. Баъзан бошқа бировларга айтилган гапларни ҳам ўзига айтилгандек қабул қилади. Қисқаси, тиббиёт ходимлари бу кизга ҳеч адашмасдан “невроз” кассалигининг бошланғич босқичлари бошланган, деб ташхис қўйишлари мумкин.

Бутун Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, невроз энг кўп тарқалган касалликлардан бири бўлиб, Ер шари аҳолисининг 85 фоизига бу касаллик озми-кўпми бор. Белгилари: эрталаб уйқудан чарчаб туради, озгина шовкин ҳам салбий таъсир этади. Тез чарчаб қолади. Арзимаган гапни ҳам кўнглига олади. Кўп кутишни ёқтирмайди, сабр-тоқатсиз, йиғлоки ёки асабийлашганда бакириб беради. Уйқуси нотинч. Юкорида келтирилган “Л” да ҳам шу белгилар мавжуд бўлиб, ўқитувчининг унга берган арзимаган танбехидан ўта ҳаяжонланган. Бир ҳафта дарсга келмаган. Ўқишга келган куни у ўқитувчи билан яна тортишиб қолган, чунки ўқитувчи бир ҳафта дарсга келмаганлигининг сабабини сўраган. Ўқув йилининг бошидан бошланган низо, ўқув йилининг охири баҳорга келиб авжга чиққан, яъни киз ва унинг онаси “ўқитувчи мени тинмасдан ҳақорат қилади, ҳар дарсда танбех беради, баҳоимни пасайтириб қўяди” ва ҳақозолар деб туман халқ таълими бўлимига шикоят ёзади. Текширишлар бу айбларнинг асоссиз эканлигини кўрсатади. Аммо, ўқитувчининг камчилиги бу ерда шундан иборатки, у ўқувчининг шахсий психологик хусусиятларини – (инжиклигини, асабийлигини, сирқаси сув кўтармаслигини) эътиборга олмасдан иш кўрган. Мактаб психологи билан маслаҳатлашмаган, кизнинг ота-онасига ҳақиқий аҳвол ҳақида маълумот бермаган. Натижада низо келиб чиққан. Ваҳоланки, “Л”нинг руҳий ва асабий ҳолати ҳақида, унга ёрдам ҳақида психолог ва психотерапевт билан маслаҳатлашиш зарур эди.

Олиб бораётган кузатишларимиздан аниқланишича, низоларнинг келиб чиқиш сабаб ва оқибатлари шахс тарбияси ва маданияти билан боғлиқ бўлиб, бу борада педагог олимлар, тажрибали ўқитувчилар, тарбиячилар, ота-оналар, маҳалла фаоллари ҳамкорлигида истиқболли тарбиявий ишларни амалга оширишлари талаб этилади.

Таълим муассасаларида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни бартараф қилишнинг айрим педагогик ва психологик жиҳатлари, масалалари юзасидан олиб борилган тадқиқотга оид изланишлар шуни кўрсатдики, низоларни келтириб чиқарувчи сабаблардан биринчиси ўқитувчининг ўз касбига қизиқмаслиги, ўз касбининг моҳиятини яхши билмаслиги, ўқувчиларга бераётган билимининг сайёзлиги, қўполлиги, эҳтиётсизлиги, ўқувчи ва ота-оналар билан муомала қилиш тажрибасининг етишмаслиги, ўқувчининг қалбига йўл топа олмаслигидир.

Низоларни келтириб чиқарувчи сабаблардан яна бири психолог И.В.Страхов айтганидек, айрим ўқитувчиларнинг педагогик такт маҳоратига эга эмаслигидир. Низоларни бартараф этиш учун тарбиявий таъсирни ошириш мақсадида педагогик ва психологик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни инobatта олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур психологик ҳолатларни ҳисобга олиш зарурдир.

Шундай экан, таълим муассасаларида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни бартараф қилишнинг айрим педагогик ва психологик жиҳатлари, масалалари юзасидан олиб борилган тадқиқотга оид изланишлар асосида улардан баъзиларини келтирамиз:

Исм. Ўқувчидан жажлингиз чиқиб турган тақдирда ҳам унга исмини айтиб мурожаат қилинг. Бу унга қилинган мурожаатга мулоҳим-талабчан характер бахш этади. Шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, айнан ўсмирлар ўзларининг исмларини қўп эшитмайдилар. Мактабда уларга қўпинча фамилияларини айтиб мурожаат қиладилар: "Сен, Валиев, яна безорилик қиляпсанми!", "Бугун

Хўжаева жавоб беради". Ўсмирлар бу ёшда бир-бирларини лакабларини ёки исмларини чала айтиб чакирадилар, ота-оналар эса қуйидагича шаклда ўсмирга мурожаат қиладилар: "Менга қара, дарсингни қилдингми?", "Уялмайсанми, доим сенга ўз вазифангни эслатиб туриш керак!" ва ҳ.к. Ахир ҳар бир киши ўзининг исмини лексик бойлиқдаги энг яхши сўз деб ҳисоблайди ва уни эшитиб, ўқувчи дарҳол инсон билан ишончли мулоқотга киришади.

Мулоқотнинг "новербал" воситалари ва тинглаш кўникмаси. Ўқитувчининг ўқувчи билан мулоқотида нутқнинг мазмуни билан бирга мимика, оҳанг, нутқ интонацияси ҳам катта аҳамият касб этади(4-расм).

4-расм.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, катталар билан мулоқот интонацияси 40% ахборотга эга экан. Бола билан мулоқотда эса интонациянинг таъсири ортади. Бола катталарнинг ўзига қаратилган мурожаатининг интонациясига қараб, уларнинг ўзига бўлган муносабатларини билиб олади. У "ҳиссий эшитиш"га эга. Унга қараб бола айтилган сўзларнинг мазмун-маъносини ҳамда катталарнинг муносабатини билиб олади. Сўзларни идрок қилганда у аввало интонацияга жавобан ҳаракат қилади, шундан сўнггина айтилган сўзнинг маъносини илғайди. Интонацияда катталарнинг

болага қаратилган нутқидаги кечинмалар намоён бўлади ва бола унга жавобан ҳаракат қилади(5-расм).

5-расм

Тинглаш. Ўқитувчи ҳам ўқувчини тинглаши ва эшита олиши лозим. Ўқитувчи нутқининг самарадорлиги ўқувчининг *тинглай* олиш кўникмасига боғлиқ бўлади. Бунга эса бир қатор сабабларга кўра бажариш осон эмас: биринчидан, ўқувчидан бир маромдаги ва бир-бирига боғланган нутқни кутиш қийин. Шунга кўра катталар ўз нутқини кўпинча бўлиб гапирадилар. Шу билан сўз ибораларини янада қийинлаштирадилар ("Майли, ҳаммаси тушунарли, бор!"), аммо у ўзи учун энг асосийсини гапирмаган бўлади. Иккинчидан, ўқувчи гапиришни истаганда, ўқитувчининг *тинглаш* учун ҳар доим ҳам вақти бўлавермайди, ўқитувчи ниманидир билмоқчи бўлганда эса, ўқувчи ўзининг суҳбатга бўлган қизиқишини йўқотган бўлади, ҳа, тингламайдиганлар билан гаплашиш қимни ҳам қизиқтирарди(6-расм).

6-расм

Таъна. Боланинг яқинларини юзига солиб, таъна қилманг! Ҳеч қачон ўқувчини, айниқса ўсмирни, оиласидаги нотинчликларни, ота-онаси, ака-укаси, опа-сингилларининг ахлоқини юзига солиб, маломат қилмаслик керак. Бундай таъна учун ўқувчилар ўқитувчиларни ҳеч қачон кечирмайдилар! Ўқитувчи бундай қўпол хатога йўл қўйиб қўяди. Ўқувчининг кўз олдиди ўзининг ўқитувчи ва катта киши сифатидаги обрўсини йўқотади. Аммо, афсуски, ушбу қонданинг бузилиши тез-тез учраб туради. Ҳар бир киши ота-онаси қандай бўлмасин, уларга нисбатан муқаддас ҳисларга эга бўлади.

"Ҳиссиётларни қайтарини" усули орқали конфликтнинг олдини олиш ва муваффақиятли ҳал қилиш мумкин. Ўзининг касбий нуктаи назарини англаш, ўқувчи хулқи мотивларини тушуниш ўқитувчига ўзининг шахсий ҳиссиётлари асирдан *чиқиши* (бу эса осон эмас) вабола кечинмаларига ҳамдард бўлишга ёрдам беради. Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда шахс юксалишининг ҳар бир даврини "бошдан кечиради", уларнинг омадсизликларига қуйнади, муваффақиятларидан хурсанд бўлади, хулқ ва ишларининг барбод бўлганидан хафа бўлади. Бағрикенглик билан уларни кечиради - буларнинг ҳаммаси ўқитувчининг обрўсини тўкмайди, балки уларнинг нуктаи-назарларини ҳиссий яқинлаштиради, бир-бирларини тушунишларига олиб келади, ўқувчилар билан муносабатлардаги стереотиплардан қутулишга ёрдам беради. Буларсиз педагогик ҳамкорлик ўз маъносини йўқотади. Бунда ўқитувчи энг ёмон ўқувчининг ҳам яхши томонини кўра олади, унинг тузалишига умид қилади.

Кунлардан бирида математика ўқитувчиси ўқитувчилар хонасида, хурсандчилик ва хайрат билан Толиб (жуда "оғир" бола)нинг ишини кўрсатди: "Қаранглар Толиб дарсда график чизди.

Биласизларми, сездирмай секин юзига қарадим: диққати жамланган, меҳрли ва чиройли. Бу дақиқада у ўзгача эди. Балки, биз уни эрта "оғир"га чиқариб қўйгандирмиз, а?" Ўқувчилар ўзлари билан хурсандчиликларини бўлиша оладиган ўқитувчилар билан бўлган муносабатни кадрлайдилар. Бундай муносабатларда конфликтлар ҳам рўй бериб туради, аммо уларни ҳал қилиш осонроқ, муносабатлар конфронтациягача етиб бормайди. Педагогик конфликтларда охиригача "ҳақ" ва "ноҳақ"лар, ғолиб ва ютқизганлар бўлмайди, ҳар бир педагогик муваффақиятсизликда, ўқувчининг оғир тақдирида ўқитувчининг ҳам айби бор.

Жазо. Ўқитувчи конфликтни ҳал қилганда жазони асосий таъсир воситасидан бири деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрича, шу билан ҳулқнинг такрорланмаслигига эришилади, бу эса ўқувчини кўрқитади. Аммо, бола жазолангандан сўнг унинг руҳида қандай кечинмалар из қолдиради: надомат, ғазаб, матонат, кўркүв, хафагарчилик, айбдорлик, агрессия. А.С.Макаренко ёзган эди: "Тарбияланувчи қандай каттик қўллик билан жазоланмасин, берилган жазо доим конфликтни ҳеч қандай қолдиқсиз, охиригача ҳал қилмоғи лозим. Берилган жазодан бир соат ўтиб, тарбияланувчи билан нормал муносабатларда бўлиш лозим. Жазо алоҳида конфликтни ҳал қилмоғи ва йўқотмоғи ҳамда янги конфликтни юзага келтирмаслиги лозим, чунки уларни ҳал қилиш қийинлашиб боради, ахир бунда конфликт чўзилиб, кенгайиб кетади. Кейинги вақтда кенг қўлланаётган жазо чораларидан бири - ота-онани чақириш ва уларга ўқувчининг айбларини таъна қилмоқдир.

"Учинчи" кишини тақлиф қилиш. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабатлар қарама-қарши кураш ҳолатига ўтганда, баъзан "учинчи" кишини тақлиф қиладилар. "Учинчи" кишини чин дилдан ўқувчига ёрдам беришни хоҳлаши, конфликтнинг сабабларини чуқур тушуниши лозим. Ота-оналар,

Ўқитувчилардан кимдир тенгдошлари шундай киши бўлиши мумкин. Асосийси, "учинчи" киши ўқувчи учун аҳамиятли инсон бўлиши лозим. Кўпинча конфликтни ҳал этишда мактаб директори ёки раҳбариятдан кимдир жалб қилинади(7-расм).

7-расм.

"Ёш ўқитувчи эндигина иш бошлаганида ўз фани ёки услубий ишлар бўйича кийинчиликларга дуч келса, биз унга ёрдам берамиз, - дейди мактаб директори. Мактабда доим тажрибали фан ўқитувчиси ёки услубий қўлланмалар бор. Аммо ўқитувчи ўқувчилар билан тўғри муносабатлар ўрната олмаса, улар билан доим конфликтга борса, унга ёрдам бериш жуда кийин. Ахир бу нарса унинг ўзига, унинг нуқтаи назарига боғлиқ. Бизнинг ўзимиз ҳам усулларни яхши билмаймиз".

Педагогик жараёнда шундай ҳолатлар ҳам бўладики, уларнинг асосий сабабчиси ўқитувчи бўлиб қолади. 6-9 синф ўқувчилари орасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, ўқитувчиларнинг ўз ўқувчиларидан норозилиги ошиб, конфликтлар келиб чиқар экан, яъни, ўқитувчи-ўқувчи муносабатларида келиб чиқадиغان низолар келиб чиқиш сабабига кўра фаркланади. Қўйидаги ҳолларда конфликтга ўқитувчи сабаб бўлади:

1. Ўқитувчи доимо бакиради, гапни охиригача эшитмайди.

2. Алоҳида ўқувчиларни ажратиб, уларга айрича яхши муносабатда бўлади. Ўқитувчининг “сеvimли” ўқувчилари бўлади.
3. Майда гап ўқувчиларни арзимаган нарса учун ҳам жазолайди.
4. Дарс ва дарсдан ташқари жараёнларда ҳам ўқувчиларга мустақиллик бермайди. Ҳамма нарса ўзи айтганидек бўлишини талаб қилади.
5. “Туноҳқор”ларнинг айбини ҳамманинг олдида айтиб, тенгдошлар олдида унинг обрўйини туширади.
6. Кичкина болалар билан муомала қилгандек, муомала қилади.
7. Ўқувчиларнинг шахсини ҳурмат қилмайди, қўпол оҳангда гапирди.
8. Агар ўқувчиларнинг сирини билиб қолса, уни ҳаммага айтади.
9. Қийинчилик вақтида қийналганда тушунмайди – ёрдам бермайди.
10. Жаҳли тез.

Ўқувчилар орасида ёки ўқувчи-ўқитувчи орасидаги конфликт икки киши билан чегараланиб қолмасдан, атрофидагиларнинг кайфиятига ҳам салбий таъсир этади. Бу жараён қуйидагича кечиши мумкин:

- 1) синф жамоасида икки ёки бир неча ўқувчи орасидаги конфликт дарснинг самарадорлигига салбий таъсир этади. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг анча вақти конфликтнинг муҳокамаси билан ўтади.
- 2) конфликт натижасида синфни бошқариш кундан-кунга қийинлашиб боради. Агар синфда конфликт чуқурлашса, ўқитувчининг синфни назорат қилиши ва бошқариши издан чиқади.
- 3) конфликт натижасида синфда ҳамжихатлик, ҳамкорлик, дўстлик муносабатлари сустлашиб боради.

Демак, юқоридаги ҳолатлар кўп ҳолларда қуйидаги турдаги *низолар вазиятларни* келтириб чиқаради:

- 1) таъсирнинг йўналишига кўра: вертикал ва горизонтал;
- 2) низони ҳал қилиш усулига кўра: антогонистик ва келишувга олиб келадиган низолар - компромисс;
- 3) намоён бўлиш даражасига кўра: очик, яширин, потенциал, асосли;

- 4) иштирокчилар сонига кўра: шахсий, шахслараро, гурухлараро;
- 5) келиб чиқиш табиатига кўра: миллий, этник, миллатлараро, ишлаб чиқариш, хиссий-эмоционал.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, сўнгги вақтларда замонавий жамиятдаги инсонга бўлган турли илмий-техник, маънавий, иқтисодий таъсирларнинг ҳаддан зиёд ортиб бориши, замонавий жамиятда яшаш тарзининг мураккабликка томон ортиб бораётганлиги, одамлар тўқнаш келиши мумкин бўлган турли конфликтли вазиятларда ёшларни жамиятда мустақил ва фаол фуқаро сифатидаги иштироки учун замин яратиш, бошқа инсонлар билан табиий бўлган турли ижтимоий, иқтисодий, маънавий-руҳий, психологик мулоқотларда улар онги, тафаккури ва ахлоқида камтарлик, меҳрибонлик, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, самимийлик, виждонийлик, ўз сўзида туриш каби ҳислатларни тарбиялаш лозимдир.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўқитувчи ва ўқитувчи муносабатларида "Исм"нинг аҳамияти нимада?
2. Ўқитувчининг ўқувчи билан мулоқотида нутқнинг мазмуни, понтомимика ва нутқ интонациясининг роли.
3. Мутахассисларнинг таъкидлашича, катталар билан мулоқот интонацияси неча % ахборотга эга эканлигини тасдиқлаганлар ва изоҳланг.
4. Қандай ҳолларда конфликтга ўқитувчи сабаб бўлади?
5. Мулоқотнинг "новербал" воситалари ва тинглаш кўникмаси ҳақида маълумот беринг.
6. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабатларда учинчи киши нима сабабдан суҳбатга тақлиф этилади?

2.6. Конфликтли вазиятларни ҳал этишда оиланинг роли

Таянч тушунчалар:

Педагогик аспектлар, миллий, қадрият, жамият, умумбашарий қадрият, институт, инсоний қадрият, гуманитар қадрият, оила иқтисоди, оилавий маданият, долзарб, ғамхўрлик, одамийлик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат, ижтимоий институт, индивидуализм тарафдорлари.

Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масаласининг педагогик аспекти мустақилликнинг илк йиллариданок тадқиқотчиларнинг диққатини тортиб келди. Ёшларни оилавий турмушга тайёрлаш тафаккури айнан мустақиллик йилларида кенг ривож топди, аҳоли ўртасида тарғиб ва ташвиқ этила бошланди, давлат дастурларининг бош моҳиятини ташкил қилди.

Мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпроқ қисмини ёшлар ташкил қилиши, ўсиб бораётган ёш авлодни жамиятда мустақил яшашга тайёрлаш вазифасининг долзарблиги ёшларни жамият ҳаётига ва оилавий турмушга тайёрлаш ишларини жадаллаштиришни талаб этади. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида кескинликларнинг ўсиб бораётганлиги, замонавий зиддиятларнинг инсон тафаккури ва онгига таъсир этиши орқали унинг психологик ҳолатида салбий ва асабий оқибатларнинг вужудга келиши, ёш оилалардаги ажрим ҳолатларнинг мунтазам ўсиб бораётганлиги, болалар ва ўсмирлардаги агрессия ҳолатларининг вужудга келаётганлиги каби муаммолар талаба-ёшларни оилага тайёрлаш вазифасини тўлақонли олиб бориш талабини кун тартибига қўяди.

Дарҳақиқат, оиладаги соғлом муҳит, одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари фарзанднинг руҳий дунёсига ижобий таъсир кўрсатади. Отананинг ўзаро яхши муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги оиладаги фарзандларнинг муносабатларини тўғри шакллантиришга ёрдам беради.

Она кизида мулойимлик, ширинсуханлик, кизларга ҳос орият, уятчанлик, ибо, ифбат каби фазилатларни тарбиялаш билан бирга, унга уй-рўзгор юмушларини ўргатиш ҳам лозим.

Ота ўғлида тўғри сўзлик, меҳнатсеварлик, олижаноблик, фидоийлик, саховатпешалик каби ҳислатларни шакллантириши билан бирга уйда эркаклар бажарадиган барча юмушлардан хабардор қилиши керак.

*Айрим статистик маълумотларга қараганда, бугунги интенсив турмуш тарзини кечираётган оилаларда идеал сиймога яқин ота ҳафтасига фарзандлари тарбиясига атиги 1,5 соат, она – 4-5 соат, иш билан машғул деб қаралувчи ота - 12 минут, она – 3 соат вақтини ажратар экан. Бундан кўрииб турибдики, бу ажратилган вақт болаларнинг баркамол шахс сифатида қарор топишида етарли эмас.*⁸

Яна муҳим масалалардан бири ичкиликбозлик, кашандачилик инсон соғлиғига, оиласига, наслига, жамиятимизга қанчадан-қанча нохушлиklar олиб келмоқда. Бу масалада давлатимиз томонидан бир қатор қарорлар қабул қилинган, аммо унга салбий иллат сифатида қараб, енг шимариб курашмоқдамизми? Умуман, унинг оқибати ҳақида ўйлаб кўряпмизми? Менимча, “менга нима” қабилида кўпроқ томошабинга айланиб қолгандаймиз. Бу вақтда эса тўйларимиз, туғилган кунлар, гап-гаштакларда дастурхонимизнинг асосий беаги спиртли ичимликлар бўлиб қолмоқда. Энг ачинарлиси шуки, бу тадбирларнинг асосий иштирокчилари ёшлардан иборат. Улар тўйларда, туғилган кунларда, гап-гаштакларда шунчаки хордик чиқаришларда соғлиқ учун деб кўтараётган қадахларининг организмга салбий таъсирини билишармикан? Оила иктисодиётини, оила риштасини, жамиятимиз фаровонлигини бузаётганликларини, айниқса, ёш авлодга таъсирини-чи? Кўплаб нохуш ҳолатлар, безориликлар, ҳатто жиноятлар ушбу тадбирларда “тўйиб-ичиш” оқибатида содир бўлмоқда. Ваҳоланки, ёш болаларда асосан катталарга тақлид қилиш қучли бўлади. Юқорида айтиб ўтилган тадбирларда

⁸ ИбрагимовХ., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. -Т.: Фан ва технология, 2008. 127-129 бетлар.

катталарни арокка муккасидан кетишларини кўриб ҳаёт гашти шундай сурилар экан-да деган тушунчаларга бориб колмасмикан?

Бу масала юзасидан маҳалла оксоқоллари кенгашида аник, самарали тадбирлар ишлаб чиқилганми? Маҳалла фаоллари ушбу масалани ҳал этишда ожизлик қилаётганлари ўз-ўзидан маълум. Келинг спиртли ичимликнинг асорати ҳақида илмий маълумотларга таянган ҳолда фикр юритиш мумкин.

Кузатишлар шундан далолат берадики, 1000 га яқин жинни болаларнинг 500 нафарининг онаси, 70 нафарининг ота ёки онаси спиртли ичимлик истеъмол қилар экан. Француз врачлари Демма йигирма саккиз йил давомида эри ҳам, хотини ҳам ичкиликка берилган. Ўнта оилани кузатган. Бу оилада туғилган 57 нафар боланинг 25 нафари бир ёшга етмай ўлган, 5 нафари тутканок, 5 нафарининг бош мияси суюк, 12 нафари ашаддий жинни бўлиб ўлган. Фақат 10 нафаригина нисбатан соғлом туғилган.

Тутканок касали билан оғриган ҳар 100 боладан 60 нафарининг ота-онаси ашаддий ичувчи эканлиги аниқланган. Ичкилик турли хил жиноятни келтириб чиқарувчи асосий сабаб ҳисобланади. Унинг асосида оқибат қотиллик, безорилик ва бошқа салбий кўринишлар билан тугалланмоқда. Далилларга эътиборимизни қаратайлик: 70 % га яқин қотиллик, 80-90 % безорилик асосан мастлик вақтида содир этилар экан. Фараз қилайлик агар спиртли ичимликни истеъмол қилиш 35 % га камайтирилса, қотиллик 40 % га, безорилик 25 % га камаяди. Демак, миллий мафкурамизда белгиланган халқ фаровонлиги, комил инсон тарбияси учун курашишимизда аввалом бор ичкиликбозлик масаласига миллатимиздаги иллат сифатида қарашимиз лозим. Яна фактларга мурожаат этамиз: 100 грамм арок ичиш жисмимиздаги фаол ишлаётган 7500 та тўқимани ишдан чиқаради. 75 грамм арок истеъмол қилгандан сўнг мускулларнинг кучи 20-40 % га камаяди. Энди байрам туғилган кун, тўй ёки дўстлар даврасида

тўйиб, меъёрдан ошириб ичган ишчи, хизматчининг эртанги кун меҳнат унумдорлигини тасаввур этинг.⁹

Спиртли ичимликларни истеъмол қилиш болалар ва аёлларга тез таъсир этади. Аёл учун алкоголизмга рўжа қўйиш 2-3 йилни ташкил этса, 13-14 ёшли ўғил ёки қиз болага истеъмол қилган бир қадах вино организмга бир шиша ароқ каби таъсир этади. Афсуски, ёшлар ўртасида ароқ, вино, пивога кизикувчилар сони ортиб бормоқда. Бизнингча, алкоголизмга жиддий иллат сифатида қарашимиз, уларни кенг ёйилишига сабаб бўлаётган тадбирлар юзасидан самарадорли фаолият юритишимиз лозим. Баркамол шахснинг шаклланиши субъектив ва объектив омилларга боғлиқ. Оилада ҳар бир ота-она бош педагог ҳисобланади. Улар фарзандларни соғлом турмуш тарзига йўналтиришда асосий роль ўйнайди. Бу борада эса ҳар бир ота-она етарли билим, маълумотларга эга бўлишлари лозим.

Шуни алоҳида айтиш жоизки, қадимги пандномаларда ёзилишича, инсон бошида учта кулфат бор эмиш. 1) ўлим; 2) қариллик; 3) ноқобил фарзанд. Уларнинг иккитасидан қутилишнинг иложиси йўқ. Аммо, учинчисидан қутилишнинг иложиси бор эмиш. Бу илож, фақат фарзандни тўғри тарбиясига боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Фарзандларимизга зарарли одатларнинг салбий хусусиятини, моҳиятини далилий мисоллар асосида онгига етказиш, мантиқий тушунчаларини таркиб топтириб бориш, ҳамда тўй, базмларимизда алкоголь ичимликларсиз ўтказиш нафақат оила тарбияси муаммоси бўлиб қолмай, балки миллатимиз соғлом авлоди масаласида ёндашишимиз давр тақозасига айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25-майдаги РҒ-3434 рақамли фармони ва унда кўзда тутилган мақсад ва вазифалар, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5-июлдаги "Оилада тиббий маданиятни ошириш, аёлларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, соғлом авлод туғилиши ва уни

⁹ Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Республика "Миллий ғоя ва мафкура", "Оила" илмий амалий марказлари ҳамда ТДПУ ҳамкорлигида "Ёшларни оилапарвар ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли" мавзусидаги Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 29-март 2013 йил, 224-225 бетлар.

тарбиялашнинг устувор йўналишларини амалга оширишнинг мақсадли дастури тўғрисида” ги 242-сонли қарорнинг бажарилиши мамлакатимизда соғлом оилаларнинг вужудга келишига замин яратмоқда. Шу билан бир қаторда 2014 йилни “Соғлом бола йили” деб эълон қилиниши муносабати билан “Соғлом бола йили” Давлат дастури ишлаб чиқилди ва жорий этилмоқда. “Соғлом бола йили” Давлат дастурида белгиланган вазифаларни амалга ошириш эса таълим ва тарбия сифат ва самарадорлигини ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилади.¹⁰

Инсон аслида бахт ва эзгулик учун дунёга келади, шу орзу-умид билан яшайди. Лекин бу билан иш битмайди, у шу ниятига етиш учун ҳаракат қилиши, меҳнат қилиши, яхшилик кўриши учун яхшилик қилиши лозим. Инсоннинг инсон бўлиб шаклланишида, ҳаётда ўз ўрнини топишида, эл-юрт ичида иззат-ҳурматга сазовор бўлишида, юксак ахлоқ-одоб қоидаларини ўзида мужассам этишида оила асосий ўринни эгаллайди. Оила шундай маконки, унда ҳаётнинг давомийлигини таъминловчи шахс шаклланади, этник маданият, урф-одатлар, ахлоқий-маънавий қадриятлар сақланади ва ривожлантирилади, жамият таракқиётини белгилувчи иқтисодий ва маънавий ҳаёт пойдевори қурилади ва мустаҳкамланади. Юртбошимиз айтганларидек, халқимиз қадим-қадимдан оилани муқаддас деб билган. Ахир оила ахил ва тотув бўлса, жамиятда тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳуқуқ суради.

Оилада тарбиянинг негизларига асос солинади. У болада шаклланиши лозим бўлган барча инсоний муносабат ва фазилатларни тарбияловчи ҳаёт мактаби ҳисобланади.

Ўзбек халқи табиатан болажон халқ. Болага нисбатан бағри кенглик, меҳри дарёлик, ўта фидойилик ўзбекларгагина хос хусусиятдир. Шу боисдан ҳам, ота-оналаримиз фарзандларнинг бахти учун келажаги учун қайғуради. Уларнинг пухта билим олишлари, қизиқишлари бўйича касб-хунара

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 19-февралдаги “Соғлом бола йили” Давлат дастури.

эгаллашлари, ахлоқ-одоб коидаларини мукаммал билишлари ва уларга амал қилишлари учун мавжуд имкониятларни яратадилар. Чунки оилада болани тўғри тарбиялаш — мустаҳкам пойдеворли жамият барпо этилишининг гаровидир. Бола тарбияси кенг камровли, узок давом этадиган мураккаб жараён бўлиб, унинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ушбу жараён турмуш қурадиган йигит ва кизнинг бир-бирига ҳар томонлама муносиблигидан бошланади.

Бўлажак ота-онанинг соғ-саломатлиги, насил-насаби, дунёкараши, ички ва ташқи дунёси, ахлоқ-одоби, моддий ва маънавий даражасининг мослиги, турмуш қуришга маънавий ва жисмоний тайёрлиги фарзанд кўриш ва унинг тарбиясида муҳим аҳамиятга эга.

Оила мустаҳкамлиги, маънавий ва жисмоний баркамол фарзанд жамият мустаҳкамлиги ва маънавий етуқлигининг гаровидир. Сохибқурон бобомиз Амир Темур ҳам ўғил уйлантиришда келин танлашни, фарзанд тарбиясини давлат сиёсати даражасига кўтарганлиги ҳам бежиз эмас. Давлатнинг қудрати — соғлом фикрли, билимли, ахлоқ-одобли, халқ, миллат, Ватан тақдири учун жонини тиккан инсонлар қўлида.

Мамлакатимиз мустақиллиги йилларида Президентимиз И.А.Каримов раҳбарлигида олиб борилаётган сиёсатнинг устувор йўналишлари ҳисобланадиган аёлларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини ошириш, оилани ҳар томонлама мустаҳкамлаш, оилада ва таълим тизимида ёшларни баркамол қилиб тарбиялаш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш борасида амалга оширилаётган муҳим ишларнинг негизида ҳам айнан шу ғоя ётибди. Миллат генафондини саклаш — айнан шундан бошланади. Эр ёки хотин насл-насабида мавжуд ирсий касалликлар, маънавий қашшоқлик каби салбий ҳолатлар келгуси авлодлар тақдири, миллат келажаги учун ҳам хавфлидир. Дарҳақиқат, оиласининг бахт-саодатини, роҳат-фароғатини ўйлаган одам шу масалаларни ҳам назардан четда қолдирмаслиги шарт.

Чунки фарзанд эр-хотиннинг меҳр-муҳаббат асосида қурилган ихтиёрий иттифоқининг мевасидир. Абдурауф Фитрат айтганидек: "... уйланишнинг

биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматидир. Қачонки биз яхши ахлоқ эгаси бўлган фарзандларни тарбияласак, шундагина бўйнимиздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки бадахлоқ болаларни тарбия этса, инсониятга хизмат эмас, балки душманлик қилган бўлади. Жамият уларнинг фарзандларидан безор бўлади. Хуш ва яхши ахлоққа эга бўлган фарзанд, хушахлоқ иймон соҳиби бўлган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз бўлсалар, уларнинг тарбиялари соясида ўсган фарзанд ҳам бадахлоқ бўлади. Бинобарин, куёв ва келин хушахлоқ бўлишлари энг яхши фазилатдир”.

Оила – жамиятнинг бошланғич ижтимоий бўғинидир. У ўзида оила аъзоларининг эҳтиёжлари, кизиқишлари, маиллари, тарбияси ва бошқа ижтимоий фаолият турларини акс эттиради. Ота-оналарнинг бола шахсига илмий дунёқараш асослари, маънавий-ахлоқий, нафосат, меҳнат ва бошқа ижтимоий омилларни шакллантириш мақсадида тизимли таъсир кўрсатиш жараёнига **оилавий тарбия дейилади**.

Оилалар Республикамиз ва кишлоқларнинг ягона ижтимоий-иқтисодий умумийлиги асосида ривожланади. Айни пайтда оилавий турмуш ва оилавий тарбия ўзининг миллий хусусиятларига ҳам эгадир. Педагогик диагностикада оила тарбияси ўз миллий ва демократик хусусиятлари билан бир-биридан фаркланишини ҳисобга олиш, оилавий тарбияда оиланинг моддий фаровонлиги, маданий-маънавий савияси, осойишталиги, оила аъзоларининг сони, таркиби алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқув масканларида бериладиган таълим-тарбия даражаси билан ўқувчи-талаба шахсининг оилавий турмуш тарзи орасидаги алоқадорликнинг педагогик жиҳатдан таъминланганлиги ҳамда таълим оловчиларнинг ютуқлари, уларда шахсий сифатларнинг таркиб топиб боришини жадаллаштиради.

Ёшларнинг ҳуққида учрайдиган нуқсонлар: ёлғончилик, агрессивлик, ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олишда ўқув масканларида бериладиган таълим-тарбиянинг таъсирини ошириш йўллари тадқиқ этишда оила диагностикасининг муҳим аҳамияти мавжуд.

Педагогика ва психология фанларида ота-оналар билан иш олиб боришга доир турли хил ёндашувлар мавжуд. Булардан К.Леонгард, Г.Мюнстерберг, Дембо-Рубинштен, Э.Климов, И.Гребенников, А.К.Мунавваров, М.Куронов, О.Мусурмонова, Л.Махмудовалар томонидан ёш ва педагогик-психологияга асосланган ҳолда яратилган маърифий-ахборотли ёндашувлардир. Бу ёндашувларнинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ота-оналарга узлуксиз ва маълум тизим асосида ёрдам бериш мақсадида оила учун оммавий таълим дастурлари ҳам ишлаб чиқилган. Бу дастурлар асосида оиланинг ёшлар тарбиясидаги ролини фаоллаштиришга муваффақ бўлинмоқда.

Ўзбек халқининг миллий хусусиятлари: ахлоқийлик, ўзини-ўзи англаш, миллий туйғу, миллий маданият, миллий кийиниш ва юриш-туришда ўз аксини топадики, ўзбек оиласининг тузилиши ва шахслараро муносабатини ўрганишда буларни четлаб ўтиш мумкин эмас.

Ўзбек оилалари тузилишига қуйидаги сифатлар хосдир: кўп болалик; оилада отанинг бош тарбиячи сифатида намоён бўлиши; қариндошчилик, бир неча авлодларнинг биргаликда яшаши.

Оилашунос олимлар: С.Т.Инамова, В.Каримова, О.Мусурмонова, Ф.Ҳабибуллаевлар томонидан оиланинг асосий функциялари турлича классификация қилинган. Бу ўринда оила функцияларини санаб ўтиш билан кифояланмай, балки уларни бир томондан одамларнинг моддий ҳўжалик-маиший ва иккинчи томондан, эмоционал ва ижтимоий-психологик эҳтиёжларини қондирувчи функцияларга фарклаш муҳим.

Жамиятнинг асосий бўғини бўлиши - оилаларнинг вазифалари турли-туман: Ҳар бир оила ижтимоий тизим сифатида жамият олдида қуйидаги асосий функцияларни бажаради: иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекреатив, фелситологик, коммуникатив, релаксация, регулатив (бошқарув).

Оиланинг иқтисодий функцияси унинг асосий тарбиявий функциясидир. Болаларнинг ақлий, жисмоний, ахлоқий эстетик тарбиясига оилада асос солинади. Оила инсон деб аталувчи бинонинг факат пойдеворини

қўйиш билан чекланмай, балки унинг сўнгги ғишти қўйилгунча жавобгардир. Жамиятнинг комил фукаросини шакллантириш, тарбиялаш ҳозирги замон оиласининг муҳим функцияси даражасига киради. Чунки шахснинг ижтимоийлашуви даставвал оилада амалга ошади.

Оиланинг коммуникатив функцияси — оила-аъзоларининг ўзаро мулоқот ва ўзаро тушунишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади.

Оиланинг рекреатив функцияси — никоҳ-оила муносабатлари юзага келган дастлабки, ибтидоий замонлардан буён унга характерли бўлган хусусиятлардан бири, оила-аъзоларининг ахлокий педагогик-психологик ҳимояланишини таъминлаш, ёш болаларга ва меҳнатга яроксиз кишилар ёки кекса қариндошларга моддий-маънавий ва жисмоний ёрдам кўрсатиш қабилардан иборат бўлиб келган. Бу ҳолат оиланинг рекреатив функциясини ташкил қилади. Оиланинг рекреатив функцияси — ўзаро жисмоний, моддий, маънавий ва психологик ёрдам кўрсатиш функцияларидан бири ҳисобланади.

Оиланинг муҳим бўлган функцияларидан яна бири — бу унинг **репродуктив** (жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш) функциясидир. Бу функциянинг асосий моҳияти инсон наслини давом эттиришдан иборатдир. Оиланинг вазифаси факатгина янги авлодни дунёга келтирибгина қолмасдан, инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб яшаб келаётган илмий ва маданий ютуқлари билан таништирган ҳолда, уларнинг саломатлигини сақлаб туришдан ҳам иборатдир.

Оиланинг фелситологик функцияси — ҳозирги замон оиласининг тобора аҳамияти ортиб бораётган функцияларидан бири унинг фелситологик функциясидир (италиянча “felicite” — бахт дегани). “Шахсий фаровонликка эришишга интилиш оилавий муносабалар тизимида қўп жиҳатдан ҳал қилувчи омил бўлиб бормоқда. Оилада, эр-хотиннинг бир-бирини тўлиқ тушуниши-уларнинг ўзларини бахтли ҳис қилишларини таъминлайди. Шунингдек, ўзидаги мавжуд табиий-ижодий имкониятларини (иктидорни) рўёбга чиқариш, жамият ва оила доирасида сарфлаш ҳам инсонга ўзини бахтли ҳис қилиш имконини

беради"¹¹. Кейинги вақтларда инсоннинг имкониятлари ортган сари унинг бахтга интилиш даражаси ҳам ортиб бормоқда.

Оиланинг регулатив функцияси – оила-аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқариш тизимини, шунингдек, бирламчи ижтимоий назоратни, оилада устунлик ва обрўни амалга оширишни ифодалайди. Бунда катталар томонидан ёш авлодни назорат қилиш ва уларни моддий ҳамда маънавий томондан қўллаб-қувватлаш назарда тутилади.

Оиланинг релаксация функцияси – унинг энг асосий функцияларидан биридир. Бу дегани оила аъзоларининг жинсий, эмотционал фаолиятини, рухий-жисмоний қувватини, меҳнат қобилиятини яна қайта тиклаш демакдир.

Оила функцияларининг муваффақиятли бажарилиши ҳар қандай оила бахтини таъминловчи мезон ҳисобланади. Шунинг учун оиланинг ўз функцияларини муваффақиятли бажарилиши нафақат унинг ички ҳолатига, шу билан бирга жамиятнинг ижтимоий соғломлигига ҳам таъсир этади.

2012-йил Ўзбекистон Республикасида “Мустаҳкам оила йили”, 2013- йил “Обод турмуш йили”¹² ва 2014-йил “Соғлом бола йили” деб эълон қилиниши¹³ муносабати билан жамиятимизнинг асоси бўлмиш оила институтини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, оилаларни, айниқса, ёш оилаларнинг ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда қўллаб-қувватлашни кучайтириш борасида олиб борилаётган барча ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш лозимлиги таъкидлаб ўтилган. Обод турмушимизда жисмонан соғлом, маънавий етук ва ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялашда оиланинг ролини ошириш, мустаҳкам оилада соғлом болани шакллантиришга доир аниқ мақсадга йўналтирилган кенг қўламли чора тadbирлар комплексини амалга ошириш кўзда тутилди, амалга оширилмоқда.¹⁴

¹¹ ИбрагимовХ., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. -Т.: Фан ва технология, 2008. 127-129 бетлар.

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013-йил “Обод турмуш йили” Давлат дастури.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 19-февралдаги “Соғлом бола йили” Давлат дастури.

¹⁴ Каримов И.А. “Мустаҳкам оила йили” Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. 2012-йил 27-февраль 1-бет.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб юз берган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий характердаги салбий жараёнлар оқибатида оилада бола тарбияси институти сифатида чуқур таназулга юз тутди. Боланинг ўз оиласидан сиқиб чиқрилиши билан боғлиқ аянчли анъаналар пайдо бўлди.

Замонавий ўзбек оиласи ичидаги зиддиятлар ва инкирозлар нуктаи назаридан оила институтига назар солинса, юқоридаги ҳолатлар ўзини очик намоён этаётган ҳолатлар ҳисобланади. Шу билан бирга, ўзини пинҳона намоён қилаётган ҳолатлар, оила ичида кечиб, ташқарига кўп ҳам чиқмаётган, аммо кўпайиб бораётган салбий вазиятлар ҳам мавжуд (9-расм).

Халқимизда шундай гап бор: келишмовчилик, зиддият, жанжал бўлган уйда роҳат, барака бўлмайди, - деб ҳисоблашади. Оилада унинг аъзоларини хўрламаслик, ғийбат қилмаслик, қилган ишларидан айб топмаслик, емок-ичмокка қизғанмаслик кабилар ҳар доим тарғиб қилинган. Оила-аъзолари муомаласида салбий ҳис-ғуйғуларни жиловлай билиш, бир-бирини тушуниб етиш, зийрак бўлиш, рашк, гина-қудратнинг олдини олиш йўлларига ёшларни ўргатиш даркор.

Конфликт бизда қандай ҳиссиётлар,
эмоцияларни уйғотади?

9-расм.

Энг аввало ёш йигит ва кизларни оилавий турмушнинг барча ўзига ҳосликларига очик ва самимий ўргатиш лозим. Эраклар ва аёллар психологияси, уларнинг физиологияси, маънавий-руҳий ва жисмоний эҳтиёжлари каби масалаларда замонавий қарашларнинг барчасини ёшларга

бермок зарур. Аёлларимизда эркакларга нисбатан “ғаразли”, “шахсий моддий талабларни кондирувчи” сифатидаги эгоистик муносабат кенг тарқалган. Эркаклар эса ўз аёлларига оиланинг хизматкори, унинг юмушларини бажарувчи, барчага бўйсунishi лозим бир жиҳоз сифатида қарашади. Иккала стереотип ҳам нотўғри ҳамда ўзгариши лозим бўлган стереотиплардан хисобланади. На эркакка, на аёлга “ғаразли”, фақат “манфаат олиш”га йўналтирилган муносабат кўрсатиб бўлмайди. Ғаразли муносабат инсон нафсониятини ерга уради. Шу билан бирга ҳеч кимга устунлик асосида муносабат ҳам билдириб бўлмайди. Эр ва хотин муносабати раҳмдиллик, меҳрокибат, бир-бирини асраш тамойиллари асосига қурилмоғи лозимлиги барчага аён.

Улуғ рус ёзувчиси Л.Н.Толстой оиладаги муносабатлар уйғунлиги ва эркак билан аёлнинг мажбуриятлари борасида ҳозир ҳам долзарб бўлган тамойилни айтиб ўтган: “Пишириб-қуйдириш, тиқиб-ямаш, кир ювиш, болаларга қараш фақатгина аёлларнинг иши, буни қилиш эркакларга уят деган ғалати, илдиэ отиб кетган янглиш фикрлар мавжуд. Ваҳоланки, бунинг акси уяттироқ: ҳолдан тойган, қачон қарасанг нимжон, ҳомиладор аёл зўр-базўр овқат тайёрлаётган, кир юваётган, касал боласига қараётган бир пайтда, кўпинча бекор юрган, вақтини бўлар-бўлмас ишлар билан ёҳуд бутунлай бесамара ўтказаетган эркакларга уят”.

Йигит ва қизларни замонавий билимлар асосида оилавий муносабатларга тўғри йўналтириш зарур. Оила – муқаддас даргоҳ. Шу боис, оилага муқаддас муносабатда бўлиш лозимдир. Оилавий ҳаётни тўғри ташкил қилиш ва уни зиддиятлардан асраш оиланинг барча аъзоларидан маълум тамойилларга бўйсуниб яшаш, маълум билим ва кўникмаларни қўллаш заруриятини талаб этади. Мана шу талаблардан баъзилари борасида 9-10-11-12-иловаларда келтириб ўтганмиз.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Оилавий муносабатларнинг бузилишига олиб келадиган баъзи ҳолатлар қайсилар?
2. Улуғ рус ёзувчиси Л.Н.Толстой оиладаги муносабатлар уйғунлиги ҳақида қандай фикр билдирган?
3. Ёшларнинг ҳулқида қандай нуқсонлар учрайди?
4. Оиланинг бола тарбияси олдидаги вазифаси нималардан иборат?

2.7. Ҷамоадаги конфликт ва уни ечимга олиб келиш йўллари

Таянч тушунчалар:

Тинч-тотув, ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, эркин, фаровон, бепарво, ҳамжамият, халқаро, тафаккур, онг, ахлоқий туйғу, ибо ва иффат, тушунча, қадр, асабий.

Бугунги кунда замонавий ахборт майдонидаги ҳаракатлар шу қадар тигиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз. Ота-боболаримиз онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайкал топган ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибо ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар кадрланади.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, "...агар биз аҳил бўлсак, эл-юрт манфаати йўлида бир тану бир жон бўлиб яшасак, ўзимиздан соткин чикмаса, ўзбек халқини ҳеч ким, ҳеч қачон енга олмайди. Иродаси бақувват одам ўзига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам ўз зиммасига олишдан

кўркмайди, ёнингизда туриб, кўлидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгишга ҳаракат қилади”.¹⁵

Ҳар қайси фуқаро, ҳар қайси инсон, жамият тараққиёти ва уни янгилашга, маънавий ҳаётимизни турли таҳдид ва хуружлардан ҳимоя қилиш масаласига бўлган ўз бурчи ва масъулиятини ўз турмиш ва тафаккур тарзимишга мос, биз барпо этишга интилаётган кучли фуқаролик жамияти талабларига жавоб берадиган муносабатлар сифатида намоён этиши даркор.

Муаммонинг ечимини топмасдан туриб, конфликтни ижобий ҳал этиб бўлмайди. Агар конфликтга эътибор берилмаса, муаммо ечилмай қолиб кетади, у йўқолмайди, билакс чуқурлашиб, ўт олиб, оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Конфликтлар ечимини топа билишда эса махсус билимлар қўл келади. Муаммонинг ечимига қаратилган умумий сайи-ҳаракатлар эса унинг чуқурлашиб кетиб, оғир натижаларга олиб келишининг олдини олади. Шу боис, конфликт вужудга келганида ундан узоқроқда эмас, балки унга нисбатан фаол муносабатда бўлиш даркор. Конфликтга нисбатан фаол муносабат эса конфликтлар ечими бўйича махсус билим ва кўникмаларнинг қўлланилишини англатади.

Конфликтлар турли жойларда содир бўлиши мумкин. Мана шундай конфликтлардан бири – сиз ишлаётган меҳнат жамоасида содир бўлиши мумкин бўлган конфликтлардир. Жамоада содир бўлиши мумкин бўлган конфликтларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлади. Жамоада содир бўладиган конфликтлар мана шу жамоада ишлаётган барча ходимларга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди(10-расм).

¹⁵ И.А.Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2009. – 122 б.

10-расм. Жамоа – ижтимоий муносабатлар ва ягона ижтимоий фаолият асосида бирлашган гуруҳ

Мехнат жамоасида вужудга келиши мумкин бўлган конфликтлар (1) сиздан ташқарида, яъни зиддият сизнинг манфаатларингизни ўзида жам қилмаган, ёки (2) унга сиз ҳам тортилган, яъни сизнинг манфаатларингиз конфликт орқали бузилаётган ёки аксинча, сизнинг манфаатларингиз ютиб чиқаётган ёки (3) алоҳида ҳолда сиз ва сизнинг ҳамкасбингиз, сиз ва сизнинг раҳбарингиз ўртасида ёки (4) умуман бутун жамоа орасида вужудга келиши мумкин. Жамоадаги конфликт ким ўртасида содир бўлаётганлигига қарамай мана шу жамоада ишлаётган ходимларнинг барчасини ўз домига тартиб кетади.

Нима сабабдан меҳнат жамоаларида турли хил низолар келиб чиқади. Бунинг бир неча сабаблари бор:

- алоҳида шахс ва жамоатчилик манфаатларининг мос келмаслиги;
- айрим алоҳида жамоа аъзолари хатти-ҳаракатларининг ижтимоий, груҳий нормаларга зид келиши (тартибсизлик, интизомнинг бузилиши, махсулотдаги брак, ишнинг самарасизлиги ва б.к.);
- жамоа аъзолари қарашларидаги номувофикликлар;
- ишни ташкил этиш ва меҳнатга муносабатдаги фарқлар;

■ ишчи ходимлар ўртасидаги вазифаларнинг тўғри тақсимланмаганлиги ва ҳоказо.

Сиз жамоада содир бўлган зиддиятдан ташқарида бўла олмайсиз. Агар сиз конфликтга умуман аралашмасангиз ҳам, сиздан конфликтга нисбатан ўз муносабатингизни ойдинлаштириш сўралганда, хоҳланг-хоҳламанг зиддиятга нисбатан ўз фикрингизни, ўз хулосаларингизни айтишга мажбур бўласиз. Бу эса, қайсидир масалаларда бир ёки бошқа томоннинг манфаатларини устун қўйишингизга, бирор томоннинг ёнини олишингизга сизни мажбур этади. Агар сиз мақсадли равишда жамоадаги конфликтдан ўзингизни олиб қочиб, ўзингизни бетараф деб эълон қилганингизда ҳам, ҳар куни ўша жамоада бўлганингиз учун, конфликтнинг қандай ривожланаётганлиги, томонлар ўзини қандай тутаётганлиги беихтиёр кузатиб борасиз, охир оқибат ўзингизни ҳақиқатан ҳам зиддиятдан ташқаридаман, - деб ҳис қила олмайсиз.

Жамоада вужудга келган ҳар турли конфликтларга нисбатан ҳам пассив эмас, фаол ёндошган маъқул. Сиз ўзингизни бир томоннинг ёнини олган ёки иккинчи томон учун бўйсунган ҳолда эмас, балки аввал ўрганганимиздек, мана шу конфликт вазиятни вужудга келтирган муаммони аниқлашга сайи-ҳаракат қилиб, бутун жамоа диққатини шахслараро муносабатларни тафтиш қилишга эмас, балки муаммони аниқлашга, унинг ечимини қидиришга, томонларнинг ҳар бирининг манфаатларини ўзаро яқинлаштиришга, ҳар икки томонни ҳам ўзаро қониқтирадиган ечимни қидиришга сафарбар этишингиз лозим бўлади.

Меҳнат жамоасида ходимлар ўзаро бир-бирларини ҳурмат қилиш ва бир-бирларига зарар етказмасликка ҳаракат қилиб ишлайдилар. Аммо шунга қарамайдан баъзан улар ўртасида, кўпроқ жамоа раҳбарининг ўз қўлидаги ходимларга нисбатан жамоа этикасининг бузилиш натижасида муаммоли ҳолатлар учраб туради. Улар қуйидагилардан иборатдир:

1) раҳбарнинг ўз қўлида ишлаётганларга нисбатан димоғдорлиги, яъни ўз раҳбарлик лавозимини суистеъмол қилган ҳолларда раҳбарлик қилиш тартибини бузиши;

- 2) ўзини катта тутиши, уларни беҳурмат қилиши;
- 3) берган ваъдалар устида турмаслик;
- 4) ўз фикрларидан ўзгача бўлган карашларни ёқтирмаслик, қўл остидаги ходимларнинг фикрларини инкор этиши ва таъкиб остига олиши;
- 5) танкидли фикрларга йўл қўймаслиги;
- 6) ўз қўлидаги ходимлар ҳуқуқларини чеклаши;
- 7) ходимларга улар масъулиятдан ташқари шахсий мажбуриятларни юклаши ва уларнинг бажарилишини талаб этиши;
- 8) барча учун муҳим бўлган баъзи маълумотларни яшириб, улардан жамоани беҳабар қолдириши (масалан, шататлар қисқариши, мукофатлардан ёки чет элга кетиш учун келган командировка);
- 9) инсон нафсониятини пастга урадиган танкид билан шуғулланиши;
- 10) ходимлар орасига атайлаб ғалва ва нифок солиб қўйиши;
- 11) ходимларни гуруҳ-гуруҳ қилиб, улар ўртасидаги низоларни келтириб чиқариши;
- 12) ходимнинг вақтини тежамаслик (масалан, ходим агар раҳбар билан муҳим масала юзасидан маслаҳатлашмоқчи бўлса, ўзини бир неча кун “кутиш”га ёки узоқ вақт кутишга мажбурлаш);
- 13) хонасига кирган одам билан ўз қоғозларидан қўз узмай суҳбатлашиши;
- 14) кириб келган одамга “ўтиришни” таклиф этмаслик ва бошқалар.

Юқоридагиларга асосланиб мисол келтиришимиз мумкин. Масалан, Тошкент шаҳридаги мактаблардан бирида директорни бошқа ишга ўтгани учун унинг ўрнига ёш, аммо қайсидир мактабда ўқув бўлимининг мудири бўлиб ишлаган аёлни тайинлашди. Жамоа янги раҳбарни илик кутиб олди, айниқса, унинг ёшлиги ва “мен бу мактабда тартиб ўрнатишга келдим, ўзим ҳам кучимни аямайман ва сизлардан ҳам шуни талаб қиламан”, - деб ишонтириши қўпчиликка ёқиб қолди.

Чунки эски директорнинг баъзан ўз билганича, адолатсиз қарорлар қабул қилишини ўқитувчилар жамоаси ҳазм қила олмасди.

Ростдан ҳам мактабда тартиб-интизом анча яхшиланиб қолди. Олдинги директорнинг “эркалари”ни янги раҳбар “жойига ўтказиб қўйди”. Мактабнинг ўқув жараёнида, ташқи ва ички қўринишида сезиларли ўзгариш юз берди. Лекин, янги директор ёшлиги учунми, ўқитувчилар билан гаплашганда, йиғилишларда қўпол, ортиқча ўзига эрк бериб гапиришидан айримлар каттиқ ранжий бошлашди. Шундайлар орасида мактабнинг ўқув бўлими мудирлари ҳам бўлиб, у анча тажрибали, жамоада ўрни ва обрўсига эга эди. Янги директор ўзидан анча ёш бўлишига қарамасдан айрим вақтда қўпол муносабатда бўлиши мудирнинг нафсониятига тегибди. У бир-икки марта раҳбарга одамларга нисбатан муносабатини ўзгартиришни маслаҳат берди. Аста-секинлик билан мактаб жамоаси иккига бўлиниб, бир қисми раҳбар атрофида, иккинчи қисми мудир атрофида кичик гуруҳчани ташкил этдилар. Ташқаридан қараганда бу ҳолат сезилмас, одамлар бир-бири билан олдиндагидай қуюқ саломлашар, биргаликда тадбир ўтказишар эди, лекин ўртада ўзаро ишонч йўқолиб, “ўзимизники” ва “душман томон”га жадал равишда тақсимланишди. Ҳар бир гуруҳча ўзининг кейинги ҳаракат тактикасини ва стратегиясини бурчак-бурчакда яширинча муҳофаза қиларди.

Ўзаро тортишувлар, бир-бирининг устидан шикоят хати ёзишлар, кичик-катта йиғилишларда даҳанаки жанглар авж олди. Баъзи бировларнинг асаби чидамасдан ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзди. У конфликт агарда шундай давом этса, нима билан тамом бўлишини ҳеч ким башорат қила олмасди.

Яхшиямки, туман Халқ таълими бўлими бу конфликтга аралашиб, директор ва мудирни ишдан олиб, ўрнига бошқа кишиларни тайинлаш билан барҳам берди.

Педагогик ёки синф жамоасидаги конфликтнинг келиб чиқиш сабабларини қўриб чиқамиз:

**Тенгдошлар ва ўқитувчилар билан келишмовчилик келиб чиқишига
қўйидаги тонфадаги ўқувчилар сабаб бўлади:**

1. Оиласи нотинч, ота-онаси жанжалкаш болалар кўпинча синфда жиззакилик килиб, арзимаган сабаблар туфайли ҳам тенгқурлари билан низолашади, уларни одатда синфдошлари ва ўқитувчилари “тарбияси оғир” болалар деб таърифлайдилар.

2. Камол топишида нуксони бўлган болаларда, ўта эрка тарбияланган бола ва ёшларда билимлар билан тизимли шуғулланиш учун ирода етишмайди. Ҳиссий кўзғалиш ва тормозланиш жараёни камчиликлар ҳам билимларни эгаллаш ва синф жамоасига киришиб кетишга тўсқинлик қилади.

3. Рухий ривожланиши сустлашган ва ақли заиф болалар ва ёшлар ҳам дарслар ва берилаётган билимларни ўзлаштириши қийинлашгани ва мураккаблашиб бориши натижасида билимларнинг мазмуни ва маъносини эгаллашга қийналадилар, бу ҳолат уларда жанжалкашликка мойилликни кучайтиради. Чунки дарс улар учун машаққатли – иш, улар иложини топса дарсга келмайди, кирмайди. Жанжал қилади.

4. Иктидорли болалар. Улар дарсда берилаётган билимлар даражасидан коникмайди. Зерикади. Кўпинча синфдан ажралиб қолади. Ўқитувчи билан келиша олмайди, шу сабабли ўзлаштиришдан орқада қолаётган тенгдошлари ҳам, унинг талаби ва истаги даражасида дарс берилмаётган педагог билан ҳам конфликтга киришишга мойил бўлиб қолади.

5. Доимо ҳаммадан норози, атрофдагиларга мухолифатда бўлганлар. Бу ўқувчилар ота-онасига, ўқитувчиларга ва бошқа катталарга салбий муносабатда бўладилар. Уларнинг гапига ишонмайдилар. Мавжуд тартиб-интизомга бўйсунини ишташмайди. Қасддан дарсдан кочиби кетади, ота-онасига азоб бериш учун ўғирлик қилади, арзимаган нарсаларга жанжал кўтаради.

6. Бировларга таклид натижасида юзага келадиган конфликтлар. Болалар ёки ёшлар ўзидан катта кишиларга, баъзан кино актёрларга ва бошқа сеvimли

қахрамонларга тақлид қилиб синфдаги тартиб-интизомга, ахлоқ нормаларига риоя қилишни истамайдилар.

Жамоада (синф жамоаси, меҳнат жамоаси ва бошқалар) ҳар хил мавқедаги шахслар ўртасидаги қелишмовчиликлар анча мураккаб кечади. Жамоанинг расмий ва норасмий етакчилари ва айрим тенгдошлар орасида қелиб чиқадиган қелишмовчиликларда, агар жисмонан кучли бўлса салбий ҳуққ-атвори ва ҳатти-ҳаракати билан ўз атрофига ўзига ўхшаган “муштум зўрлар”ни тўплаган бўлса, синфдаги жисмонан кучсиз, ҳавотирланиш даражаси юкори, кўрқок, ўзига ишончсиз ўқувчиларни таъкиб қилиши, зўрлик билан ўзига бўйсундириши, уларни ёмон йўлларга бошлаши мумкин.

Баъзан шундай жисмонан кучли ва салбий етакчилар, кучсиз ўқувчиларга “солиқ тўлаш”га мажбур қилингани ёки дарсга яхши ва аъло баҳоларга тайёрланиб келган ўқувчиларни кўрқитиш (ёки ҳақорат) билан дарсда жавоб бермасликка мажбур қилинганини эшитиб қоламиз,

Бу ерда албатта синф раҳбари ва бошқа ўқитувчиларнинг бепарволиги, синфдаги ички ўзаро муносабатларни назорат қилмаслиги натижасида бундай низолар қелиб чиқади. Бундай ҳолатнинг олди тез олинмаса, жисмонан кучсиз ўқувчи (ёки ўқувчилар) учун ёмон оқибатларга олиб қилиши мумкин. 8-в синф ўқувчиси жисмонан кучли бўлиб, у ўз атрофига бир нечта тенгдошларни тўплаб, бутун синф жамоасини ўзига бўйсундиради. Айниқса, шу синфдаги “аълочи” бир нечта ўқувчини улар таъкиб остига олишади; бу асосан уларни кизлар олдида жисмонан ва руҳан камситиш, дарсдан кейин – кўчади “жазолаш”, пул талаб қилиш ва бошқа ярамас ҳатти-ҳаракатлар билан намоён бўлар эди.

Мактаб психологининг ташаббуси билан ўтказилган кичик педагогик кенгаш – “конселиум”да 8-синфдаги аҳвол муҳокама қилиниб, қуйидаги тадбирлар белгиланди:

1) синфда юзага келган кичик гуруҳчанинг аъзоларини, унинг асосий ташкилотчиси ва етакчиси бўлган “С” исмли ўқувчидан ажратиш учун, уни шу

мактабдаги бошқа синфга ўтказиш ва тезлик билан ота-оналар йиғилишини чақириш;

2) “С” билан мактаб маъмурияти, мактаб психолги суҳбат ўтказиши ва уни ўз хатти-ҳаракатининг оқибатлари билан огоҳлантириши;

3) “С”нинг отасига ўтлини дарсдан сўнг футбол тўғарагига катнашишига ёрдам бериш тайинланди (“С” футболга жуда кизикади);

4) 8-в синфда психологик муҳитни яхшилаш, жипслик, ҳамжихатликни ривожлантириш учун кечалар, саёхатлар уюштиришига келишиб олинди.

Кичик гуруҳчаларда юзага келадиган конфликтлар. Жамоада 2-4 кишилик кичик гуруҳчаларда юзага келадиган келишмовчиликларни ўқитувчилар сезмасдан қолиши мумкин. Борди-ю, бундай келишмовчиликларнинг олди олинмаса, ўз вақтида жанжални келтириб чиқарган омиллар бартараф этилмаса, 2 ёки 3 ўқувчи орасидаги келишмовчиликларга бошқа ўқувчилар ҳам аралашиб, бу низо бутун синф жамоасига тарқалиши мумкин. Мисол: юкори синф ўқувчиси психолог қабулига кириб. “Илтимос, менга ёрдам берсангиз. Синфимиз мен сабабли иккига ажралиб қолган, бу жанжал аслида Гулнора билан менинг орамизда бошланди. Мен Гулнорага қўполлик қилганим учун иккимиз аразлашиб қолдик, лекин Гулноранинг ўртоқлари мен билан гаплашмасдан, мени ажрата бошладилар. Бу менинг ўртоқларимга киттик тегди ва улар мени химоя қилдилар. Ҳозир синфдаги қизлар иккига бўлинган ва жанжал давом этмокда”, - деди киз.

Қиз ўзининг хатти-ҳаракатидан изтироб чекмокда эди. Эҳтимол, синфдаги рақобат, асабий ҳолат ҳамманинг жонига теккан бўлса керак, қизлар билан алоҳида ўтказилган ягона суҳбат бу низога чек қўйди ва низо такрорланмади. Бундай низоларнинг юзага келишига сабаб, баъзи синф раҳбарлари ва ўқитувчилар синфдаги ички ўзаро муносабатларга унчалик эътибор бермайдилар, натижасида синфда ўта асабий психологик муҳит юзага келади. Бундай вазиятнинг олдини олиш ёки бартараф этиш жуда осон, чунки болалар,

ўсмирлар одатда жуда кечирувчан бўладилар. Айникса, тенгдошлари билан бўлган келишмовчиликлардан ўзлари руҳан азият чекадилар, афсусланадилар.

Яна бир мисол, жамоада икки ходим ўртасида ўзаро конфликт вазият вужудга келди. Бўлим муҳим бўлган масала юзасидан йиллик ҳисобот тайёрлаши лозим эди. Ҳисоботнинг таркибий қисмлари турли ходимларга бўлиб берилди. Кимдир ҳисобот ёзишга масъулият билан ёндошди, кимдир масъулиятсизлик қилиб, кечикиб, ўзи тайёрлаши бўлган саҳифаларни ёзиб улгурмади. Бунинг натижасида бутун бўлим йиллик “мукофот”дан куруқ қолиши эҳтимоли вужудга келди.

Кимдир “Ўзи ким бу ландовурни ишга олиб келган”, - деди. Бошқа биттаси “Аввал сўрайликчи, оиласида бирор қор-ҳол бўлгандир”, - деди. Учинчилар “Мана биз кечалари ухламай, қоғозларни уйга олиб кетиб, хўжайинлардан гап эшитиб бўлса ҳам, ёзиб улгурдик-ку”, - деди. Бошқа бир ходим “Ҳайдаш керак бунақа безбетларни, бировлар ҳисобига кун кўрадиганларни. Қутулиш керак улардан. Ўзи ҳам ишламайди, бировларни ҳам оёғига болта уради”, - деди. Ҳамма гапга чидаётган ишни бажариб келмаган ходим, “Ким безбет? Кимнинг оёғига болта урибман?!” - деб қаршисида турган одамга ташланиб қолди. Орада шовкин-сурон бўлиб кетди. Сўз билан уришиш муштлашишга айланиб кетди. Шовқинга бўлим бошлиғи кириб қолди. Иккала уришган ходимни ўз хонасига таклиф этди. Бошлиқ ҳисоботни муддатида қилмаган одамни ўзи ишга олиб келган эди. Шу боис уни кўп уришмади. Гапларининг охирида “Ҳаммага айтиб, тинчлантириб қўйинглар. Ҳамма ўз мукофот пулини олади”, - деди. Сўнг, “Биз бир бўлибдамиз. Ўзаро жанжал қилманглар. Уят бўлади. Муроса-ю мадора. Қани бир-бирларингизга қўл бериб, ярашиб олинглар-чи”, - деди-да уларни қўйиб юборди.

Ана энди сиз жавоб беринг. Бошлиқ ўртадаги низо ва зиддиятни ечиб, муаммони ҳал қилган-ми? Энг осон йўли, худди муаммо мавжуд эмасдек, томонларга “урушманглар”, - дейиш. Аммо, “урушманглар” дейиш билан одамлар урушмасдан қолмайди-ку... шу боис, жамоада вужудга келаётган

конфликтларда ҳам ўзини тутиш ва конфликтда бўлган муносабалар бўйича маълум тартиб-қоидаларга риоя қилган маъқул бўлади. Жамоадаги конфликтлар бўйича мутахассислар конфликтни бошқаришнинг саккиз муҳим қоидаларини ажратишади.

Юқорида келтирилган мисоллар билан мактаб жамоаларида (ёки ишлаб чиқаришдаги меҳнат жамоаларида) низога фақат ўқувчи сабаб бўлади, демокчи эмасмиз. Ўқитувчилар орасида ҳам иш юритиш шакли, хатти-ҳаракати, ҳуқ-атвори низога сабаб бўладиган ўқитувчилар анча бўлиб, улар ҳам ўқувчиларнинг мактабдан бешишига, ўзига ишончсиз, қўрқок, ташаббуссиз, асабий бўлиб ўқишларига сабаб бўлар экан, бундай ўқитувчилар тиббий, руҳий ва асабий ёрдамга доимо муҳтож бўлиб юрадилар.

Жамоадаги конфликтни бошқариш тартиблари:

1. Конфликтни вужудга келганини, унинг мавжудлигини тан олиш ва уни ўрганиш.

2. Конфликтга тортилган ходимлар, бевосита конфликт иштирокчилари ҳамда конфликтга алоқадор бўлмаган, аммо мана шу жамоанинг барча ходимларининг зиддият тўғрисидаги ҳолис фикр-мулоҳазаларини ўрганиш.

3. Конфликтнинг асл мазмунини, нима сабабдан келиб чиққанлигини аниқлаш. Зиддиятнинг шахслараро конфликт эканлиги, ёки томонлараро конфликт эканлигини белгилаш. Шунингдек, жамоадаги осойишталикни бузиш жамоага ўз салбий таъсирини ўтказишга, иш жараёнининг бузилишига сабаб бўлаётган одам мавжудлиги ёки йўқлигини аниқлаш. Умуман конфликт вазиятининг субъектив ва объектив келиб чиқиш сабабларини ўрганиш. Объектив сабаблар мавжудлиги аниқланса, уларнинг олдини олиш чораларини кўриш, масалан, компьютернинг бузилиб қолганлиги, электр чирогининг ўчиб қолганлиги, қоғозларнинг етишмовчилиги в.х.

4. Конфликт ечимини режалаштириш. Конфликт ечимини топиш бўйича турли альтернатив усуллар, йўллар ва сценарийларни ишлаб чиқиш.

Конфликтнинг қандай ривожланиб ва ўсиб бориши мумкинлигини аниқлаш. Конфликтнинг ўсиб кетмаслиги олдини олиш чораларини кўриш.

5. Конфликт ечими жараёнига барча ходимларни жалб қилишга ҳаракат қилиш. Кўпчилик ҳолларда биргаликда зиддият мазмуни, унинг келиб чиқиши ва унинг ечимини топиш бўйича чора-тадбирларни белгилаш йўналишида ҳамкорлик ва биргаликда ишлашнинг ўзи конфликт вазиятни юмшатишга, томонлар манфаатларини уйғунлаштиришга, умумий мақсадларни топишга, шунингдек, уйғунлик асосида томонларни янгитдан бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилади. Муаммони очик муҳокамага қўйиш, ҳар бир ходимнинг фикр ва қарашларининг самимий баён қилинишига эришиш, қарашлардаги плюрализмга эришиш, конфликт ечими бўйича ҳар бир томон қарашларининг ифодалинишини йўлга қўйиш жамоадаги ҳар турли кескинликлар, мавҳумлик, гина-қудрат, ғийбат, ҳафагарчилик, фикрларнинг ичида қолиб кетиши, ғаламислик, фитна, бўхтон ва аниқ бўлмаган маълумотларнинг тарқалишининг олдини олади.

6. Бутун жамоадаги диққатни конфликтнинг мазмунини, муаммонинг моҳиятини англашга қаратиш ва йўналтириш яхши натижалар беради. Чунки конфликт — бу ҳаётнинг, ёки жамоадаги фаолият жараёнининг охири эмас. Коллектив бундан кейин ҳам биргаликда, ҳамкорликда ишлаши лозим. Иш юзасидан эса турли зиддиятлар бўлиши мумкин. Иш юзасидан бўлган зиддиятларга иш жараёнини яхшилаш учун вужудга келган янги вазият, иш унумдорлигини ошириш имконияти, меҳнат жараёнларидаги низоларни олиб ташлаш орқали янги муносабатларни ўрнатиш жараёни сифатида қараш ўринлидир. Конфликт — жамоада юзага келганда ҳам, оддий ва табиий ҳаёт жараёни бўлиб қолаверади. Конфликт кўпинча жамоада вужудга келган нотабиий ва низоли ҳолатнинг янги мазмунда қайта шакллантирилиши учун катта имконият беради. Катта ишлаб чиқариш жараёнларида, бизнес структуралар фаолиятида конфликт меҳнат унумдорлигини ошириш ва меҳнат жараёнини жонлантиришнинг муҳим ва зарур бўлган хусусиятларидан

хисобланади. Конфликт келиб чиқишидан сўнг вужудга келган янги вазият айнан янги қарорлар учун йўл очиб беради. Йиғилиб қолган муаммоларни юзага чиқаради. Улар ечимини топишга бутун жамоани йўналтиради. Ташкилотдаги атмосфера қанчалик осуда ва тинч кўринмасин унинг ички ривожланиш тамойилларида конфликтлар режалаштирилган ва табиий ўрнаштирилган бўлади. Конфликт жамоадаги муаммони ёрқин ва аниқ кўриш, уни ҳис қилиш ва унинг ечимини топиш орқали, янги илғор ва тараққиёт тамойилларини белгилаб олиш учун шарт-шароитлар яратади. Бу ҳолат – конфликт мазмунида яширинган унинг яратувчанлик имкониятларини кўрсатади. Агар ташкилот раҳбари жамоада иш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни олдиндан башорат қила олса, ёки вужудга келган конфликтларни яратувчанлик тамойиллари асосида ривожлантира олса, жамоа ичидаги зиддиятлардан қўрқмаса, мана шу ташкилотда ўсиш ва улғайиш таъминланган бўлади.

7. Конфликт ечими доирасида қабул қилинган қарорларнинг бажарилишини таъминлаш ва конфликтли вазиятни ҳамкорликда қабул қилинган ечимга олиб келиш. Ҳар бир томоннинг амаллари аниқ, ўзаро мувофиқлашган, бир-бирини тўлдирган, адолатли ва оддий бўлиши зарур. Ечимни ўз вақтида топиш конфликтнинг кучайиб кетмаслигини таъминлашини эсдан чиқарманг.

8. Конфликтли вазият бўйича белгиланган қарор ва ҳулосаларнинг ўз вақтида жорий этилишини таъминлаш зарур. Конфликт вазиятда бир марта қарор қабул қилиб, қарор қабул қилингандан сўнг конфликт ўз-ўзича ечилади, деб ўйлаш нотўғридир. Конфликт ечими билан алоқадор бўлган қарорларнинг бажарилишигина конфликтнинг ҳақиқий ечими бўла олади. Вазият конфликт ечими топилганини кўрсатиши мумкин, аммо ана шу конфликт ечими амалга оширилдими, бу сизнинг кейинги сайи-ҳаракатларингизга бевосита боғлиқ бўлади. Агар сиз конфликт ечими топилганлиги босқичида муаллақ туриб қолсангиз, конфликт ўз ечими ижросини ҳеч қачон топмайди, конфликт –

конфликт вазиятида қолиб кетаверади. Шу боис, зиддиятга доимий эътибор қаратиш лозим бўлади.

Жамоадаги конфликтни тўғри ҳал этишда бошқарувчидан жуда кенг дунёқарашга эга бўлишни, ўта сабрли, ўткир мулоҳазали, маданиятли ва маънавиятли бўлишни талаб этади. Ҳар бир чиқарилган қарор жамоани тарқалиб кетишига ёки ҳамжиҳат бўлиб ишлашига сабаб бўлади. Шунинг учун конфликт масаласига шомшашошарлик қилмасдан, ишчилар томонидан билдирилган шахсий ва оммавий фикрларга берилиб қолмасдан чуқур таҳлил қилиш билан ёндашиш лозим. Конфликт ечимини тўғри ҳал этиш нафақат жамоани, балки жамоанинг ҳар бир аъзосини ва унинг яқинларини салбий оқибатлардан сақлаб қолади, осойишталигини бузмайди. Донишмандларнинг фикрича: "Жанжал бўлган ердан барақа қочади."

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Жамоадаги конфликт ва уни ечимига олиб қелиш йўллари айтиб ўтинг?
2. Тенгдошлар ва ўқитувчилар билан қелишмовчилик қилиб чиқишига қандай тоифадаги ўқувчилар сабаб бўлади?
3. Кичик гуруҳчаларда юзага келадиган конфликтлар.
5. Жамоадаги конфликтни бошқариш тартиблари неча ва улар қайсылар?
6. Жамоадаги конфликтни тўғри ҳал этишда нималарга эътибор бериш керак?
7. "Жанжал бўлган ердан барақа қочади" деган иборани изоҳланг?
8. Конфликт ечимини режалаштириш деганда нимани тушунасиз?

2.8. Педагогик конфликтологияда тана забони

Таънч тушунчалар:

Тана забони, мимика, понтомимика, информация, информацион оқим, юриштириши, кийиниши, имо-инюралар, қаддибаст, ўзни тутуши, характер, ҳиссиёт, ноанъанавий усул, ижтимоий аҳвол, вақт, яқинликни кўрсатувчи аломатлар, инстинктив, интим зона, шахсий зона, ижтимоий зона, жамоат зона.

11-расм. Тана забони.

Инсон кундалик ҳаётида жуда катта информация ичида яшайди, катта информацион оқимни қабул қилади ва худди шундай катта информацион маълумотларни атрофга таркатади ҳам. Информацияларни таркатишда факат унинг тили, забони, айтган гаплари, ишлари, ёзган китоблари иштирок этмайди. Факат мана шуларгина аҳамият касб этмайди. Балки информацион маълумотларни таркатишда одам танасининг маълум хатти-ҳаракатлари, яъни мимикаси, кийиниши, қўл ҳаракатлари, кош кўзи, овози, кўз карашлари, нигоҳи, кулгуси ҳам иштирок этиб, улар муҳим аҳамият касб этади. Масалан, агар сизга узоқдаги танишингиз “Бу ёкка кел!” деб бакириб, аммо қўл ҳаракатларини тескари томон “кет!” шаклида қилса, сиз нима қилишни билмай, эсанкираб коласиз. Чунки “кел” ахборотига доир қўл ҳаракатлари билан, “кет” ахборотига доир қўл ҳаракатлари бошқа-бошқадир, улар карама-қаршидир. Яъни, “кел” билан “кет” маълумотини ўзида жамлаган қўл ҳаракатлари маълум бир информацияни ифода этади.

Демак, бизнинг бошқа одамлар билан бўладиган табиий мулоқотимизда уларда жамланган маълумотлар билан биргаликда тил, тана ҳаракатлари, мимика, овоз ҳам фаол иштирок этади. Бизнинг узатмокчи бўлган ахборотимизга мутаносиб равишда мазкур тана ҳаракатларини биз беихтиёр

тарзда инстинктив ишлатамиз. Уларга кўп эътибор қаратмаймиз. Аммо бизнинг суҳбатдош, баъзан худди ана шу тана ҳаракатлари орқали сиз тўғрингиздаги энг “очик” айтилган ва ҳақиқий бўлган ахборотни қабул қилади ҳамда ўз хулосаларини чиқаради.

Шу боис, сиз бировдан ҳафа бўлсангиз, ўз нутқингизда ҳурматли сўзларни айтётган бўлсангиз ҳам, бошқа инсон кўпинча вазият самимий эмаслиги, орада нимадир бўлганлигини сизнинг тана ҳаракатларингиз (“совук” овозингиз, кўз қарашларингиз, “кўл” учида сўрашишингиз) орқали билиб, сезиб туради. Сиз қаршингизда турган одам томонидан ўзингизнинг ички хиссиётларингиз айнан ва бевосита англанишини истамайсиз, чунки айнан мана шу дақиқаларда сиз мазкур одамга нисбатан ёмон хиссиётлар ичида яшамокдасиз. Бирок, сиз ўз хиссиётларингизни яширишингиз лозим. Аммо тана ҳаракатларингиз онгингиз тўрида бўлган сизнинг муносабатингизни ўз тана забони орқали билинтириб қўяди. Чунки информация фақат сўз орқалигигина эмас, балки тана ҳаракатлари орқали ҳам узатилади. Демак, тана забони ахборот улашиш ва тарқатишда фаол иштирок этади. Информациyani узатишда биз кўпинча эътибор бермайдиган худди ана шу ноанъанавий усул - **“тана забони”** ҳисобланади.

Шундай қилиб, тана забони нима? Тана забони илмий, аниқ, лўнда тушунча бўлмай, балки танамиз ҳаракати оқибатида берилаётган, узатилаётган сигналлар мажмуидан иборат, биз бу сигналларни атайлаб, ёки ўзимиз билмаган ҳолда атрофдагиларга маълум қиламиз.

Тана забони – сизнинг қандай юришингиз, туришингиз, қандай овозда сўзлашишингиз, қандай кийинишингиз, сизнинг имо-ишораларингиз, мимикангиз, умуман олганда қандайдир маънога эга бўлган ҳамда ахборот тарқатиш ва қабул қилишда иштирок этган тана ҳаракатларингиз мажмуасидир.

Бизнинг бундай тана ҳаракатларингиз нима тўғрисида, қандай ахборот беради? Бизнинг тана забонимиз ўзига ҳос тил бўлиб, у бизнинг кайфиятимиз ва характеримиз тўғрисида ўзимиздан кўпроқ информация беради. Тана забони, шу боис, мулоқотнинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Балки сиз ҳеч қачон бу нарсага эътибор бермагандирсиз, аммо биз айтмоқчи сўзларга қўшимча равишда, кўпинча тана ҳаракатларимиз ҳам ахборот бериб туради. Агар сиз тана забонига эътибор бермасангиз, сиз билмаган ҳолда тана ҳаракатларингиз ҳамсуҳбатингизга бошқа маълумотларни аён қилиб туриши мумкин. Бу маълумотлар эса, янги конфликтникелтириб чиқариши ёки, конфликтни чуқурлаштириб юбориши мумкин.

Тана забони сизнинг шахс сифатида юриш-туришингиз, кийинишингиз, имо-ишораларингиз, қадди-бастингиз, ўзингизни тутишингиз, аслини олганда характерингиз ҳақида жуда катта информация беради. Сизнинг тана забонингиз нималар ҳақида “гапириши”, “сўзлаши” мумкинлиги масаласини кўриб чиқамиз.

Тана забони тушунчасининг етти таркибий қисми мавжуд. Улар тана забонининг турли кўринишларини ўзида мужассам этади. Мана шу етти таркибий қисм тана забони орқали узатилиши мумкин бўлган ахборотлар турларини белгилаб беради. Ташқи кўриниш, яъни инсоннинг қандай кийим кийганлиги ва ўзини тутиши, вақтга бўлган муносабат, сизнинг ижтимоий аҳволингизни кўрсатиб турувчи ташқи кўриниш омиллари, сизнинг ўз суҳбатдошингизга яқинлигингизни ойдинлаштирувчи омиллар, конкрет вазиятда сиз ишлатаётган аниқ тана ҳаракатлари, сизнинг ўз ва бошқа инсон шахсий маконига бўлган муносабатингиз ва қандай овозни ишлатаётганингиз каби элементлар тана забонининг етти доирасини ташкил қилади. Тана забонининг етти доирасини алоҳида ҳолда кўриб чиқамиз:

Тана забонининг етти доираси:

1. Ташқи кўриниш. Сочингиз жингалакми ёки бошқа рангга бўялганми? Сочларингиз орқа томонга турмак қилинганми ёки кесилганми? Эгнингизда

атласми ёки шим-костюмми? Бўялганмисиз ёки ўсма қўйганмисиз? Рўмолдамисиз ёки рўмолингиз йўқми? Бўйнингизда тилла занжир борми ёки йўқми? Ёшмисиз ёки ёши ўтганмисиз? Машинадамисиз ёки оёқдамисиз? Мана шуларнинг барчаси сиз ҳақингиздаги маълумотларни бошқаларга узатиб туради. Ташки кўриниш инсон ҳақидаги маълум информацияни яққол намоён этади. Ташки кўринишдан инсон моддий ахволи, келиб чиқиши, ижтимоий ҳолати борасидаги илк маълумотларни дарров қабул қилиш мумкин. Масалан, одатда замонавий кийинган, сочлари бўялган, ўзига аро бериб юрадиган аёлни сиз қалиш-маҳсида, бошига кўк рангдаги рўмол ўраган, миллий кийимда, мунгли ахволда кўрсангиз, биринчи қиладиган хулосангиз, “Бу аёл аздор бўлибди-да” деган хулосага келасиз. Яъни ташки кўриниш мазкур аёл ҳаётида кечган воқеалар борасидаги маълум ахборотни атрофдагиларга тарқатиш учун хизмат қилади.

2. Вакт. Вакт ҳамда вақтга бўлган муносабат инсон ҳақида аниқ маълумотларни олишга ёрдам беради. Сиз учрашув учун эрталабни танладингизми ёки кечки пайтми? Сиз бирор одамни 60 дақиқа кутасизми, ёки 2 дақиқадан сўнг, кутмасдан кетиб қоласизми? Ёки, сиз ўзингиз учрашувга тайинланган вақтда, кечикмасдан келасизми, ёки ҳар доим кечикиб юрасизми? Сиз таниган одамни кўриб, дарров рўпарасига чиқасизми, ёки унинг ўзи олдингизга қелишини кутиб турасизми? Буларнинг барчаси сиз ҳақингиздаги маълум ахборотлар манбаи бўлиб хизмат қилади. Агар сиз учрашувга кечикиб келсангиз-у, дарров кечирим сўраб, ўзингизни айбдордай ҳис қилсангиз, демак, сиз одатда кечикиб юрадиган одам эмассиз, кечикишингиз учун бирор сабаб мавжуд, атайлаб бундай қилмагансиз, кечикканингиз учун ўзингиз ҳижолатдасиз. Аммо агар кечикиб келгандан сўнг, узр ҳам сўрамасангиз, демак, сиз тарбиясиз, кўрс одамсиз, ёки қутаётган одамнинг кеккайган бошлиғисиз. Демак, вақтга муносабат масаласи ҳам инсон характериini белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади.

3. Ижтимоий аҳволингиз. Одамнинг ижтимоий аҳволи унинг ташки кўринишингиздан яққол кўриниб туради. Ижтимоий аҳвол ва ташки кўриниш масаласи одамнинг на фақат қайси соҳада ишлаши, оиласининг тўқинлиги, унинг бой ёки камбағаллиги, шаҳарлик ёки қишлоқлик эканлигини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Тўқин яшаш рамзларининг мавжудлиги, бирор гуруҳга тааллуқлилиқ, бойлик, машина, зебу-зийнат кабилар сиз тўғрингиздаги маълум ахборотларни донимий узатиб туради. Ижтимоий аҳвол шунингдек, агар инсон жуда кам зебу-зийнат ишлатган бўлса ҳам, аммо кийимининг қандай бичувда тикилганлиги, материалларнинг тўла-тўқислиги, унинг ўлчам масалаларда ҳам ўзини намоён қилади. Задагонларга тегишли оилаларда жуда содда, зебу зийнатсиз, аммо хушбичим кийиминиш тарғиб қилинади. Зебу зийнатнинг ортиқчалиги маданиятсизлик ва дидсизлик аломати сифатида баҳоланади. Янги бой бўлган одамлар эса, ўзининг бойлар қаторига қўшилганлигини намоён қилиш мақсадида, кўпинча зебу зийнатни кўп ишлатишади. Демак, одамнинг ташки кўриниши унинг ижтимоий мавқеини аниқлашга кўмак беради.

4. Яқинлиқни кўрсатувчи аломатлар(2-слова). Инсон бошқа инсонлар билан бўладиган ўз мулоқотида уларнинг нечоғли ўзига яқинлигини кўрсатувчи аломатларни ҳам билдириб туради. Масалан, қўл бериб саломлашиш, қучоклашиш, елкага уриб қўйиш. Тошкентлик йигит-қизлар ҳеч қачон ўзаро қўл бериб сўрашмайдилар. Аммо вилоятлардан келган йигит-қизлар орасида қўл бериб саломлашиш урф-одати кенг тарқалган. Шу боис, вилоятдан келган йигит тошкентлик қизга қўлини узатиб, саломлашмоқчи бўлса, қиз бола унинг қўлини олмаслиги табиий. Чунки тошкентлик қиз бу нарсани беҳурматлик аломати ҳисоблайди. Вилоятдан келган йигит учун эса қиз бола унинг қўлини олмаганлиги – уни менсимаганлиги, ҳурмат қилмаганлиги, ўзини “катта” олганлиги белгиси бўлади. Аслида, қиз бола ва ҳар қандай аёлга эркак киши биринчи бўлиб қўл узатиши маданиятсизлик аломати ҳисобланади. Шу боис, бу нарса тошкентликларда тарғиб қилинмайди. Шу билан бирга, аёл ва эркак

саломлашиш конун қоидаларида, яъни этикетда ҳам, факатгина аёл киши ўзи биринчи бўлиб қўл узатсагина, унга қўл бериб саломлашиш мумкинлиги таъкидланади. Яъни, аёл киши қаршисида турган одамнинг ўзига яқинлиги меъёрларини ўзи белгилайди. Демак, инсонлараро муносабатларни кўрсатиб турувчи махсус макон мавжуд. Мана шу макон инсонларнинг ўзаро яқинлигига қараб туриб, қисқариши ёки кенгайиши, табиий ҳолдир. Тана забонида қуйидаги турдаги хатти-ҳаракатлар ажратилади:

- яқин танишларнинг ўз хатти-ҳаракатлари;
- расмий хатти-ҳаракатлар;
- доимий хатти-ҳаракатлар;
- кичик бир гуруҳда қабул қилинган хатти-ҳаракатлар.

Масалан, хозир, Тошкентда ўғил болаларнинг саломлашишида бошининг бир чеккасини ўзаро уриштириб қўйиш урф бўлган. Аммо, қатта ёшдагилар ҳеч қачон бошини уриштириб, саломлашмаслиги аён. Бегона одамлар ўзаро яқинлик аломатларини кўрсатувчи ҳаракатларни ишлатмайдилар. Бегона одам дабдурустан сизнинг елкангизга уриб, саломлашса, “бу – одам жинни экан”, - деб ўйлашингиз табиий. Аммо сизга яқин, аммо узок вақт сиз кўрмаган одам сиз билан ўз яқинлигини кўрсатувчи аломатлардан холи бўлган расмий салом-алиқ йўлини танласа ҳамда сизга “совуқ”, ёки “расмий” муносабат билдирса, сиз уни ёки бирор нарса бўлган, ёки “у кеккайиб кетибди”, деган хулосаларни қиласиз.

5. Тана ҳаракатлари. Тана забонида жуда қатта ахборот юз мимиқаси ва тана ҳаракатлари орқали узатилади. Юз мимиқаси инсон психологияси, инсоннинг ички кечинмалари ва ҳис-туйғулари билан қучли боғланган бўлади. Шу боис, инсоннинг нима деяётганлигига қарамай, юз мимиқаси ўзига хос табиий муносабатларни билдириб туради. Юз мимиқаси орқали жуда қатта очиқ, аниқ ва тўғри ахборот узатилади ва қабул қилинади. Шу билан бирга тана ҳаракатлари ҳам инсонлараро яқинликни кўрсатиб туради. Сиз, ўзингизга яқин одамга яқинроқ турасиз, унинг танасига вақти вақти билан қўл теккизиб

турасиз, у билан ўпишасиз, оркасини силаб қўясиз, аммо сизга узок бўлган ва танимаган одамга нисбатан ҳеч вақт бундай тана ҳаракатларини ишлатмайсиз. Юз ифодаси, мимика, кўз карашлар, қандай кадам ташлашингиз, имо-ишораларингиз, қўл ҳаракатларингиз – буларнинг барчаси тана ҳаракатлари бўлиб, улар ўзаро муносабатлар борасида аниқ маълумот беради. Инсон мимикаси жуда катта ахборот ташувчи ҳисобланади. Ҳайрат, эсанкираш, хурсандлик, шодлик, жahl, севинч, савол билан караш, тушкунлик, ўйланиш, ғазаб, хафагарчилик, йиғи, танглик каби ҳиссиётлар инсон қиёфасида тўлик, дарров ва адекват, яъни тўлақонли акс этади ҳамда бошқалар айнан мана шу хусусиятларини, айнан мана шу қайфиятларни қабул қилади. Шу боис, сизнинг жаҳлингиз чиқаётган бўлса-ю, оппонентингиз “Мана жаҳлинг чиқаётибди” десаю, сиз “Йўқ, менинг жаҳлим чикмаяпти, сенга шундай кўрингандир”, деб айтсангиз ҳам, оппонентингиз сизнинг сўзларингизга эмас, балки ўз кўзларига ишонади.

6. Шахсий макон. Инсон учун ўз шахсий маконини муҳофаза қилиш муҳимдир. Шахсий маконнинг ҳимоя қилинганлиги инсонни тинч ва ҳавфсиз мулоқот олиб бораётганлигини кўрсатувчи хусусият ҳисобланади. Муайян бир вазиятда сизнинг ва сизнинг суҳбатдошингизнинг канчалик бир бирингиздан узоқликда туришингиз, сиз билан суҳбатдошингиз ўртасидаги макон шахсий макон ҳисобланади. Ҳар бир инсоннинг эса ўз шахсий макони бўлади. Бу маконга бошқаларнинг кириб бориши уларнинг сизга алоқадорлиги, яқинлигига боғлиқ бўлади. Агар нотаниш одам сизга жуда яқин келса, сиз табиий равишда ундан четлашишга ҳаракат қиласиз. Сиз танимаган одам ҳеч қачон сизнинг шахсий маконингизни бузишга ҳаракат қилмайди. Агар танимаган одам сизнинг шахсий маконингизни бузиб киришга интилса, сизнинг кўнглингизда ҳавф уйғонади, сиз сезгир тортасиз. Масалан, сиз танимаган одам бирданига сизни қучоклаб кетмайди. Демак, мулоқот олиб борилганда инсон шахсий макони борлиги ва уни бузиб бўлмаслиги тамойилларига риоя қилмоқ зарур. Агар сиз бировнинг ўз шахсий маконига руҳсатсиз кириб

борсангиз, унинг шахсиятига босим ўтказганингиз, унинг хавфсизлигига таҳдид кўрсатганингиз бўлади.

Шахсий макон таркибий қисмлари:

Интим зона (энг яқин одамларингиз кира оладиган зона).

Рис. 18. Отрицательная реакция женщины на чью-то территорию интимности мужчины. Она пытается избежать прикосновений, дистанцируется, избегает близости. Однако, когда мужчина находится в этой зоне, она чувствует себя некомфортно, что приводит к психологическим проблемам. Женщины часто избегают этой зоны, чтобы избежать дискомфорта.

2. Шахсий зона (дўстларингиз, дугоналарингиз, ака-опаларингиз).

Рис. 9. Приспосабливание для беседы: между городскими жителями.

3. Ижтимоий зона (иш юзасидан бўладиган муомалалар).

Рис. 110 и 111. Использование рук для коммуникации: мужчины.

4. Жамоат зонаси (маърузалар, нутқлар).

Бу зоналар инсон маданияти, тафаккури, дунёкараши билан боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Агар сизнинг ёнингизда кимдир ўзини ноқулай сезса, демак зоналар чегараси бузилган бўлади.

7. Овоз. Ўқитувчилик касби бевосита ўқитувчининг овоз хусусиятлари билан боғлиқ. Ёқимли ва жарангдор овозга эга бўлган ўқитувчи ўз талабаларини овозининг ширадорлиги билан асир эта олади. Бундай муваффақиятга эришиш учун ўқитувчи ўз овозини кучини, ширадорлигини, ёқимлилигини билиши зарур. Лозим бўлганда ундан фойдалана билиш малакасига эга бўлиши керак. Ўз овозида камчилик сезган ўқитувчи уни йўқотишга ҳаракат қилади. Бунинг учун овоздан фойдаланиш ва уни яхшилаш техникаси устида ҳамма вақт узлуксиз машқ қилиб бориши лозим бўлади. Чунки бир-икки машқ билан овозни яхшилаб бўлмайди.¹⁶

Инсонлараро ахборотнинг энг катта фоиизи сўзлар, нутқ, тил орқали баён қилинар экан. Овоз орқали энг бой, ранг-баранг, ҳиссиётларга тўла ахборотлар узатилади ва қабул қилинади. Инсон сўзлаганда унинг овози берилаётган информация мазмуни ва ўз ички ҳиссиётлари билан узвий алоқадорликда баён қилинади. Демак, овоз фақатгина ахборотни ўзида мужассам этмайди, балки шу билан бирга, овознинг ўзи ҳам ахборотни узатишда фаол иштирокчига айланади. Шу боис, конфликт шароитида сизнинг нимага ургу бераётганлигингиз, овозингиз пасту баландлиги, унинг самимийлик даражаси,

¹⁶ Ахмедова М.Т., Ахмедова Н.Э. Овоздан фойдаланиш ва нутқ техникаси. Формирование гармонично развитого поколения в современных условиях. Сборник научно-методических статей -Т.:2011. -109-111стр.

овоз тони, кандай сўзларни ишлатаётганлигингиз, яъни ахборот мазмуни билан бир қаторда кўпроқ шу ахборотни кандай интонацияда айтаётганингиз ҳам аҳамият касб эта бошлайди. Интонация сизнинг гапириш услубингиздир. Интонация — овоз кучи, унинг иликлик даражаси, самимияти, кандай сўзлардан ташкил топгани, сўзларга қандай хиссиётларни юклаётганлигингизга боғлиқ. Масалан, “Мен сени яхши кўраман” деган сўзларни жahl ва дўк билан айтиб кўринг-чи. Айтолмайсиз. Чунки сўзлар мазмуни овоз орқали ҳам узатилади ва инсон хиссий-эмоционал ҳолати билан узвий боғланган бўлади. Аммо сиз жанжал устида, ўз хотинингизга, “Бўлди энди, бас. Мен сени яхши кўраман, энди кўнглинг тўлди-ми?”, - деб бақирингчи, хотинингиз “Ҳа, албатта, мени жудаям яхши кўрадилар” деб хулоса қилармикин. Хотинингиз сизга ишонармикин ёки ўз кўзи билан кўргани ва қулоғи билан эшитгани яъни сизнинг мимикангиз ва овозингиз орқали берилган ҳақиқий информацияга ишонармикин. Демак, мулоқот олиб бориш талабларига биноан овоз ҳам муҳим роль ўйнайди ҳамда конфликт ечимида тана ҳаракатлари қаторида инсон ўз овози ҳамда мазкур овоз орқали узатилаётган ахборотни ҳам назоратда ушлаши талаб этилади.

Тана забонини тўғри англамаслик оқибатлари: Конфликт ечимида тана забонини тўғри англаш жуда катта аҳамият касб этади. Тана забонини тўғри англамаслик оқибатлари сизни кийин аҳволга солиб қўйиши ва нотўғри хулосаларнинг қилинишига олиб келиши мумкин. Масалан, қуйида ҳикоя қилиб бериладиган воқеада тана забони бўйича маълумотларнинг нотўғри талқин қилиниши оқибатида рўй берган ҳолат кўрсатилади.

Тарих дарсида ҳамма ўз вазифасини бажариб синфда ўтирибди. Ақром ҳам шу синфда ўқийди. Кечқурунлари у оиласига моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида бозорга катнайди. Ақром кечқурунлари ишлаб, бир икки сўм топма-са, онаси қийналиб қолади. Кундузи мактабда ўқиш, кечқурунлари бозорда ишлаш Ақромни анча толиқтириб қўйган. Ақромга ҳаёт қўйган талаблар катта,

аммо соғлиқ ва вақт кам. Шу боис Акром тез-тез чарчайдиган, дарсларни қилишга улгурмайдиган бўлиб қолган.

Дарс бошлангандан 10 дақиқа ўтгандан сўнг бирданига эшик очилиб, Акром судралиб синфга кириб келади. Акром жуда чарчаган, бир нави кийинган. Кечаси билан юк ташиган. Ювилмаган, ғижим кўйлак, дазмолланмаган, чанг теккан шим, ифлос оёқ кийим. У ўқитувчига бир нимани узр сўрагандай мингирлаб, оёғини аранг судраб, жойига, яъни партасига шалпайиб ўтирди. Акром атрофдагиларга безътибор, атрофида нималар бўлаётганлигини унча англамайди, чунки у – чарчаган ва ухламаган. Оёғини парта остидан чўзиб, ўриндикка қулайроқ ўтириб олиб, у кўзларини юмади. Аммо Акромнинг ўзини бундай тутиши ўқитувчига ёкмайди. Ўқитувчи Акромни ўзига нисбатан бухурматлилик ва инкор этишда (игнорирование) айблаганга мойилроқ.

«Ким саволга жавоб беради?», - деб сўради ўқитувчи. «Балки бизга Акром ёрдам берар? Бу саволга жавобни биласанми? Акром?!», - деб сўради ўқитувчи.

«Нима, э-э, ух, бу..., илтимос, саволни қайтариб юборинг», - деди кўзи уйқуга кетиб қолган Акром.

«Ўзим ҳам шундай бўлса керак деб ўйлагандим. Сен яна дарс қилиб келмабсан?» - деди ўқитувчи Акромнинг партаси олдида келиб. «Сенга нима бўлган ўзи. Ҳеч вазифаларни қилмайсан. Ўзингни худодек тутасан. Тузукрок на салом бор, на алиқ. Фақат оёғингни чўзиб, мудрашни биласан. Нимага келасан ўзи мактабга? Ўзингни кўрсатганими? Сени директор олдида жўнатиш керак», - деди ўқитувчи.

«Мен нима қилдим сизга? Ҳеч нарса қилмадим-ку? Жимгина ўтирибман-ку?!» - дея хайрон бўлди Акром.

«Нима қилдим?!» - деб ўз навбатида хайрон бўлди ўқитувчи. «Нима қилдим? Қилганларинг камми?! Энг аввало сен синфга кирганда синфдошларга нисбатан, менга нисбатан беҳурматлик кўрсатдинг. Иккинчидан, дарсга келар экансан, дарсни бажариб келишинг керак. Дарсга тайёр бўлмасанг

келганингдан нима фойда?! Учинчидан, дарсда эсанкираб ўтирасан. Умуман бефарқсан! Бор директор олдида!»

«Устоз, бу адолатдан эмаску, мен сал чарчаган эдим. Шу холос, мен...» - деди Акрот, аммо унинг сўзларини ўқитувчи кескин бўлиб ташлади.

«Ҳеч нимани билишни истамайман! Чарчасанг, кечкурунлари сандирақлаб юрма, уйда ўтир, дарс кил! Бор директорга айтасан дардингни» - буйрук берди ўқитувчи.

«Бўлди, бакираверманг», - деб жавоб қайтардида, Акрот синфдан чикиб кетди.

Мана шу вазиятни таҳлил қилсангиз, ким ҳақ ёки ноҳақлигини англашга уринсангиз, тана забони бўйича билимлар нақадар зарур эканлигини, тана забонини тўғри англаш, тўғри таржима қилиш зарурлигини ҳам англаган бўласиз. Шу боис, тана забонини тўғри қўллаш ва тўғри англаш қонуниятларини билган яхши. Тана забонини қандай қўллаш зарур? Шу масалани ойдинлаштирамиз(Зилова).

**Тана забонини конфликт вазиятларда қўллаш борасидаги асосий
тамойиллар:**

1. Сўхбатдошингиздан қўл чўзгулик узокликда турунг. Албатта, бу унинг сизга нақадар яқинлигига боғлиқ. Инсон шахсий маконини бесабаб бузмаг. Оппонентингиз ҳаракатларини тўғри англашга ҳаракат қилинг. Агар у шахсий маконни бузишга мойиллик кўрсатса, шундагина унга яқинлашинг.

2. Сизнинг овозингиз очик, самимий, ишончли, қатъий, аммо таҳдидсиз бўлиши лозим. Овозингиз орқали илиқлик, майинлик, сабр ва қаноат, меҳр, қоникқанлик, ишонч ҳисларини узатишга сайи-ҳаракат қилинг. Илиқлик ортидан илиқлик, майинликнинг эса майинлик олиб қилишига ишонинг.

3. Сизнинг қўлларингиз нима ахборот бераётганлигига эътибор беринг. Агар бармоқларингиз муштга тугилган бўлса, бу таҳдид ва ҳужум аломатидир. Агар қўлларингизни кўкрагангизда алмаштириб турсангиз, бу безътиборилик, “Менга сенинг гапларинг қизиқ эмас, мен ўзим биламан, нима қилишни” дегани

бўлади. Агар қўлларингизни ҳаддан зиёд у ёк бу ёкка карата ҳаракат қилдирсангиз, қаршингиздаги одам сиздан узоқроқ туришни маъқул топади. Чунки, беихтиёр унга тегиб кетишингиз мумкин.

4. Қўлларингиз ёнга тўғри тушган, оёқларингиз тўғри, гавдангиз ҳам тўғри бўлсин. Ортикча ҳаракатлар қилманг. Столни чертманг, бошқа томонга қараманг, у ёк бу ёкка юрманг, самимий ва очик бўлинг.

5. Суҳбатдошингизнинг кўзларига кўзингиз тўғри ва тик, аммо таҳдидсиз қарасин. Гаплашаётганда ҳамсуҳбатингизга қарама-қарши томонга ёки бошқа хонага қараб ўтирманг. Юзма-юз қарашга ҳаракат қилинг. Қаршингизда турган одамга очик назар билан қаранг.

6. Суҳбатдошингиз билан гаплашаётганда унинг сўзларига эътиборли бўлинг. Ўз эътиборингизни тана ҳаракатлари билан тасдиқлаб турунг.

Одамларнинг тана забонини англаш бўйича баъзи “таржималар”.

- Агар одам сизнинг нима дейётганингизни тушунмаса, у бошини бир ёнга буриб, қошларини таранглаштиради, кўпинча қошларини бир нуқтага, марказга яқинлаштиради.

- Одамлар ўртасидаги суҳбатда қўлларингизни кўкракда қесиштириб олсангиз, бу суҳбатдан ўзингизни олиб қочмоқчи эканлигингизни ёки ўзингизни ҳимоялаш ниятигизни билдиради.

- Сизга ёқиб қолган нарсани кўрсангиз, кўз қорачиқларингиз кенгаяди.
- Сиз қийган қийим сиз ҳақингизда сиз истаган ахборотнигина бера олади.
- Ўз жойида тинч ўтира олмаётган, бармоқлари ёки қалам билан столни тақиллатаётган одам ўзининг асабийлашаётганини кўрсатади, ёки мавзу уни қизиқтирмаётганлиги, ёки унинг шахсий маконига руҳсатсиз қирганлигингиз аломатидир.

- Агар аёл киши сочларини тўғрилаб, уларни силтаб-силтаб қўйса, демак сиз унга ёқмоқдасиз

- Эрақлар чиройли аёлни кўрсалар қошларини юқорига қўтардилар ва уларнинг қайфияти яхшиланади.

- Агар одам яхши кайфиятда бўлса ва сиз унга кулиб қарасангиз, у “Мен унга ёқаман” деб ўйлайди. Аммо мазкур одам ёмон кайфиятда бўлса-ю, сиз хаддан зиёд унга кулиб қарасангиз, у “Мени мазах қиляпти, устимдан қуляпти” деб фикр қилади.

- Қўлларини чўнтагига солиб олган йигит, атрофдагиларга ўз мустакиллигини намоён қилмоқчи бўлади, аслида у ўзини ноқулай хис қилгани учун ва ўз комплексларини (уялётгани, хавотири, ҳаяжонини) яширмоқчи бўлиб, чўнтакдан фойдаланади(З-илова).

Ўз курсдошларингиз ва дўстларингиз ҳатти-ҳаракатларини юқоридаги тамойиллар асосида баҳолашни бошлашдан аввал, бу мисоллар ҳар доим ҳам вазиятга монанд бўла олмаслигини назарда тутинг. Масалан, агар кимдир қўлларини кўкрагида кесиштириб турган бўлса, балки у аслида совук қотгандир. Агар кимдир суҳбатдан олдин бир баклажка коко-колани ичиб олган бўлса, балки шу сабаб жойида тинч ўтира олмаётгандир. Агар кимдир сизга тана забони усулидан қандай хабар жўнатаётганлигига шубҳангиз бўлса, у билан оддий суҳбатда муносабатларингизни аниқлаштириб олинг. Ўқитувчининг ташки қўриниши педагогик техникасини намоён этувчи муҳим хусусиятларидан бири экан, ҳар қандай инсоннинг ташки қўриниши атрофдагиларга эстетик маъно ва завқ касб этиб, доимий эътиборда бўлишини унутмаслик керак. Ўқитувчининг ташки қўринишини асосан намоён этувчи муҳим хусусиятлари унинг чеҳрасидаги меҳрибонлик, жиддийлик, юришида босиқлик, табиийликдир. Ўқитувчи синфга кириши билан сўзсиз ўқувчилар эътиборида бўлади, улар билан мулоқотга киришади.

Синф сахнасида бажарилаётган унинг ҳоҳ ижобий, ҳоҳ салбий ҳатти-ҳаракатлари ўқувчиларга таъсир ўтказа бошлайди. Айниқса, ёш ўқитувчилар илк бор дарсга киришларидан олдин ҳис-ҳаяжонини, қўрқувини енгитишлари, ўзларини эркин тутишлари, биринчи дарс пайтида содир бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай муваффақиятсизликдан ўзларини йўқотмасликлари лозим.

Ўқитувчининг ташки кўринишида, тана забонида педагогик техникаси тизимидаги мимик, пантомимик ҳолатлар муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчининг ҳатти-ҳаракатини бевосита намоиш этувчи мимик ва пантомимик ифодаси, ўқитувчининг имо-ишорасида, маъноли карашларида, рағбатлантирувчи ёки истехзоли табассумида намоён бўлади ва улар ўқитувчи-тарбиячининг педагогик таъсир кўрсатишида, машғулотларни самарали ва мазмунли ўтишида пухта замин тайёрлаб беради.

МИМИКА – бу ўз фикрларини, кайфиятини, ҳолатини, ҳиссиётини қош, кўз ва чехра мускулларининг ҳаракати билан баён қилиш санъатидир. Баъзан ўқитувчи чехрасининг ва нигоҳининг ифодаси ўқувчиларга катта таъсир кўрсатади. Мимик ҳаракатлар, ифодалар маълумотларнинг ҳиссий аҳамиятини кучайтириб, уларни чуқур ўзлаштириш имкониятини беради (12-расм).

12-расм

Ўқувчилар ўқитувчининг муомаласи ва ҳатти-ҳаракатига қараб кайфиятини, муносабатини тезда «укиб» оладилар. Шунинг учун оиладаги баъзи нохушликлар, ҳиссиётга берилиш, ғам ва ташвишнинг ўқитувчи чехрасида ва мимик белгиларида ифодаланиши мумкин эмас. Чунки ушбу нохушликлар ўқитувчининг педагогик фаолиятига дарс машғулотларини мукамал бажаришида ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Ўқитувчининг чехрасида, мимик белгиларида фақат дарс машғулотларига хос бўлган,

ўқувчиларга таълим ва тарбиявий топшириқларни ечишга ёрдам бера оладиган кўринишларни ифодалаш лозим.

Ўқитувчининг чехрасидаги ифода, нутки, ўқувчилар билан ўзаро муносабати унинг индивидуал характериға мос бўлиши керак. Ўқитувчи чехра кўринишидаги мимик ифода, таълим-тарбия қонуниятларига мос ишонч, маъқуллаш, таъқиқлаш, норозилик, қувонч, фахрланиш, кизиқувчанлик, бефарқлик, иккиланиш каби хусусиятларни ифодалаши мумкин. Бунда овоздаги турли ўзгаришлар, нутқнинг тушунарли баён этилиши муҳим аҳамиятга эга. Мимик ифоданинг асосий белгиларини намойиш этишда қош, кўз, чехра кўриниши иштирок этади.

Қош, кўз, чехра ўқувчилар жавобидан қониқиш, хурсанд бўлиш, фахрланиш ёки эътироф, норозилик, қониқмаслик, хафа бўлиш ва бошқа белгиларни ифодалаш билан бирга, ўқувчилар диққатини бўлмасдан, бошқаларга ҳалакит бермасдан, таълим-тарбия ишларини самарали олиб боришга ҳам ёрдам беради. Шунини алоҳида қайд қилиб ўтиш жоизки, мимик ифодалар ўқитувчининг характерини, ички дунёсини, маънавиятини, педагогик фаолиятининг индивидуал хусусиятларини бекаму кўст намойиш этади. Ўқитувчининг мимикаси ифодаланган нигоҳи ўқувчиларга ёки айрим ўқувчига қаратилган бўлади. Доскага, эшикка, деразага, кўргазмалар қуролларга ёки деворга нигоҳ ташлаб мимик ифодаларни намойиш қилиш асло мумкин эмас.

ПАНТОМИМИКА – бу ўқитувчининг гавдаси, қўл, оёқ ҳаракатини тартибга солувчи услубдир. Ўқитувчиларнинг таълим-тарбиявий фаолиятида ўқувчилар билан мулоқоти муҳим аҳамият касб этиши барчага маълум. Бирок ўқувчилар билан мулоқотда ўқитувчининг пантомимикаси, яъни, гавда, қўл, оёқ ҳаракати тўғри ифодаланмаси, таълим-тарбияга асосланган мулоқот натижа бермаслиги мумкин. Ўқитувчи ўз гавдаси, қўли, оёқ ҳаракатларининг ҳолати орқали ҳар қандай педагогик маълумотларнинг образини “чиза” олса, ўқувчилар бундан завқланадилар, улар ички ҳис-туйғулари, ташқи ҳиссиётлари билан қўшилиб бутун онгини ўқув материаллари мазмунини ўзлаштиришга

каратадилар. Пантомимика гавдани рост тутиб юра билиш, кўл ва оёқ ҳаракатларининг бир-бирига мослиги, фикрларини аниқ ва тўлиқ баён қилиб қўлини, бошини турли ҳаракатларда ифодалаш ўқитувчининг ўз билимига, кучига ишончини билдиради. Шунинг учун ўқитувчининг ўқувчилар олдида ўзини тута билиш ҳолатини тарбиялаши лозим(4-илова. 1-рasm.). (оёқлари 12-15 см. кенгликда, бир оёқ сал олдинга сурилган ҳолда туриш). Ўқитувчининг юриши, кўл ва оёқ оркали имо-ишоралари ортикча ҳаракатлардан ҳоли бўлиши керак. Масалан: аудиторияда орқага олдинга тез-тез юриш, қўллари билан турли имо-ишоралар қилиш(4-илова. 2-рasm.), бошини ҳар томонга ташлаш ва хоказо. Бундай ҳолатлар дарс давомида ўқувчиларнинг эътиборини бўлиб, ғашини келтиради ва ўрганилаётган фанга, ўқитувчига нисбатан ҳурматсизлик кайфиятини уйғотади.

Ўқитувчи мангулот ўтини жараёнида фақат олдинга юриши тавсия қилинади. У ёнон, бу ёнга юриш талабалар фикрини бўлади. Олд томонга юраётганида ўқитувчи муҳим воқеаларни баён қилиши мумкин, чунки бунда талабалар ўқитувчини бутун диққатлари билан эинтаётган бўладилар.¹⁷

Ўқитувчининг пантомимик ҳаракатлари тизимида ўз ҳиссий ҳолатини бошқара олиши муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқот жараёнида кизгин кузатув остида бўлади. Унинг кайфиятидаги ўзгаришлар пантомимик ҳаракатларида намоён бўлади. Шу туфайли ўқувчиларга таълим-тарбиявий таъсир кўрсатиш жараёнида (дарсда, дарсдан ташқари машғулотлар пайтида, тарбиявий ишлар жараёнида) ўз ҳиссиётини бошқара олиши, жиддий бўлиши, умидбахшлик, хайрихоҳлик кайфиятида бўла олиш қобилиятларига эга бўлиши зарур. Пантомимик ҳаракатлар тизими ўқитувчига бирданига пайдо бўладиган кўникма эмас. Бунинг учун ўқитувчи ўз устида тинимсиз ишлаши, илк педагогик фаолияти даврида камчиликларини тезда топиб бартараф эта олиши даркор. Чунки, йиллар давомида ўқитувчи ўзининг ҳар бир ҳаракатига мослашиб уни одат қилиб олиши мумкин. Мукаммал пантомимик малакаларга

¹⁷ Холиков А. Педагогик маҳорат. –Т.: ИКТИСОД-МОЛИЯ, 2011. -163-164 бетлар.

эга бўлган ўқитувчи ўз-ўзини назорат кила олади, кўп йиллик фаолияти давомида соғлом асаб тизимини ўзида тарбиялаб асабийлашишдан, хиссий ва аклий зўриқишлардан ўзини саклай олади. *Пантомимик ҳаракатларда ўз хиссий ҳолатини назорат қилишда ўқитувчи қўлидаги фаолиятларга жиддий эътибор бериши мақсадга мувофиқдир.*

- спорт билан мунтазам шуғулланиб бориш;
- ёшлар психологиясига оид билимларни доимий ўрганиб бориши;
- ўқувчиларга нисбатан хайрихоҳлик ва оптимизмга эга бўлиши;
- ўз ҳаракатини назорат қилиши (мускул зўриқишини, қўл, оёқ ва бош ҳаракатини, нутқ темпини бир маромда саклашда нафас олишини тартибга солиш);
- маданий ҳордикни тўғри уюштириши (дам олиши, ўз соғлигига доимий эътибор, лирика, мусика, юмористик ҳажвияларни севиб ўқий олиш);
- ўз-ўзига танкидий муносабатда бўлиб, таъсир кўрсатиш.

Ўқитиш самарадорлигини ошириш ва ижобий тарбиявий таъсир кўрсатиш учун ўқитувчининг ҳаракатларида актёрлик ва режиссёрлик малакалари ҳам мужассамлашган бўлиши лозим. Хусусан, гуманитар фанлар ўқитувчилари актёрлик қобилиятига эга бўлишлари лозим. Маълум мавзулар, образлар, тарихий қаҳрамонлар ҳақида сўзлаганда актёрлик, режиссёрлик малакалари зарур. Улар ўқитувчига ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатишда, мавзу қаҳрамонларига нисбатан хиссий-кадриятли муносабатда бўлиш тажрибасини ўзлаштиришига ёрдамлашади.

Педагогик техника малакалари ўқитувчининг махсус фанлар бўйича билимларни эгаллаш, педагогик маҳоратини такомиллаштиришга интилиш, ўз касбига кизиқиш, бурч ҳамда масъулиятни ҳис қилиш асосида оширилади. Улар ёшларни ўқитиш, тарбиялаш, ташкил қилиш, тарғибот қилиш, мустиқил билим олиш ишларига ёрдам беради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ўқитувчининг ташқи кўринишида нутқ техникаси, ҳис-туйғуларини бошқара олиш, мимик ва

пантомимик малакалар бир қолипда мукаммал олиб борилганда кўзланган мақсадга албатта эришилади. Бунда сўз, гап оҳанги, қараш, имо-ишоралар, қутилмаган педагогик вазиятларда уддабурунлик, осойишталик билан зиддиятдан чиқиш, воқеликни олдиндан кўра олиш ва адолатли таҳлил қилишга асосланиш мақсадга мувофиқдир. Бу хусусиятлар ўқитувчининг шахсий, индивидуал психик, физиологик фазилатлари асосида таркиб топади. Пантомимик ҳаракатларни бошқаришда ҳам ўқитувчининг индивидуал педагогик техникаси, ёши, жинси, миждози, феъл-атвори, сийҳат-саломатлиги ва анатомик-физиологик хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчи аввало тарбиячи сифатида ўзида юқоридаги малакаларни шакллантириши, уларнинг мазмунини чуқур ўзлаштириб, педагогик техникани эгаллашнинг имкониятларидан фойдаланиши керак. Шунда у ўқитувчинин педагогик маҳорат сари етаклайди. Шундай қилиб, ўқитувчининг ташқи кўриниши ҳам педагогик техниканинг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб – тарбияланувчиларга кўриб, эшитиб турган нарсаларини эркин фикрлаш орқали, ўз мулоҳазаларини мустиқил, чўчимасдан ўқитувчига етказиш имкониятини беради. *“Тарбиячи ташиқил этишини, юришини, ҳазиллашинини, қувноқ ёқи жаҳлдор бўлишини билшини лозим, у ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати, юриш-туриши, қийинлини болаларни тарбияласин”* – деб ёзган эди таниқли педагог А.С. Макаренко.

III БОБ. ПЕДАГОГИК КОНФЛИКТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ВА БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Педагогик конфликт ва уларни бартараф этишда аждодларимизнинг маданий ва маънавий мероси

Таянч тушунчалар:

Миллий, умумбашарий қадриятлар, мустақил фикр, сиёсий, ислохот, муҳит, маънавий, мезон, фазилят, интизом, педагогик жараён, педагогик мулоқот маданияти, психологик, мимик, пантомимик, нотиклик санъати, таъсир ўтказиш, ширинсуханлиги, очиқ чехрали, муошарат одоби.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Ёш авлодимизнинг қалби ва онгини асрани, уларни **миллий ва умумбашарий қадриятлар** руҳида тарбиялаш, фарзандларимизнинг дунёда рўй бераётган сиёсий жараёнлар-нинг маъно-мазмуни ва асл сабабларини чуқур англаш, ўз атрофида содир бўлаётган воқеалар ҳақида ҳаққоний маълумотларга, энг муҳими, ўз мустақил фикрига эга, содда қилиб айтганда, оқни қорадан ажратишга қодир бўлишига эришиш таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларимизнинг асосий шарти ва мезони бўлиши керак... бугунги вазиятда мустақил онг ва мустақил фикрга эга бўлган шахсни тарбиялаш масаласи нафақат маънавий, керак бўлса, муҳим сиёсий аҳамият касб этади».¹⁸

Аждодларимиз маданий ва маънавий мероси, улар яратган сўз, халк тилининг туганмас бойлиги ёш авлодни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда Абу Наср Форобий, Абу Абдуллох ал-Хоразмий, Юсуф Хос Ҳожиб, Ахмад Югнакий, Ҳисрав Дехлавий, Абу Ҳамид Ғаззолий, Кайковус, Шайх Саъдий, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур ва бошқа Шарк ва Ғарб донишмандларининг бой меросларида фарзандларни тарбиялаш ва камолотга етказиш асосий муаммо сифатида тарғиб қилинган.

¹⁸ И.А.Каримов. Юсак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2009.

Шарқ мутафаккири, машҳур тиббиёт олими Абӯ Али ибн Сино ўзининг “Уржуза” (“Тиббий дoston”) асарида инсон ҳаётидаги ҳайвоний ҳислар билан ақлий ҳис-туйғулар ўртасида мувозанат бузилганда пайдо бўладиган конфликт ҳолатини қўйидагича тасвирлайди:

*Ғазабланиш қўзғатади ҳароратни,
Зарар этиб олур тандан ҳаловатни,
Қўрқини совуқликни қўзғар, ўйнар юрак.
Ҳаддан ошса баъзан одам бўлмай ҳалак.
Шоду ҳуррам кечса ҳаёт яйрар бадан,
Эт семириб, ондан етмай зарар баъзан.
Озинларни ўлдиради қайғу бешак,
Ким озмоқчи бўлса унга қайғу керак.*

Инсоннинг руҳий ва жисмоний соҳасига низо ва унинг асоратининг қанчалик зарарли эканлиги аллома бу мисраларда нақадар моҳирлик билан тасвирлаган.

Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг:

Олдиға қўйганни емак – ҳайвон иши,
Оғзига келганни демак – нодон иши, - деган чуқур маноли сўзлари эзгу ва гўзал ахлоқий кадриятларнинг асл мазмунини ифода этади.

Бугунги замон воқеликка очик кўз билан, реал ва ҳушёр карашни, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли ҳулоса ва сабоқлар чиқариб яшашни талаб қилмоқда.

Улар сўзни ва нутқни таълим-тарбияда илоҳий неъмат ва ҳикмат деб билишган ҳамда ҳар бир сўзнинг ўз ўрни ва аҳамияти борлигини, тарбияда сўздан кучлироқ ва қудратлироқ нарса йўқлигини, тилга эътибор – элга эътибор эканлигини, сўз сехри мўъжизалар ярата олишини таъкидлаб келганлар. Буларнинг барчаси мударрис ва шогирдларнинг самимий мулоқоти жараёнида амалга оширилган.

***Мударрислар баркамол ва тарбияланган инсоннинг ўнта нишонаси
борлигини алоҳида тасъкидлашган:***

- биринчиси: халқ тўғри деб топган нарсага нотўғри деб карамаслик;
- иккинчиси: ёшлиқдан ўз нафсига эрк бермаслик;
- учинчиси: бировлардан асло айб қидирмаслик;
- тўртинчиси: ёмонлик ва омадсизликни яхшиликка ёйиш;
- бешинчиси: агар гуноҳкор узр сўраса, узрини қабул қилиш ва кечиримли бўлиш;
- олтинчиси: муҳожирлар ҳолатини чиқариш;
- еттинчиси: доимо эл ғамини ёйиш;
- саккизинчиси: айбини тан олиш;
- тўккизинчиси: эл билан очик чеҳрали бўлиш;
- ўнинчиси: одамлар билан доимо ширин муомалада бўлиш.

Мулоқот Шарқона тарбияда ахлоқ кўрки саналган. Муаллим ҳар бир ўқувчининг қандай дунёқарашга эгалиги, тафаккури, билим савияси, ҳаётга нисбатан муносабати одамлар билан ўзаро мулоқотида намоён бўлишини уқтиришган. Шарқ мутафаккирлари меросида мулоқот – азалдан инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа воситаси бўлган. Мулоқотнинг асосий қуроли тил ҳисобланган. Шунинг учун ҳам тил – алоқа қуроли сифатида таърифланади.

Инсоннинг тили ширин, муомала маданиятига эга бўлса, қисқа вақт ичида халқ орасида обрў-эътибор топади. Кўп гапириш ҳеч қачон кишига обрў келтирмайди. Шунинг учун ҳам ўтмишда яшаб ўтган мутафаккирларимиз тилга, айтиладиган ҳар бир сўзга ҳурмат билан, ўйлаб ёндашиш лозимлигини уқтириб ўтганлар. Ўқитувчи *"сўз айтишидан аввал, ҳар дақиқада сўз ортидан келадиган оқибатларни ўйла"* ши (И.П.Павлов) керак. Алишер Навоий ўз адабий меросларида муомала маданияти, хушмуомалалик, тилнинг аҳамияти тўғрисида, ширинсўзлик ҳақида ноёб фикрларни баён қилган. Бугунги кунда ҳам бу фикрлар ўз аҳамиятини йўқотган эмас. *"Тил ширинлиги – кўнглига"*

ёқимлидир, мулоимлиги эса фойдали. Ширин сўз соф кўнгиллар учун асал каби тоғлидир” - дейди аллома.

Ўқувчилар нутқини ўстиришда ўқитувчининг тил бойлиги муҳим аҳамиятга эга: бир томондан, ширин тиллилик ўқувчиларни ўқитиш ва тафаккурини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ўқитувчининг тил бойлиги нутқининг образли, чиройли, жарангдор, намунали бўлишини таъминлайди, натижада ўқувчи диққатини ўзига жалб этади. Зотан, тил ва нутқнинг теранлиги, ўқитувчининг маҳоратини, маънавий бойлигини, ўқитувчилик қобилиятининг қай даражада эканлигини ифодалайдиган ўлчов, кўрсаткич ҳисобланади. Америкалик таниқли шоир Рольф Эмерсон: *“Нутқ қуоратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур қилади*” дейди. Шарк мутафаккирлари ижодида тил ва нутқ воситалари орқали нотик, воиз, бадихағўй, қиссахон каби махсус санъат аҳиллари ва мударрислар диний, таълим-тарбиявий, исломий ақидаларни оммага сингдиришгани, панд-насиҳатлар қилишгани баён этилади. Ушбу нутқ соҳиблари кенг камровли билимга, бой ахборотга эга бўлишган.

Алишер Навоий *“Воиз олимнинг ўзи аввало ҳалол иш қўрувчи бўлишини, унинг насиҳатидан чиқмасликини*” ўз асарларида баён этган. Шунинг учун тил ширинлиги ва нотиклик санъати устида ишлаш, нутқ маданиятини такомиллаштириб бориш ҳарбир ўқитувчининг энг асосий ижтимоий бурчи ва масъулияти ҳисобланади. Таълим-тарбия жараёнида нутқнинг таъсир кучи ниҳоятда бекиёсдир. Ўқитувчининг тили, нутқий қобилияти ўқувчиларнинг ўзларини тута билишларига, хулқ-автори ва фикр юритишларигаулкантаъсир этувчи кучли воситалардир. Ўқитувчининг *“тил бойлиги ва нотиклик санъати барча замонларда ёнма-ён яшаб келган”(А.П.Чехов)*. Унинг ҳис туйғуси, интилишлари, ирода ва эътиқоди нутқда акс этади. Ўқитувчи тил бойлиги билан ўқувчиларда хурсандчилик, руҳланиш, муҳаббат, Ватанга садоқат, ғазабланиш, нафратланиш ҳиссиётларини уйғотади, билим олишга ундайди. Шунинг учун ўқитувчи *“тилнинг халқ ўтмиши, ҳозирги ва келажак авлодни*

буюк бир яхлитликка, тарихий, жонли бир жинсликка айлантирувчи энг ҳаётий, энг бой ва энг мустаҳкам восита" (Қ.Д. Ушинский) эканлигини унутмаслиги керак.

Кишиларнинг бир-бирлари билан ўзаро муносабатларида ишринсуханлик, гўзаллик, сўзлашув оҳангидаги мулоимлик муошарат одоби дейилади. Муошарат одоби инсоннинг гўдаклигида ота-она бағрида, оилада шакллантирилиши керак. "Қуш уясида кўрганини қилади" дейилади халк мақолларида. Оилада ўрганилган муошарат одобининг пойдевори мустаҳкам бўлади. Бола мактабда улғайгач эса, ижтимоий муҳитда кўникма ҳосил қилиш жараёнида оиласида ўрганилган муошарат одобининг куч-қудратини доимо ҳис қилади.

Ўқувчиларга муошарат одобини шакллантириш учун ўқитувчининг ўзи аввало хушмуомалалигини намоён этиб, ўқувчилар қалбига йўл топа олиши, меҳрибонлиги, улар билан ҳамдард, ҳамфикр бўлиб, ўрнатқуч бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Шарқ мутафаккирлари асарларида муошарат одоби турли кўриниш ва номларда баён этилади. Жумладан, Ал Форобийнинг "Фозил одамлар шахри" асарида асосий ғоя – фозил кишилар образи. У ким бўлишидан қатъий назар шоҳми, гадоми, оддий фуқароми фозил кишидир. Шаҳарнинг фозил кишилари бир-бирларига нисбатан ҳурмат ва иззатда бўладилар. Ота-она ва фарзанд, устоз ва шогирд, дўстлар, қариндошлар ўртасида шарқона назокат, меҳр ва эҳтиром мавжуд. Форобий асарида бундан бир неча аср илгари ҳам ота-боболаримизнинг маънавияти нақадар юксак бўлганлиги ва бу авлодларга ўрнатқуч бўлиши таъкидланади. Оноре де Бальзак "Хушмуомалалик ва камтарлик кишининг чинакам маърифатли эканлигидан далолат беради" дейди. Инглиз донишманди Жон Либбок "Одамлар боодоблилик ёрдамида ҳаёттоқи куч билан эришиши мумкин бўлмаган галабаларга эришиши мумкин" лигини айтади. Демак, муошарат одоби нафакат миллий анъаналаримиз ва урф-одатларимизнинг кўзгуси бўлган, балки туркий халқларнинг ноёб инсоний фазилати сифатида эътироф этилган.

Инсоннинг энг улуғ, лекин мураккаб ва машаққатли фаолиятларидан бири одамлар орасида, яъни жамиятда ўз ўрнини топиб яшашидир. Бу фаолиятнинг мураккаблиги шундаки, кўпчиликка қўшилиш, улар билан ахил бўлиб яшаш учун инсонда шунга яраша муомала ва муносабат бўлиши керак. Муомала ва муносабатда ўқувчиларнинг дилига тўғри келмайдиган қўпол ва дилозор мулоқот олиб боровчи ўқитувчиларни ҳеч ким ёқтирмайди. Ўқувчилар хушфезл, ширинсухан, адолатпарвар ўқитувчи ва тарбиячиларни дилдан ёқтирадилар ва ҳурмат-эътибор қиладилар. Инсонлар орасида муносиб ўрнини топиш, инок ва ҳамжиҳат бўлиб яшаш шартларидан бири одамнинг камтарлигидир. Камтарин инсон ҳеч қачон ўзининг ютуғи билан, бадавлатлиги билан, илм-хунари билан мактанмайди, ҳамма вақт камгап, содда бўлади. Аммо инсондаги камтарлик самимий бўлмоғи зарур.

Ширин сўз мулоқотга киришишнинг асосий қуролидир. У инсон қалбини илитади, қўпол сўз инсон қалбини жароҳатлайди. Ўқитувчининг *“ақл-заковати, фикри, ҳис-туйғулари, билими ва маданий савияси, тафаккури маълум даражада сўзда ифода этилади. Муомала маданиятида сўз ақлдан куч, тилдан ихтиёр олади”* (Азиз Юнусов). Чунки сўзнинг қудрати катта. Ўқитувчи ўз сўзига, тилига ниҳоятда эҳтиёткор бўлмоғи лозим. Энг аввало, ўқувчиларга муомала маданиятини, катталар олдида ўзини тута билиши, гапини бўлмаслиги, ёши улуғларга гап қайтармасликни ўргатиш зарур.

Мулоқот маданияти ҳамма жойда керак. Иш жойида, транспортда, уйда биз ким билан қандай муомала қилишни билишимиз зарур. Ўқитувчининг қанчалик билимли, ақл-заковатли эканлиги ўқувчиларнинг бир-бирлари билан ва ота-оналари билан олиб борадиган мулоқоти орқали намоён бўлади.

Одамлар бутун ички дунёсини, мақсадини, муомала ва муносабатларини бир-бирларига сўз ёрдамида етказадилар, амалга оширадилар. Шу туфайли сўзлашув муносабатлари ниҳоятда гўзал ва мулойим бўлишини ҳаёт тақозо этади. Сўзга бой, ширинсухан кишиларнинг муомалалари ёқимли, иши ҳам юришган бўлади. Бундай кишиларни ёқтирадилар, ҳурмат қиладилар. Сўзлашув

хам ўзига хос санъатдир. Бу санъатнинг илдизи муошарат одоби бўлиб, уни мукаммал ўрганиш ҳар бир инсон учун зарур. Шу билан бирга, она тилини мукаммал ўрганмок ва соф адабий тилда ўқувчилар билан мулоқот қилиш ўқитувчининг нотиклик қобилиятидир.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўқитувчи ўқувчилар билан муомалага қандай киришиши дозим?
2. Муошарат одоби деганда нимани тушунаси?
3. Шарқона тарбия ва муошарат одобининг мулоқотга таъсири.
4. Аждодларимиз маданий ва маънавий мероси, улар яратган сўз, халқ тилининг туганмас бойлиги ёш авлодни тарбиялашда қандай аҳамият касб этади?

3.2. Мулоқот асосида маънавий маданиятни шакллантириш

мезонлари ва омиллари

Таянч тушунчалар:

Шарқ маънавий маданият, мулоқот, куч-қудрат манбаи, умуминсоний қадриятлар, анъаналар, адолат, тенглик, аҳил қўйинчилик, демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги, инсоний қазилат, педагогик тафаккур, умумбаиарий, иймон-эътиқод, ички маданият.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимизни ривожлантиришнинг маънавий-ахлокий негизлари ҳақида ўз фикрларини баён этган: “*Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат манбаи – халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўйинчилик ва инсонпарварликнинг нозик қуртакларини асрлар оша авайлаб асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия,*

фаровонлик, маданият, виждон эркилиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришни учун зарур шарт-шароит яратишдир”.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон заминида Шарқ маънавий маданиятининг муҳим жиҳатлари уйғониш даврида ривожланган бўлиб, бу даврда яшаб ижод этган ал-Хоразмий, ал-Киндий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Фирдавсий, Умар Хайём, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Шайх Саъдий, Тусий, Махмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Лутфий, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби кўплаб мутафаккирларнинг ижодий мерослари педагогик тафаккур таракқиётида, инсоннинг маънавий-ахлокий камолотида, умумбашарий маънавий кадриятларнинг юксалишида муҳим боскич бўлди. Улар Шарқона одоб-ахлоқ талаблари асосида комил инсонни тарбиялашнинг маънавий асосини яратишга муваффақ бўлдилар.

Ушбу давр маънавий кадриятлари мазмунида аввало, инсоннинг ички ва ташқи ҳолати, ҳиссиёти, меҳнатга, турмушга муносабати, меҳр-оқибати, мухаббати, садокати, билим ўрганишга интилиши, маънавий кайфияти, ақл идроки, эрки, инсонни табиатнинг энг буюк маҳсули сифатида қуйлаш, тасвирлаш, олий ахлоқли, юксак инсоний фазилатларга эга бўлган адолатли жамоа вакилини тарбиялаш ғояси илгари сурилган. Уларнинг ёш авлод маънавий маданиятини тарбиялашдаги аҳамияти ҳам нақадар бебаҳо эканлигини таъкидлаб, Президентимиз И.А.Каримов **“Юксак маънавият – енгилмас куч” номли асарида** маънавият тушунчасига шундай таъриф беради: *“...Маънавият – инсонни руҳан поклашни, қалбдан улғайтишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир, десак менимча тарихимиз ва бугунги ҳаётимизда ҳар томонлама ўз тасдигини топиб бораётган ҳақиқатни яққол ифода этган бўламиз”.*¹⁹ Демак, маънавий маданият манбаларида илгари сурилган ғояларга

¹⁹ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -19 6.

амал қилиш, уларни ёш авлодга ўргатиш ва онгига сингдириш ўқитувчининг жамият ва Ватан олдидаги юксак бурчидир.

Инсон ўз кадр-қимматини ва ўзлигини умумтаълим мактабларида таълим-тарбия жараёнида англай бошлайди. Таълим муассасаларида ўқитувчи томонидан ўзаро мулоқот асосида олиб бориладиган куйидаги хусусиятлар негизда ўқувчиларда мулоқот орқали маънавий маданиятни шакллантириш **мезонлари**(*О.Мусурмонова*) ифодаланган.²⁰

- ҳар бир инсоннинг кизиқишларини кўра билиш, ҳис этиш ва ҳурмат қилиш;
- миллий-маънавий маданият манбаларини ўрганиш, ўзлигини англашга эҳтиёж;
- инсон ҳаётида меҳнатнинг ўрнини тўғри тушуниш;
- инсонпарварлик, меҳр-окибат, иймон, эътиқод, миллий қадриятларни эъзозлаш;
- Ватанга мухаббат, садоқат, ўз манфаатларини жамият, халқ манфаатларидан юқори қўймаслик;
- ота-она, қариндошлар ва бошқа атроф-муҳитидаги кишиларга нисбатан мурувватли, саховатли бўлиш.

²⁰ О.Мусурмонова. Оила маънавияти - миллий гуруҳ. -Т.: Ўқитувчи. 2000.

Ўқитувчи таълим-тарбиявий жараёнда ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантиришда мулоқотнинг чексиз имкониятларидан фойдаланиб онг ва фаолият бирлигини таъминлаши тақозо этилади. Маънавий онг ўқувчининг дунёкараши, билими, ҳис-туйғуси, идроки, иродаси ва диққатининг мажмуаси бўлиб, у ўқитувчининг педагогик маҳорати негизда таълим-тарбиявий фаолият асосида шакллантирилади. Ўз навбатида онг ҳам фаолиятга таъсир кўрсатади ва уни тартибга солади.

13-расм.

Ўқувчиларнинг тарбиявий муҳитда уюштирилган маънавий фаолиятида маънавий маданият муаммоларини эркин, онгли ва адолатли еча олишга интилиши таъминланиши керак. Ўқитувчи билан ўзаро мулоқот жараёнида ўқувчи онгли равишда ўз муносабатларини билдиришга, тўғри хулоса чиқара олишга, миллий ғурур асосида уларни авайлашга, асрашга, севишга, умрбоқийлигини таъминлаши маънавий бурчи эканлиги ўргатилади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўзининг “Юсак маънавият – енгилмас куч” номли асарида *“Маънавиятнинг шакллантиришга бевосита таъсир қиладиган яна бир муҳим ҳаётий омил – бу таълим-тарбия тизими билан чамбарчас bogliqligidir. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси. ...Маънавиятнинг тушунини, англаш учун аввало инсонни тушунини, англаш керак. Шунинг учун ҳам ўзлигини, инсоний қадр-қимматини англаб етган ҳар қандай одам бу ҳақда ўйламасдан яшашини тасаввур қилиш қийин”* – деб таъкидлайди.²¹

Маънавий маданиятнинг муҳим белгиларини шакллантиришда, таълим-тарбия тизимини маънавий муҳит, маънавий фаолият ва маънавий англаш

²¹ И.А.Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Ўзбекистон, 2009. -19 б.

босқичларидан иборат андозалар асосида ташкил этишда ушбу мезонлар талабларига риоя қилиш белгиланган мақсадни самарали амалга оширишимкониятини беради. Бунда ўқитувчининг мулоқотиасосида ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантириш жараёнига таъсир этувчи қуйидаги **омиллар** ҳам муҳим аҳамиятга эга:

1. Ўқувчи маънавий фаолият асосида ўзлигини англашни шакллантириш учун маълум бир муҳитда маънавий кадриятлар билан ҳаракат орқали мулоқотга киришади. Ҳаракатсиз муҳит ва фаолият бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантириш самарадорлигини *маънавий ҳаракат омил*и таъминлайди.

2. Маънавий кадриятларнинг моҳияти, маънавий-ахлоқий тажриба, ўқитувчининг таъсирчан нутқий мулоқоти воситасида ўқувчилар онгига сингдирилади. *Нутқий алоқалар* тарбия жараёни объектлари ва субъектлари орасида кечади ва ўқувчи маънавий маданиятини шакллантирувчи *омил* бўлиб хизмат қилади. Ўқувчининг хулқ намунаси, маънавий ҳаракати, нутқий алоқалар самарадорлиги ўқитувчи ва ўқувчининг мулоқоти асосидаги фаолият муносабатлари билан белгиланади.

3. Маънавий кадриятларнинг тарбиявий имкониятидан таъсирланиш ва амалий фаолиятда уларга таяниш, умуминсоний кадриятлар даражасига кўтарилишини таъминлаб, ўқувчи маънавий маданиятини тарбиялашдаги аҳамиятини такомиллаштириш таълим-тарбия жараёнининг иштирокчиларидан (ўқитувчи ва ўқувчи) доимий ижодкорликни талаб қилади. *Ижодкорлик* – миллий-маънавий кадриятлар асосида ўқувчи маънавий маданиятини шакллантиришда *муҳим омил* ҳисобланади. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида унинг имкониятларидан кенг ва самарали фойдаланади.

4. Ўқувчи маънавий маданиятини шакллантиришнинг муваффақияти *ўқитувчининг мулоқот олиб бориш психологик тактикаси омил*ларига ҳам боғлиқ. Ушбу омилни ҳаракатлантирувчи шароитлар:

– ўқитувчининг педагогик-психологик ва махсус фанлар интеграцияси бўйича чуқур билимга эга бўлиши;

- мутахассислиги бўйича касбий маҳорати;
- ўқувчилар билан ўзаро дўстона мулоқот маданияти;
- ўқувчиларнинг руҳий ҳолатини тез билиб олиши;
- ўқитувчи маънавий маданиятининг шаклланганлик даражаси;
- таълим-тарбиянинг замонавий усул ва методларини танлай билиши;
- замонавий педагогик ва ахборот технологиялари тўғрисида чуқур маълумотларга эга бўлиши;

– ўқитувчининг педагогик жамоа орасидаги ҳурмат – эътибори.

5. *Ўқитувчи мулоқот асосида ўқувчиларда ҳал ижодкорлик омиллини такомиллаштириб боради. Ўқувчида унинг сифатлари қуйидаги белгилар билан намоён бўлади:*

- маънавий қадриятларни, анъаналарни ўзлаштиришга қизиқишда эҳтиёж ва талабнинг қучилиги;
- ўрганилаётган фанлар асосларини эгаллашга ижобий муносабат;
- маънавий маданият савияси, дунёқараши;
- ўз-ўзига нисбатан талабчанлик;
- табиатга, атроф-муҳитга оғли муносабат;
- янгиликларни ва ахборот технологияларини ўрганишга қизиқиш;
- ижтимоий ва шахсий фаоллиги;
- назарий билимларни амалиётда қўллай олиш қўникмаси;
- ташаббускорлиги ва ижодкорлиги.

Ўқувчиларда маънавий маданиятни шакллантириш жараёнининг муваффақиятли бориши таълим мазмунига асосланиб, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятини тўғри ташкил этиш савиясига боғлиқ. Бу қуйидаги фаолият турларини мукамал билишни тақозо этади:

Биринчидан, ўзаро ҳамкорликдаги фаолият ижодкорликни, масъулиятни, фаолликни ва энг асосийси мулоқот маданиятига риоя этишни талаб қилади.

Иккинчидан, ҳар бир дарсда ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам белгиланган максадни аниқ қўя билиши, амалга ошириладиган вазифаларни тўғри белгилаб олиши лозим.

Учинчидан, дарс жараёнида билимлар мазмунининг илмийлиги, узлуксизлиги, изчиллиги ва тарбиявий характери, ўқитувчининг нотиклик санъати асосида баён этиш шаклининг мукамаллиги, кизиқарлилиги ўқувчиларда таълимий ва тарбиявий томондан ўрганиладиган кадриятларга кизиқишни кучайтиради, уларда тарихий, адабий, миллий ва диний характердаги миллий кадриятлар бўйича ўз билим ва кўникмаларини ошириш иштиёқи ривожланади.

Тўртинчидан, ўқитувчининг педагогик маҳорати, назарий ва услубий тайёргарлиги, ўз касбига, фанига муносабати, олиб борадиган дарси андозасини ва унинг натижасини олдиндан кўра билиш, ҳар бир дарс самарадорлигини таъминловчи техник ва технологик белгилардан биридир.

Бешинчидан, дарс жараёнида ўқувчилар жамоасига эркин фикр юритиш, ўз фикр-мулоҳазасини эркин баён этишга имконият яратиш, ўқувчилар жамоаси фикрига таяниш, уларнинг фикр-мулоҳазалари, истак-хоҳишларини эътиборга олиш, ўқувчиларнинг мустақил ишларидан кенг фойдаланиш зарур.

Олтинчидан, ўқувчилар билимига, ҳулкига бериладиган баҳонинг ҳолисона ва адолатли бўлиши барча таълим ва тарбиявий фаолиятни тўғри ташкил этилишига ижобий таъсир этувчи омил эканлигини унутмаслик керак.

Хулоса қилиб таъкидлаш жоизки, таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгига мулоқот асосида миллий кадриятлар ва маънавий маданиятни шакллантириш, ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро мулоқотини ҳозирги замон педагогик талаблари асосида мукамал ташкил этилиши натижасида педагогик жамоада юз бераётган конфликтларни олдини олган бўламиз.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўқувчи маънавий маданиятини шакллантиришнинг муваффақияти қандай омилларга боғлиқ?
2. Ўқувчи маънавий маданиятини шакллантиришомилини ҳаракатлантирувчи шароитларни тушунтиринг.
3. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятини тўғри ташкил этишнинг қандай фаолият турларини мукамал билишни тақозо этади?
4. Маънавий онг деганда нимани тушунасиш?

3.3. Муомала маданияти ва тўғри мулоқот қоидалари

Таянч тушунчалар:

Менталитет, муомала маданияти, ахборот, мулоқот маданияти, сўкиниш, қарган, кесатиқлар, қочиримлар, муносабат маданияти, жеркиб, беҳурмат қилиб, фақат ўзиникини ўтказиб, боланинг эркини бўғиб, яхши ҳулқли, идрокли, маънавиятли, баркамол фарзандни тарбиялаш, мулоқот, аҳвол сўраш, инсоний қадриятлар, ички маданият.

Ўзбеклар менталитетида муомала маданияти кўпчилик ҳолларда ўзаро салом-алик қилиш, аҳвол сўраш, оиладаги аҳвол бўйича ахборотларга қизиқиш кўрсатиш каби кўринишларда намоён бўлади. Аммо аслида муомала маданияти – ўзга инсонга бўлган муносабат маданияти билан белгиланади. Фақат салом-алик қилгандагига эмас, балки ҳаёт тартибида, ҳар кунлик ҳаёт тарзида инсонга кўрсатиладиган ҳурматли ва эъзозли, самимий ва тўғри муносабатни англатади. Ички маданиятга эга бўлган одамгина ҳар турли вазиятларда ҳар қандай бошқа инсонга нисбатан доимий тўғри, самимий ва аниқ муносабат кўрсата олади. Мулоқот маданияти инсондан бошқа инсонга нисбатан ҳар доим бир текис муносабат кўрсатилишини талаб этади. Қаршингизда турган одам бойми, камбағалми, кишлокликми ёки шаҳарликми, мансабдорми, ёки оддий

ўқитувчими, бундан катъий назар унга тўғри муносабат кўрсата олиш ҳақиқий инсонпарварлик мезони бўлиб келган. Аммо мулокот маданияти инсондан ўз устида мунтазам иш олиб боришни талаб этади. Мулокот маданияти ўз-ўзидан вужудга келиб қолмайди.

Ҳаётда кўпинча одамлар орасидаги мулокотда уларнинг расмий, ҳушомадгўй, кибр-ҳаволи муносабатлари шохиди бўламиз. Баъзан инсон юкори мартабага эришса, у ўзини бошқалардан устунлигини кўрсатиш учун, кўпчилик билан салом-алик ҳам қилмай қўяди. Асл маданиятда эса аксинча, инсоннинг қанчалик мартабаси кўтарилса, шунчалик оддий инсонларга ўзининг яқинлигини кўрсатиш зарур ҳисобланади. Шу билан бирга мулойимлик, ҳалимлик, очиклик, самимийлик, тўғрилиқ ва бошқа бир неча тамойиллар улуғланади ва тарғиб қилинади. Ёки, йигит тараф қудалар қиз тарафдагиларга сал юкоридан туриб, буйруқ бериб гапиришади. Бойвуччароқ қариндошлар ўзининг моддий тарафдан муҳтож қариндошларига нисбатан қерилиб, бошқа тарафдан уларнинг моддий тарафидан уялиброқ муносабат кўрсатишади. Бундай вазиятларнинг барчаси – нотўғри ҳолатлар ҳисобланади.

Демак, реал ҳаётда, одам ёшлигиданоқ мулокот маданиятига оид маълум инсоний қадриятларнинг бузилаётганлиги билан тўқнаш келади. Оқибатда, бола ҳаётида икки хил стандартлар ҳолати вужудга келади. Бир томондан, бола мулойим бўлиши лозим. Иккинчи тарафдан эса, атрофидаги кўпчилик одамлар, ҳатто-ки энг яқин ва ҳурматли кишилар ҳам бу тартиб-қоидаларга риоя қилмайди.

Масалан, “сўқиниш” – эркаклар риоя қилмайдиган нотўғри ҳолат, “қарғаш” - аёллар риоя қилмайдиган нотўғри ҳолат. Ўғил болалар “сўқиниш”ни одатда ўз оталаридан мерос қилиб оладилар. Кўпчилик “сўқиниш” ёмонлиги билади, аммо ишлатаверади. Унинг ёмон одатлигини ўйлаб ҳам кўрмайди. Уни ишлатганда бетарбия одамлар ички ғурур ҳис қилади, аслида бировларни қамситиш, уларни менсимаслик, бировларга азият улашаётганлигини билмайди. Аёллар эса баъзан ўз фарзандларини “қарғаб”

туриб уларга иш буюради, ёки уларни жазолайди. Аслида аёл кишига майинлик, меҳрибонлик хос бўлиши лозимлигини улар унутиб қўйишади. Агар, ҳақиқатда ҳам болалари билан бирор нохуш ҳодиса юз бурса, улар куйиниши аниқ. Аммо тил ҳамма нарсани кўтараверади деб, оғизларига эрк бериб юборишади. Донимий жеркиб, беҳурмат қилиб, факат ўзиникини ўтказиб, боланинг эркини бўғиб яхши ҳулқли, идрокли, маънавиятли, баркамол фарзандни тарбиялаб бўлмайди. Демак, мулоқот ва муомала маданиятининг ҳам ҳаётда ўз ўрни ва аҳамияти мавжуд.

Шундай қилиб, муомала маданияти нима ва конфликт вазиятларда мана шу муомала маданияти талабларига риоя этиш зиддиятни енгиллашга қўмақ берадими, деган саволлар долзарблик касб эта бошлайди.

Муомала маданияти бўйича билимлар зиддият ичида томонларни бир бирига яқинлаштириш, улар орасидаги мулоқотни янгитдан бир тизимга тушириш, томонларнинг ўзаро ахборот олишларини енгиллаштириш учун хизмат қилади. Муомала маданияти бировни эшитиш ва бировга ўз ахборотларини тўғри етказиш қаоидалари ва тартибларидан иборатдир. Шу боис, конфликт ечими тартибларига муомала маданияти бўйича маълум қоидалар киритилади.

Муомалани ўрганинг!

Илиқ муомала юзасидан 10 маслаҳат(1-илова)

Одамлар баъзан бир-бирларини тушунмайди ёки ўз ўй-фикрларини аниқ ифодалай олмайдилар. Уларнинг бир-бирини тушунмаслиги эса конфликтга олиб келиши мумкин. Куйида илиқ муомала ва қандай қилиб ҳамсухбатни тўғри тушуниш ва унга ўз ўйларингизни аниқ англатиш бўйича 10 маслаҳат келтирилган.

1. **Сухбат учун қулай, тинч ва тўғри жой танлаш.** Муаммони танаффус пайтидаги тор коридорда, дарсга икки дақиқа вақт қолган пайтда, шовқин орасида, бола йиглаб турганида, оппонентингиз ишга шошиляётган вақтда, у бемор бўлганида.... хал этиш мушкул. Сухбатдошингиз ва ўзингиз

тинч, ҳеч ким ҳалакит бермайдиган, иккалангиз бошка жойга шошилмай, бафуржа суҳбат қурадиган жой борлигига амин бўлинг. Суҳбат учун қулай жой бўлсагина, томонлар орасидаги мулоқот учун шароит яратилган бўлади.

2. **Суҳбатдошингизнинг гапларини бўлманг.** Сизнинг узлуксиз сўзлашингизни диққат билан эшитиш мушкул. Шу боис, ҳамсуҳбатингизга ҳам сўзлаш имконини беринг ва унинг сўзларини бўлмай, сабр-қаноат билан тингланг. Бизнинг тадқиқотлар шуни кўрсатадики, **30 сониялик жимлик ҳали ҳеч кимнинг жонига таҳдид солмаган. 5-10 дақиқалик жимлик ҳам ҳали ҳеч ким ўлимга олиб келмаган.** Тинчланинг, 10 дақиқа бировни эшитиб, муаммони ҳал этиш, уни ҳар 5 дақиқада бўлиб, охир оқибат ҳеч нарсага эга бўлмасликдан афзалдир. Сиз томонингиздан кўрсатилган сукут билан эшитиш – оппонентингизга йўналтирилган “Сенинг сўзларинг мен учун муҳимдир” деган ахборотни ўзида жамлайди. Агар сиз унинг сўзларини саволлар, жумлалар, кесатиклар, кочириملар билан бузаверсангиз – демак, сиз ўз оппонентингизда “Сен ҳам, сенинг сўзларинг ҳам мен учун муҳим эмас, мен ўзим ҳамма нарсани биламан, аслида сенинг сўзларинг ёлғон” деган қарашда эканлигингизни намоён этади. “Сенинг сўзларинг ёлғон” деган сўзларни ишламасангиз ҳам бундай ҳаракатлар ана шундай қабул қилинади. Аммо хиссиётлар, қарашлар, фикрлар, хулосалар одамлар бир томонга қараса ҳам, яъни бир нарсани муҳокама қилса ҳам, турлича бўлиши мумкинлиги, ҳар бир одамнинг ўз хулосалари бўлиши мумкинлигини биз биламиз. Демак, оппонентингиз сиздан ўзгача қарор ва хулосаларга келган бўлса, бу – унинг ёлғони эмас, бу унинг шахсий ҳудосасидир. Сизнинг вазифангиз ана шу хулосаларни билиб олиб, ўз хулосаларингиз билан солиштириш, улар орасидаги умумийликка таянишдан иборат бўлиши лозим. Сизнинг ҳам сўзлаш навбатингиз келади. Аввал эшитинг, кейин сўзланг. Ҳамсуҳбатингизни сўзларини бўлганда у ўз фикрларини жамлай олмайди, уларда узилиш содир бўлади, бунинг оқибатида сиз унинг асл фикр ва қарашларини бетартиб қиласиз, худди шундай ахборотлар сизга бетартиб келади, баъзи муҳим бўлган

фикрлар хаяжон орасида йўқолиб ҳам кетади. **Оппонентингиз учун муҳим бўлган фикрни жамлаб, сизга узатиш - анча мушкул бўлган вазифа.** Сиз унинг сўзларини бўлсангиз – мана шу муҳим ахборотдан маҳрум бўлиб қолингиз мумкин. Натижада, нотўғри хулосаларни қилишингиз мумкин. Шу боис, оппонентингизнинг сўзларини бўлмай, тинч эшитишга одатланинг.

3. Сабр-қаноатли бўлинг! Баъзан ўз фикрини тўғри ифодалаб гап айтиш учун ҳам вақт керак. Низо ичига кирганларга хос бўлган хусусиятлардан бири бутун дардини дастурхон қилиб, конкрет низога алоқадор бўлмаган ахборотларни бир бошдан бафуржа баҳс жараёнига тортишдан иборат. Сиз – буни биласиз. Аммо у – буни ҳали билмайди. Чунки у конфликт ечими борасидаги билимларни ўқимаган. Шу боис, айнан сиз сабр ва қаноатли бўлишингиз талаб этилади. Шу билан бирга, айнан сиз, ўз оппонентингизни қаноатли бўлишга баҳс жараёнида ўргатишингиз лозим. Агар мазкур сиз муҳокама этаётган саволга алоқадор бўлмаган ахборотлар, қайфиятлар ва хиссиётлар суҳбат жараёнига тортила бошланса, сиз - овоз, мимика, сўзлардаги нейтраллик ва босиклик билан, уни айбламасдан, оппонентингиздан, муҳокама этилаётган масалага қайтишни илтимос қилинг. Аммо у бирданига ўз эмоцияларини муҳокама этилаётган муаммога қарата олмаслиги, четга чиқиб кетавериши аниқ. Шу боис, сиз бир неча бор, босиклик ва ҳурмат билан, муҳокама масалалари доирасида фикр юритишни талаб этасиз. Албатта, низо ичидаги эмоциялар низонинг қай даражада чуқурлашиб кетганлигига боғлиқ. Шу билан бирга, эркак ва аёл психологик ранг-баранглиги масалаларини ўз эътиборингизга олишга тўғри келади. Бизнинг ўзбек аёллари, ўз сўзлари ва фикрларига бўлган эътиборни аслида унча кутмайди, шунинг учун бирор бир қулай вазият вужудга келса, бор эмоцияларини, йиғи-сиғи билан тўкиб солади. Улар учун ўз эмоцияларини тўкиб солиш, сиз уларни сукут билан эшитишингиздан муҳимроқдир. Ўзбек аёлларининг кўпчилиги учун уларни эшитишнинг ўзи жуда катта таъсир этади. Уларни сиз эшитсангиз, улар ўз дардларидан фориғ бўлишади. Четдан қараганда, аёллар “рационал” бўлмаган

одамлардек туюлади. Аслида, бу ҳолат аёллар сўзларига бўлган оилалар, жамиятдаги эътиборсиз муносабат оқибатидир. Агар мана шундай “кўпириб” келган эмоцияларни тўкиб солиш, чиқариб ташлаш вазияти вужудга келса ҳам, ўз оппонентингизга унинг эмоцияларининг чиқиб кетиши учун имкон яратинг. Ҳаётингизда шундай ҳолат кўпинча юз беради-ки, эмоциялар каттик стресс ва кўз ёшлари билан тўкиб солинаётган вақтда, сиз ўз қаршидашдаги турган одамга “тинч, осойишта” муносабат билдирсангиз, унинг ўзи ўзини қўлга олиб, кўпинча “рационал” фикрлаш жараёнига ўтиб олади. “Рационал” муносабат жараёнига ўтиш эса муносабатларни тўғри белгилаш имкониятини, томонлар манфаатларини тўғри баҳолаш имкониятини яратади.

4. Тана забонига қулоқ солинг. Биз суҳбат жараёнида фақат сўзлар билан ахборот улашмаймиз. Суҳбат жараёнида бизнинг тана ҳаракатларимиз, мимикамиз, овозимиз характери (паст, тиник, тинч, осойишта овоз, ёки дағдаға, қўпол, таҳдидли, агрессив овоз), буларнинг бариси муҳим аҳамият касб этади ва маълум бир маълумотларни оппонентингиз, ёки ўзингиз ҳолатингиз ва ҳис-туйғуларингиз ҳақида қаршида турганларга узатади. Шу боис, суҳбат жараёнида ўзингизнинг ва оппонентингизнинг тана забонига эътибор билан қараб, уларни тўғри “расшифровка” қилиш жуда муҳим. Агар сиз ногоҳ ўз тана забонингиз орқали “таҳдид” сигналларини узатсангиз, қаршидашдаги одам айнан “таҳдид” сигналларини қабул қилади ва ўзи ҳам сизга қарши ҳамлага ўтади. Шу боис, уруш ва жанжал вазиятида “Сен менга таҳдид қилдингми?!” деган савол келиб чиқса-ю, оппонент “Мен бундай гап айтганим йўқ”, деса, демак унда тана забони ишлаган бўлади. Тана забонини ҳам тинч, осуда ва рационал мулоқотга йўналтириш икки томон орасида аниқ ва чегараланган, фақат зарур бўлган маълумотларнинг узатилиши учун имкон яратади. Ҳамсуҳбатингиз айтган сўзлар сизга бефарқ эмаслигини кўрсатинг. У ёқдан бу ёққа юрманг, бармоқларингиз билан столни чертманг, соатга ҳар замонда бир қараманг, хонани кўздан кечирманг, ухлаб ёки мудраб қолманг, вақти вақти билан “уф”лаб ҳам турманг, кўзларингизни тирноқларингизга михлаб ҳам

қўйманг, қўлларингизни шим чўнтагига солиб, ундаги нарсаларни ўйнаб ҳам ўтирманг, сумкангизни очиб, ундаги нарсаларни кўздан кечиришни кейинги вақтларга суриб қўйинг, хуллас, суҳбатга келдингизми, суҳбатга рози бўлдингизми, қаршингиздаги инсонга эътиборли бўлинг ҳамда ўзингизни ҳам назорат қилиб боринг. Сиз эътиборли бўлсангиз, сизнинг навбатингиз келганида, сизга ҳам эътиборли бўлишади.

5. Эътибор билан тингланг! Оппонентингиз сизни эшитишингизни истаydi. Чунки у сўзлар орқали ўз фикри, ўйи, хиссиётларини сизга етказмоқчи. Қаршингиздаги одам учун сизнинг кулок тутиб унинг сўзларини эшитишингиз жуда муҳим. Сиз уни эшитсангиз, у бирор бир даражада ўз ҳурмати борлигига иқдор бўла бошлайди. Сизнинг эътибор билан эшитганингиз унинг хиссиётларини тинчлантиради. У ўзининг сўзлаш жараёнида “самоанализ” билан ҳам шуғулланади. Бу эса, унга ўз хиссиётларини назорат қилиш ва англаш учун қўмак беради. Унинг кўнглида умид уйғонади. Балки сиз гапирмаётгандирсиз, аммо сиз эътибор ва диққат билан суҳбатдошингизни эшитаяпсизми? *Бошқалар сўзларини эшитиш ва англаш ўз суҳбат навбатини қуттигизна эмас*, балки ундан муҳимроқдир. Бошқа одам айтаётган гапларга эътибор беринг ва унинг нуқтаи назарини англашга урининг. Оппонентингиз айтаётган сўзлар ва фикрлар балки сизнинг фикрингиз билан бир хилдадир, уларда ўзига хос ўхшашлик ва уйғунлик мавжуддир. Узатилаётган ахборотларга эътиборли бўлиш, зиддиятларга нисбатан огоҳ бўлиш аломатидир. Шу боис, бировни эшитиш ўзингизни дардингизни айтиш билан тенг баробарида жуда муҳим жараёнлардан биридир. Бировни англаш жараёни унинг дардларини эшитишсиз амалга ошмаслигини эсингизда тутинг. Унинг сўзларини бўлмай, сабр ва қаноат билан эшитишга ҳаракат қилинг.

6. Маъруза ўқиманг! Сиз билан суҳбатлашганда одамлар ўз фикр ва ўйларини сизнинг онгингиз ва қалбингизга етказиб бериш учун гапирдилар. Агар бу одамларга сизнинг маслаҳатингиз зарур бўлса, улар “Маслаҳат беринг”, дейдилар. Агар уларга сизнинг танқидингиз ёки тасдиқингиз керак

бўлса, улар ўзлари сиздан сўрайдилар. *Хамсуҳбатингиз гаплари уни тарбиялаши учун баҳона бўла олмайдми.*

Умуман бирор марта ўзга одамларнинг “Мени танқид қилинг” деб сўраганларини эшитганмисиз! Хатто кичкина болаларни ҳам “танқид” қилсангиз, улар сиздан ўқиниб қолади. Аммо агар сиз уларга илиқлик билан бирор нарсани ўргатсангиз, улар сиздан миннатдор бўлиб қолади. *Сўхбат - бировни танқид қилиш эмас. Сўхбат шунингдек, бировни “ўқитиб”, “адабини бериб қўйиш” ҳам эмас.*

Маъруза ўқиш қаршингизда турган одамни сиздан беҳад даражада узоқлаштиради ҳамда самимиятни йўқотади. Маъруза ўқиш жараёни худди сизнинг ундан устун эканлигингизни кўрсатиш, ундан ақллироқ эканлигингизни намоёниш қилиш учун қилинаётганлигини кўрсатади. Мақсад эса бошқа – томонлар ўртасидаги тенг ва ҳурматли муносабатни, бир-бирини англаш жараёнини ташкил қилишдан иборатдир. *Шундай экан, маъруза ўқишга берилиб кетиш, томонларни бир берида айиришга хизмат қилади.* Агар сиз ўз суҳбатдошингизни ўзингиздан узоқлаштиришни мақсад қилиб олган бўлсангиз, сиз тўғри усулни танлаган бўласиз. “Маъруза ўқиш”, “танқид” усулида оппонентингиз сиздан узоқ вақт узоқ юради. Аммо сиз суҳбатга томонлар орасидаги умумий йўналишни топиб, оппонентингиз билан муносабатларни янги тартибда сақлаб қолиш, уларни тиклаш учун келган бўлгансиз, умуман “танқид” ва “маъруза ўқиш” усулларини қўлламаганингиз маъқул.

7. Очик ва аниқ саволлардан фойдаланинг! Конфликт вазиятида томонлар мулоқоти имкон даражасида ҳар икки томонга тегишли бўлган ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш асосига қурилмоғи лозим. Аслида конфликт эмоциялар тўқнашувидан ахборотлар алмашувига ўтилиши асосида ечилади. Шу боис, суҳбат, яъни мулоқот жараёнида очик ва аниқ саволлар берибгина сиз бошқа инсон сиздан нимани сўраётганлигини, унинг қандай талаблари мавжудлиги, унинг хиссиётлари ва хулосалари нималарга асосланганлигини тўғри тушуна olasиз.

Аммо, очик ва аниқ саволлар — нима? Очик ва аниқ саволлар бу - «ха» ёки «йўқ» сўзлари жавоб сифатида ишлатилмайдиган, кенг жавоб бўла оладиган, сизнинг саволингизга оппонентингиз ҳар томонлама тўлиқ жавоб бера оладиган саволлардир.

Нима учун очик ва аниқ саволлар ишлатилиши лозим? Чунки сиз ўз оппонентингиз борасида кенг маълумотларни унинг ўзидан олишингиз лозим. Агар у сизнинг барча саволларингизга факат “ха” ёки “йўқ” деб жавоб бераверса, сиз оппонентингиз ҳақида жуда кам ва ноаниқ маълумотлар тўплай оласиз холос. “Ха” ва “йўқ” жавоблари сизга оппонентингиз кайфияти, муносабати, хулосалари, хиссиётларини тўла ва асосли намоён қила олмайди.

Шу билан бирга “ха” ва “йўқ” кўпроқ сиз шакллантирган хулосаларга бўлган ижобий ёки салбий муносабатни англатади. Бундай жавоблар — сизнинг муносабатингизга бўлган ноаниқ жавоб бўла олади холос. Яъни, оппонентингиз хулосалари ва хиссиётлари иккинчи планга ўтиб қолади. Оппонентингиз фикрларини аниқ тасаввур этмаслик эса конфликт ечими жараёнида нотўғри хулосалар қилинишига олиб келиши мумкин.

Шу билан бирга, сиз очик ва аниқ саволлар бериш оркали уни кийнаётган фикр-ўйларнинг ташқарига чиқишига ёрдамлашасиз. Оппонентингизга шундай саволлар бериш оркали унинг муаммолари сиз учун бефарқ эмаслигини, сиз унинг шахси ва сўзига эътибор бераётганлигингизни кўрсатасиз. У — тинчланади. У - ўзининг якка эмаслигини англайди. Унда ишонч ҳосил бўлади. Очик ва аниқ саволлар оркали у ўз дардларини гапира бошлайди. Сизнинг эшитишингиз эса ундаги ишончни қайта тиклайди. Ўртада — очик ва аниқ мулоқот ўрнатилиши учун асос яратилади. Тўғри ташкил қилинган мулоқот эса томонларни бир бирига яқинлаштиради, конфликт ва муаммони - бир томон, уларга қарши қаратилган томонларни, яъни сиз ва оппонентингизни - бир томон қилинишига кўмак беради. Очик ва аниқ саволларга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Очик ва аниқ бўлмаган саволлар: - Сен чарчадингми?

- Сен борасанми?

- Болалар яхшими?!

Очиқ ва аниқ саволлар: - Бўлиб ўтган воқеа сенга қандай таъсир ўтказди?
Нималарни ўйладинг, нималар сени қийнади?!

- Нима учун сен “синфдошлар учрашувига” боришга қарор қилдинг?
Синфдошлар учрашувига бориб, нималарни кўрмоқчи ва билмоқчи эдинг?!

- Мен кетгандан сўнг, болалар нима қилди? Сен уларга менинг
йўқлигимни қандай тушунтирдинг? Улар нима дейишди? Ҳафа бўлишдимми?
Сен ўзинг қандай кайфиятда бўлдинг? Сен нималарни ўйладинг?! Болалар учун
қандай жавоб тайёрладинг?! Ўзинг бўлиб ўтган воқеа ҳақида нималарни
ўйлайсан?

Очиқ ва аниқ йўналтирилган саволларга фақат “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб
бериб бўлмайди. Албатта, бирор ҳолат, ёки вазият, ёки ҳиссиётни тўла бўлмаса
ҳам, кенгрок тарзда сўзлаб беришга инсон мажбур бўлади. Ана шундай
вазиятда сиз ўз оппонентингиз сўзларини самимий эътибор билан
тингласангиз, ўртала самимий мулоқот учун шароит яратилади. Шу билан
бирга, агар конфликт энг яқин одамлар ўртасида юз берган бўлса, оилавий
ташвишлар, фарзандлар борасидаги умумий қарашлар томонларни самимий
мулоқотга ундовчи омиллар ҳисобланади. Эсингизда бўлсин, самимият
самимият яратади, яхшилик яхшиликни келтириб чиқаради, кечиримли
бўлсангиз, сизни ҳам кечириб, илик муносабат билдирсангиз сизнинг илик
муносабатингиз ҳам бежавоб қолдирилмайди.

Агар конфликтдан сўнг томонлар умуман ажралиб кетса ҳам, томонлар
ўзаро ҳурмат, бири бирини ҳўрламаганлик, бири бирини ерга урмаганлик, бир
бирини нафсониятига тегмаганлик асосида ажралади. Бу эса – томонларни ўз
инсоний нуфузи ва қадриятларини сақлаб қолинишига имкон яратади.

8. Ҳеч нарса таклиф қилманг! Нима учун айнан мана шундай талаб
қўйилади? Чунки, эмоциялар ва эҳтирослар ичида одам баъзан сўзлашга
берилиб кетиб, аслида ўзида мавжуд бўлмаган, ёки сониялик, бир зумлик

бўлган хис-туйларни ифодалаб юборади. Ана шундай хис-туйгуларни асл хис-туйгулардан ажрата олиш даркор. Сиз мавҳум ва аслида бўлмаган мана шундай “алдамчи” хис-туйгуларга таяниб, нотўғри хулосалар қилиб, бирор бир таклифларни киритсангиз, нотўғри хулосалар қилган бўласиз. Масаланинг яна бир бошқа муҳим томони мавжуд. Зиддият жараёнида сизнинг таклифларингиз, улар - ақлли, жозибали, икки томон учун қулай бўлган таклифлар бўлганига қарамай, эмоциялар гирдобиди рад этилиши мумкин. Шу боис, аввал эмоционал ҳолатни самимийлик ва ишонч асосида шакллантириш, ундан сўнггина вақти соати етиб келганида, маълум таклифларни босим ўтказмасдан таклиф этиш мумкин бўлади. Шу билан бирга, сизга айтилаётган сўзларнинг маъноси аслида бошқа мазмунда бўлиши мумкинлигини доимо ёдингизда тутинг. Сизга узатилаётган ва маълум қилинаётган ахборотни сиз тўғри англаётганлигингизни назорат қилиб boring. Бунинг учун оппонентингиз сўзларини ўзингиз англаганингиз тарзида қайта такрорлаб, ундан қайта сўраб туринг: «Сизни тўғри тушундимми?», «Сиз шунака демоқчимисиз?», «Сизни тўғри тушунган бўлсам, сиз шуни.... назарда тутяпсиз. Тўғри-ми?» Бу усуллар бошқа одамни тўғри, адекват англашга ёрдам беради. Ўзга одамнинг фикрларини адекват, яъни уларга жамланган маълумотларни айнан оппонентингизга ўхшаб англанишигина зиддиятга бўлган томонлар муносабатларини бир бирига яқинлаштиради, фикрлар узвийлигига олиб келади.

9. Ўзингизни назорат қилинг! Зиддият жараёни кўпинча томонлар қалбида ва фикрида мавжуд бўлган барча негатив ҳолат ва қарашларни юзага олиб чиқади. Шу боис, ҳар иккала томон ҳам қарама-қарши томонни ҳамма нуқсонларда айблаш, ўзини эса ҳимоя қилиш босқичидан ўтади. Қарама-қаршилиқ кучайган пайтда ҳар доим ҳам бошқалар бизга айтаётган баъзи “аччик”, “адолатли”, шу билан бирга, бошқа бир “бўхтон”, “ёлғон”, “амалда бўлмаган” сўзлар бизларга ёқавермайди. Кўпчилик бундай ҳолатдан “тутоқиб” кетади. Аммо агар сиз “ярашиш”, “келишиш” позициясида турган бўлсангиз,

табiiй равишда баъзи компромиссларга боришга тўғри келади. Шу боис, ҳар иккала томон ҳам ўз эмоциялари қаторида ўзи ишлатаётган сўзлари, амаллари, фикрларини, тана забонини назоратда ушлаши талаб этилади. Ўзингизни назорат қила олсангизгина, ўзга инсонни назорат қилиш учун вазият яратилади. Бошқа одам ўз сўзини тугатмагунча, унинг сўзини бўлмаё эшитинг. Агар бу одамдан жаҳлингиз чиқаётган бўлса, «мен – тасдиқлар» тизимини қўланг. Бу усул сизнинг хис туйғуларингизни бировга етказишга имкон беради. Жаҳлга жаҳл билан жавоб қайтариш конфликтни кучурлаштириб юборишини доимо эсда тутинг. Агрессияга қарши агрессия билан жавоб қайтарманг. Ўзингизни назорат қилинг, бу эса оппонентингиз фикрлари ва амалларини назорат қилиш, уни тўғри ҳулосаларга йўналтириш, оппонентингизга таъсир ўтказиш учун имкон яратади. Кейинрок, яъни сиз жаҳлдан тушганда, суҳбатни давом эттиришни сўранг.

10. Бировнинг нафсониятига тегманг! Ҳар инсон ўзича бир олам ҳисобланади. Ҳар бир инсон, унинг илми, билими, маданияти, шахсияти ва ижтимоий мавқеидан катъий назар ўзига маълум бир ижобий даража билан муносабат билдиришга болаликдан ўрганган бўлади. Шу боис, инсоннинг ўзига нисбатан кадрли ва эъзозли муносабатда бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Масалан, конкрет инсон, хотин ва ёки келин сифатида сизнинг талабларингизни аниқ бир вазиятда қониктирмаётган бўлиши мумкин, аммо айнан мана шу инсон қиз, фарзанд, она, мутахассис сифатида ўз оиласи ва жамоасининг жуда катта ҳурматига лойиқ бўлиши ҳам мумкин. Ёки айнан мана шу конкрет инсон, ота ва эр сифатида ўз хотинида баъзи эътирозларни уйғотиши мумкин, аммо мана шу эркак ўз иш жойида, ўз оиласи ва яқинлари ўртасида жуда катта ҳурмат билан тилга олиниши мумкин. Яъни, сиз “ёмон” деб ўйлаётган яқин одамингиз, у эр, хотин, ака, ука, қариндош, ҳамкасаба, ота-она, бошлиқ сифатида сизнинг талабларингизга жавоб бера олмгани, ҳеч замонда мазкур инсонни батамом “ёмон отлик” қилиб қўйиш учун асос бўла олмайди. Инсон характери турли вазиятларда ўзини турлича намоён қилади. Балки “айб”

Ўзингиздадир, талабларингиз хаддан зиёд ортиқдир, уларни бажариб бўлмас, балки “гап” оппонентингизда эмас, балки ўзингизнинг характерингизда яширингандир. Балки “жанжалларни” ўзингиз келтириб чиқараётгандирсиз. Бу ҳақида самимий ўйлаб кўриш, вазиятга ҳолис баҳо бериш лозим. Ҳар ҳолда, сизнинг оппонентингиз сизга канчалик яқин ёки узоқ бўлишига қарамай, инсоннинг нафсониятига тегадиган пичинг, кочириш, кесатик, дағал, қўпол сўзларни ишлатиб бўлмайди. Инсоннинг нафсониятига тегадиган гапларни зиддиятда мутлақо ишлатиб бўлмайди. Нафсониятга тегадиган сўзларни ишлатиш ҳали бирор бир зиддиятни ечимга олиб келмаганлигини эсингизда тутинг. Ҳар бир инсоннинг шахсиятига тегадиган гаплар муомала ва суҳбатни кийинлаштиради, орани бузади, томонларни бир биридан айиради, дилларни огритидади, аламларни вужудга келтиради. Аммо, агар сиз юқорида кўриб чиқилган «Адолатпарварлик мезон»ларига амал қилсангиз илиқ ва самимий суҳбат учун имкон яратилади.

Шундай қилиб, конфликтдаги мулоқот маданиятининг қуйидаги талаблари мавжуд:

1. Суҳбат учун қулай, тинч ва тўғри жой танланг;
2. Ҳамсуҳбатингизнинг гапларини бўлманг;
3. Сабр – қаноатли бўлинг;
4. Тана забонига қулоқ солинг;
5. Ўйини билан тингланг;
6. Маъруза ўқиманг;
7. Очиқ ва аниқ саволлардан фойдаланинг;
8. Ҳеч нарса таклиф қилманг;
9. Ўзингизни назорат қилинг;
10. Бировнинг нафсониятига тегманг.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбеклар менталитетида муомала маданияти қандай намоён бўлади?
2. Ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро мулоқотини қандай талаблар асосида мукамал ташкил этиш мумкин?
3. Илик муомала юзасидан келтирилган 10 маслаҳат сизга қанчалик ёрдам берди?
4. Конфликтдаги мулоқот маданиятининг қандай талаблари мавжуд?

3.4. Ўзгани англаш (эшитиш) ва ўзини англатиш қоидалари

Таянч нушунчалар:

Ўзгани англаш, эшитиш, ўзини англатиш, фаол эшитиш, суҳбат, кескинлик, формализм, хулосалар, қатъийлик (категоричность), ёдлаб олинган жумлалар, фикрлар, самимийликсиз гаптириш, ўзини сохта тутуш, ўз фикрини сингдириш, эффектив эшитиш, суҳбатни “совуқлаштирувчи” ёки “илиқлаштирувчи” омишлар, саботажчилик, табиий эҳтиёж, текис муомала.

Конфликтлар ечими одамларни тўғри мулоқот қилиш қоидаларига ўргатади. Мазкур қоидалар ўзга одамни фикрини тўғри қабул қилиш ва ўзининг фикрини ҳам тўғри билдириш қонун-қоидаларини ҳам ўз мазмунига қамраб олади. Шу боис, конфликтлар ечими ўз нуқтаи назарини маълум тартиблар асосида ифода қилинишини талаб этади. Агар конфликтдаги бир томон кўполлик қилса, дағдаға билан таҳдид уйғотса, иккинчи томон ўзини муҳофаза қилиш чораларини кўришга мажбур бўлади. Ўзини муҳофаза қилишга уни мажбур қиладиган вазият яратилган бўлади. Ўзини ҳимоя қилиш эса табиий эҳтиёж ҳисобланади. Ўз фикрини сингдириш учун бир томон иккинчи томонга тазийқ ўтказса, унга ҳос бўлмаган хулосаларни қабул қилишга иккинчи томонни мажбур қилган бўлади. Шу боис, конфликт шароитида қарама-қарши

томонлар эътирозини уйғотмаган, ўзини химоя қилишга бошқа инсонни зўрламаган тарзда мулоқот олиб бора олиш қобилияти қадрланади.

Конфликт ечимида бошқа бир инсонни эшитиш ҳамда ўз фикрини ўтказишни тенглик шароитида олиб бориш муҳим талаблардан бирига айланади. Демак, конфликт ечимида бировни **эшитиш ва ўзини англатиш** қонуниятларига риоя этиш зарур. Бировларга “ақл” ўргатиб, уларнинг қандай яшаши лозимлигини таъкидлашдан кўра, уларни аввал эшитиб, сўнг биргаликда ягона қарор қабул қилиш тўғрироқ бўлади. **Конфликт – фаол эшитиш қобилиятисиз ечилмайди.**

Эшитиш диққатнинг бошқа одамга ўз хоҳиш ва иродаси билан берилишига айтилади. Шу билан бирга бошқа одам айтмоқчи бўлган фикрни англашдир. Уни тушунишга ҳаракат қилинишидир. Кўпчилик учун бировга кулоқ тутиш – унинг нима сўзлар айтаётгани ва қандай айтаётгани билан боғлиқ. Аммо бу етарли эмас. Бошқа одамга ҳақиқий кулоқ тутиш – унинг фикр ва ўйлари, ҳиссиётларини бевосита ва тўғри англашдир.

Эффектив эшитиш – бошқа одамга ҳақиқий кулоқ солаётганлигингиз исботидир. Агар сиз бошқа одамнинг сўзларига ҳақиқий кулоқ солаётган бўлсангиз, унинг ҳамқори, ёрдамчисига айланасиз. Бу эса томонлар учун конфликт ечимини муваффақиятли олиб бориш имкониятини яратади.

Фаол эшитиш қобилияти эса ҳам эшитиш, ҳам ўз фикрини билдириш босқичларидан иборат бўлади. Шу боис, мулоқот маданиятини мана шу мулоқотни “совуқлаштирувчи” ёки уни “илиқлаштирувчи” омилларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Агар сиз ўзга томон билан ўз муносабатларингизни бузмोकчи бўлсангиз, сизга мулоқотни “совуқлаштирувчи” омиллар қўл келади, аммо сиз мулоқотдан томонлар орасидаги яхши муносабатларни сақлаб қолиш учун фойдаланмоқчи бўлсангиз, демак, сиз доимо мулоқотни “илиқлаштирувчи” омиллардан фойдаланишингиз даркор.

Мулоқотни “совуқлаштирувчи” омишлар

Мулоқот маданиятида кенг тарқалган хатолардан бири шундаки, гапириб турган одамнинг сўзи нихоясига етмасдан туриб, унга янги саволлар бериледи. Сиз бундай қилганингизда суҳбатдошингизни кийин ахволга солиб қўйган бўласиз. Чунки у биринчи саволингизга хали тўлиқ жавоб айта олмаган. Сиз бўлса, янги саволлар беряпсиз. Сиз уни довдиратиб қўясиз. Нима муҳиму, нима муҳим эмас, у идора қила олмай қолади. Агар у саволларингизга жавоб бермаса, сиз уни оми, билимсиз, дидсиз, салоҳиятсиз одам сифатида баҳолашингиз мумкин. Демак, савол берилгандан сўнг, тўлалигича мазкур саволга жавоб бериш имкониятини ҳам яратиш лозим.

Бундай одамлар суҳбатида кўпроқ қўнимсизлик, сабр ва бировни тинглаш қўникмаси етишмайди. Улар кўпроқ сизнинг фикрингизни билиш учун эмас, балки ўз фикрини ўтказиш учун суҳбат куради. Натижада, сиз ўзингизни бундай одам билан қандай тутишни билмай қоласиз. Одам фақат ўзининг фикрларини билдириш асосига мулоқотни тузадиган бўлса, у бошқалар фикрини билишдан маҳрум инсонга айланади. Одам эса ўз психологиясига кўра, кўпроқ ўзининг эшитилишини истайди. Суҳбатдаги кескинлик, формализм, хулосаларнинг қатъийлиги (категоричность), ёдлаб олинган жумлалар ва фикрлар, бировларнинг қарашларини такрорлаш, самимийликсиз гапириш, ўзини сохта тутиш кабилар суҳбатни ривожлантирмайди, балки уни сўндиради. **Суҳбатни доимий сақлаб туриш бу осон иш эмас.** Мулоқотни сақлаш ҳам шундай. Бу ҳар икки томондан маълум билим ва қўникмаларни талаб этади. Агар сиз ўзингизни маълум доирада бегона ҳис қилсангиз, нималар ҳақида гапиришни билмасангиз, ўзингизнинг яхши суҳбатдош бўла олишингизга шубҳа қилсангиз мулоқот жонли эмас, балки расмий ва сунъий ўтади.

Шу билан бирга, баъзи одамлар ўз психологияси ва тарбиясига кўра мулоқотни “барбод” (саботаж) этувчилар каторига қўшилидилар. Мана шундай одамлар сўзларида кўпинча таҳдид овозлари ва кайфиятлари сезилиб туради.

Улар буйруқ бериб гапирадилар. Улар асосан негатив ахборот тарқатишга мойил бўладилар. Бировлар, ёки ҳодисалар таҳлилида асосан танқид устун туради. Ижобий гапириш, ижобий баҳо бериш улар учун табиий қийинчилик туғдиради. Улар кўпинча бировларни айблаб, ёки уларга лақаб тираб, кесатиб гапирадилар. Улар ўзини “хамма уларга қарздордай, аммо қарзларини қайтармаётгандай” тутадилар. Кўпинча улар муҳим аҳамиятга эга бўлган ахборотларни яширадилар. Улар ўзини “ичимдагини топ, агар топа олмасанг, сен айбдорсан” кабилида тутадилар. Улар ахборот ўртоқлашишни хуш кўрмайдилар.

1. Баъзилар ўз суҳбатини терговдай олиб боради. Уларнинг сўзлари таҳдид, шубҳа, бусарамжонлик билан тўлган бўлади. Баъзилар эса, аввал мактаб туриб, сўнг бирор ишни зиммангизга юклаш пайида бўлади. Сизнинг қалбингизда эса, худди алданиб қолгандек ҳиссиёт уйғонади. Баъзилар нима тўғрида гапирилса ҳам, асосан маслаҳат беришга ўтиб кетаверади. Камдан кам одам ўз суҳбатини ҳамкорликда бирор ечимни қидиришга йўналтира олади. Кўпчилик учун ўз ҳиссиётлари, ўз қарашлари, ўз фикрлари энг тўғри, энг аниқ ва энг ўйлангандек туюлади. Баъзилар эса суҳбатлашишни баҳс қилиш, кўп гапириш, бировларнинг оғзидан сўзини олиб қўйиш деб англайди. Улар суҳбатдоши билан сўзлашишида худди мусобақа ўтказаятгандай ўзини тутди. Баъзилар эса бунинг акси, бировнинг сўзларини эшитиш, фақат уни тинчлантиришдан иборат деб, нуқул “Ҳафа бўлма”, “Асабийлашма”, “Хамма нарса ўтиб Оппонентингизнинг фикри нотўғри бўлса ҳам, бу фикр – унинг учун ўз фикри бўлганлиги сабабли қадрли эканлигини унутмаслик лозим, унга ўз фикрини ўзгартириш учун имкон бериш зарур.

1. Бошқа инсонларнинг ўз ҳаётий тажрибаси, ҳулосалари, қадриятлари мавжудлигини ҳисобга оласиз. Ҳар бир инсон – алоҳида, мустақил қадриятдир. Фикрлар алмашуви зарур ҳолат, аммо фикрни мажбурлаш, танқид қилиш, ўз фикрини устун қўйиш орқали сингдириб бўлмайди.

Мана шу суҳбатни “совуклаштирувчи” ёки “илиқлаштирувчи” омиллар асосида ўз ҳаракатларингизни синаб кўришингиз мумкин бўлади. Таҳлил нима нарсаларни қилмаслик лозимлигини сизга очик кўрсатади. Инсон ўз малакаларини таҳлил қилишга ўтганда, у ўз хато ва камчиликларини тузатишга ҳам ўтган бўлади. Хато тўғриланмагунича хато ҳисобланади. Хато тузатилгандан сўнг хато эмас, балки янги воқеликка айланади.

Шу билан бирга, баъзан биз ўзимизни ҳам суҳбат “саботажчиси” сифатида тутамиз. Агар суҳбатдошимиз авваллари бизни хафа қилган, бизнинг кўнглимизга тегадиган гап қилган, ёки аслида ўзи бизга ёқмайдиган одам бўлса, биз ўзимизни шундай тутишимиз мумкин. Демак, бу ҳолларда ҳам бизнинг амалларимиз, сўзларимиз одамларга қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини билиш, хато ҳолатларнинг олдини олишга тенг келади. Аслида, “саботажчилик” ҳар икки томонга ҳам тавсия этилмайди. Суҳбат томонларнинг ўзаро муносабатини ёрқин ва аниқ кўрсатадиган ижтимоий воқелик ҳисобланади.

Сизнинг суҳбатдан мақсадингиз ўз суҳбатдошларингизга ўз ҳақингиздаги маълум тартибда мужассам этилган ахборотлар тизимини узатишдан иборатдир. Унинг мақсади ҳам шундай. Яъни, иккала томон ахборот алмашув орқали ўз муносабатларини аниқлаштириб олоқчи. Ахборот алмашувини эса бошқа томон манфаатларини бузган ҳолда олиб бориш – нотўғри ва маданиятсизлик аломати ҳисобланади. Шу боис, мулоқотни энг аввалги шартларидан бири – ўз суҳбатдошини ҳурматлаш ҳисобланади.

Сизни тўғри ва самимий қабул қилинганингиз сизни хурсанд қилганидек, сизга ғайри ва адолатсиз муносабат сизнинг кўнглингизни оғритади, хафа қилади. Сизнинг фикрларингиз, қарашларингиз, хулосаларингиз танқид қиланаверса, сиз бундай ҳолатларни ўзингизга нисбатан ноҳақлик сифатида қабул қиласиз. Аммо ҳурматли одам бўлиш учун фақат мақтовлар ичида яшаш ҳеч ҳам шарт эмас. Одам бировларнинг мактови, ҳушомадисиз ҳам ўзини улуғвор кўрсатиши мумкинлиги аниқ.

Мулоқотни илиқлаштиручи омиллар:

Эмпатия деб аталган тушунча бор. Эмпатия — бошқа бир одамнинг ҳаракатлари ва амалларини юзага келтираётган омиллар ва ҳис-туйғуларни тўғри тушуниш, уларни адекват англаш ва ҳамдардлик кўрсата олиш ҳисобланади. Мана шундай ўзингга яқин, хатто баъзан таниш бўлмаган одамлар ҳис-туйғуларига очиклик, уларни тушуниш - ўзаро англаш ва ҳамдардлик, ўзаро контакт қила олиш қобилиятидан дарак беради. Мана шундай қобилиятни ўзида тарбия қила олган, ривожлантириб борган одам, шу қобилиятни эгаллаган одам, мулоқот маданиятининг энг зарур талабини бажарган ҳисобланади. Агар сиз руҳан энг яқин инсонни кўз олдингизга келтирсангиз, сиз ва мана шу инсон ўртасида:

- самимийлик;
- очиклик;
- ўзаро бир-биридан сир яширмаслик;
- ўзаро ишонч;
- қарашлар яқдиллиги;
- муаммоларни очик айта олиш, ўз муаммосини айтганда “бу одам ёмон экан” деган ҳаёлларга бормаслик;
- унинг сиз тўғрингизда ҳеч қачон ёмон фикрга бормаслигига, сизни “мухокама” этиб турмаслигига ишонч;
- у сизни ҳар доим очик юз билан кутиб олиши;
- сиз учун ҳеч қачон вақт аямаслиги;
- сиз билан ҳар вақт бир текис муомала ва суҳбат қуришлари;
- сизга ҳамдардлилик билдира олишлари;
- ёрдам керак бўлганда, уларнинг ҳар доим тайёрлиги ва шу каби ўнлаб хусусиятларнинг намоён бўлиши ойдинлашади.

Агар сиз мулоқотни илиқшик ва самимийлик асосида қуришга ҳаракат қилмоқчи бўлсангиз, қўйида билдирилган усуллардан кенг фойдаланишингиз мувапиф.

Мулоқотни илиқлик сари етакловчи куйидаги омиллар мавжуд:

1. Бошқалар учун қизиқарли бўлган суҳбат мавзусини танланг. Сизнинг суҳбатдошларингиз нимага қизиқишларини аниқланг. Уларда қизиқиш ва интилишни уйғотадиган мавзуларга тўхталинг. Улардан бу воқеалар ва ҳолатлар бўйича саволлар сўранг. Оддий суҳбат одамларни жуда яқинлаштиради. Суҳбатни очиклик ва мойиллик асосига қуриб. Бунда мавзу эмас, кўпроқ томонлар орасидаги бир-бирига мойиллик, қизиқиш, самимийлик муҳим аҳамият касб этади.

2. Суҳбатдошингиз билан биргаликда, ҳамкорликда ҳаракат қилинг. Фақат ўзингиз гапирманг. Кўпроқ уни эшитинг. Унга йўналтирувчи саволлар беринг. Умумийликка келтирувчи ҳар қандай машғулоти ва суҳбат томонлар орасини жуда яқинлаштиришини эсда тутинг.

3. Агар суҳбат орқали ўзингизни бошқа томон билан муносабатингизни илиқлик асосида шакллантирмоқчи бўлсангиз, шунга мос ва тўғри келадиган вазиятни танланг. Иккалангиз тинч суҳбат қурадиган вазият суҳбатнинг ана шундай тинч ва равион ўтишида жуда катта роль ўйнайди.

4. Суҳбат учун тўғри вақт танланг. Суҳбатдошингиз батамом ўзини эркин ҳис эта олсин. Ўзингизга нисбатан унда ишонч уйғотинг. Суҳбатдошингиз бирор нарсадан ҳавотирда, сиқилган, ўз ҳиссиётлари ичида бўлса, унга ўз ҳиссиётларини самимий ўртоқлашиши учун имкон яратинг. Ёки, у ўз ҳиссиётларини очик айтишдан ҳайикса, суҳбатни орқага суриб туринг. Инсон эмоционал ҳолати суҳбатнинг илиқлик даражасига ўз таъсирини ўтказиши. Шу боис, суҳбатдошингизнинг эмоционал ҳолати сизнинг мақсадларингизга муносивиб, лойик ва тенг бўлишини кутинг.

Одамлар фикрини фаол эшитиш кўникмалари:

Конфликтлар ечимининг энг зарур шартларидан бири – одамларни фаол эшитиш кўникмаси ҳисобланади. Аммо ҳаётда айнан мана шу кўникмани фаол ишлата биладиган одамлар сони жуда кам топилади. Ҳаммамиз ҳам кўпроқ ўзимиз гапиришни истаймиз, камдан-кам ҳолларда бошқалар сўзларига қулоқ

тутиб, уларга ўз эътиборимизни қаратамиз. Аммо инсонни конфликт ва танг ҳолатдан олиб чиқиб кетадиган кўникмалардан бири айнан фаол эшитиш ҳисобланади. Баъзан одамга эътибор билан қулоқ тутиб, унинг сўзларини сабр билан эшитишнинг ўзи уни тинчлантиради ва қониктиради. Фикру дардлари эшитилган инсон ўз-ўзига ёрдам берган, дардларидан озод бўлган, муаммоси ечилган деб ҳисоблайди. Фаол эшитиш кўникмаси – ўз хоҳишингиз асосида иккинчи режага ўтиб, бошқа одамнинг нуктаи назарини англашга сайи-ҳаракат қилиш ва унинг ҳиссиётлари, фикрлари ва қарашларини адекват тушуниш ҳисобланади.

Фаол эшитиш талаблари:

- ўз ҳақингизда умуман гапирманг;
- у танлаган мавзунини умуман ўзгартирманг;
- суҳбат жараёнида умуман маслаҳат берманг, инсон ҳолатига диагноз қўйманг, шу билан бирга суҳбатдошингиз сўзларини баҳоламанг, унинг ҳаракатларини окламанг, танқид ҳам қилманг, пичинг ҳам қилманг, сабр билан эшитинг;
- олдиндан нималар дейишни ўйлаб, режалаштириб қўйманг, режалаштириш самимийликни ўлдиради;
- бошқалар ҳиссиётларини инкор этманг, уларга бефарқ ҳам қараманг (игнорировать). Ўз ҳиссиётларингизни назорат қилинг. У қандай гапираётганлигига эмас, у нима ахборотларни бераётганлиги, сизга узатишга ҳаракат қилаётганлигига эътибор билан қаранг. Унинг ҳиссиёти нимадан иборат эканлигига диққат қилинг. Асабийлашган одамнинг кўзларидаги ёш, тартибсиз тана ҳаракатлари, ўзини тута билмаслик кабиларга жуда катта диққат қилинг. Чунки каттиқ эмоционал ҳолатдаги одамнинг хатти ҳаракатлари тез ўзгарувчан бўлади, меҳр бирданига қаҳрга айланиб кетиши мумкин. Шу боис, тана ҳаракатлари сизга ички кечинмалар борасидаги инстинктив маълумотларни узатади. Уларни тўғри "таржима" қилиш, таҳдид уйғониши ва қуч ишлатилишидан ўзингизни муҳофаза қила олишга доимо тайёр туринг.

Яхши суҳбатдош бўлиш учун маслаҳатлар:

Бошқа одамга гапириш учун имкон беринг;

Суҳбатдошингиз ўзини қулай ҳис этиши учун шароит яратинг;

Ўзингизнинг бутун диққат-эътиборингизни уни эшитиш учун йўналтираётганингизни кўрсатинг;

Диққатингизни атрофдаги бўлаётган нарсалардан четлатинг;

Гапираётган одам манфаати, яъни унинг кўзи билан муаммога қарашга уриниб кўринг ва ҳаракат қилинг;

Сабр ва каноатли бўлинг;

Эмоциялар борлигини тан олинг, аммо уларнинг ҳукмронлигига йўл қўйманг

Танқид ва контр-аргументлар, шунингдек, сизнинг қарашларингизга қарши фикрларни тинчлик ва осойишталик билан қабул қилишга ўрганинг.

Аммо уларнинг суҳбатдошига тинчлантириш эмас, уларнинг сўзлари, мана шу сўзлар ортида турган ҳиссиётларни ҳамдард бўлиб эшитиш талаб қилинади. Юқорида таъкидланган барча ҳолатларда бир томон иккинчи томонга нисбатан “саботажлик” муносабатида бўлади.

Инсон шундай тузилганки, унга, унинг сўзларига қилинган муносабат, яъни унинг шахсиятига бўлган бошқа одам реакцияси жуда муҳим ҳисобланади. Мулоқот аслида факат сўзлар орқалигина эмас, балки юқорида кўрилган барча мулоқот компонентлари орқали олиб борилади. Аммо суҳбат, яъни сўзлар энг катта ахборот алмашувига асос бўлади. Шу боис, сиз “саботажлик” усулидан фойдаланган ҳолда суҳбат курсангиз, суҳбат жараёни ҳар икки томонга ҳам қониқиш олиб келмаслиги мумкин. Агар сиз суҳбатдошингизни ҳурмат қилмасангиз, у сизнинг мимикангиз, овозингиз, истехзоингиз орқали барибир мана шу асл муносабатни сезиб, англаб туради. Шу боис, мулоқотни барча санаб ўтилган хусусиятларини назарга олган ҳолда олиб бориш талаб этилади. Агар сиз атрофингиздаги одамлар билан дўстона ва

илик муомала килмокчи бўлсангиз, куйидаги талабларга алоҳида эътибор қаратмоғингиз лозим:

Дўстона ва илиқ муносабат омиллари:

- 1) суҳбатдошингизга ўзаро тенглик тамойили асосида муомала қилинг;
- 2) суҳбатдошингизни суҳбатдаги ҳамкор деб қабул қилинг;
- 3) унинг мақсадларини ўзингизга бўйсундирманг;
- 4) суҳбатдошингизнинг ўз шахсий фикрлари ҳам борлигини яъни ҳуқуқини ҳурмат қилинг;
- 5) ўз фикрингизни у албатта қабул қилиши лозимлигини талаб этманг;
- 6) у сизнинг фикрингизга қўшилмаса, ундан ҳафа ҳам бўлманг;
- 7) инсоннинг индивидуаллиги, фикрлари ва қарашларида ўзини намоён этишини ёдингиздан кўтарманг.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Мулоқотни "совуқлаштирувчи" омилларни санаб беринг ва тушунтиринг.
2. Мулоқотни "илиқлаштирувчи" омилларни санаб беринг ва тушунтиринг.
3. Мулоқотни илиқлик сари етакловчи қандай омиллар мавжуд?
4. Одамлар фикрини фаол эшитишнинг қандай кўникма ва талаблари мавжуд?
5. Яхши суҳбатдош бўлиш учун қандай маслаҳатлар берилган?
6. Дўстона ва илиқ муносабат омиллари ҳақида гапиринг.

3.5. Конфликтларни бошқариш тартиблари ва усуллари

Таянч тушунчалар:

Конфликт ечими, пассив ҳолат, муносабат, оғли муносабат, конфликт ҳақиқати, нўписа, зиддият, кўтириб, газабланмоқ, жиловини қўлдан берган, нейтрал шариит, адабини бериб қўйиш, конструктив муносабат.

Конфликт ечимини топиш пассив ҳолатдаги муносабатни эмас, балки актив, яъни фаол муносабатни талаб этади. Конфликтли вазиятда кўпчилик *импульсив*, яъни англамаган ҳаракат олиб боради. Уларга конфликтли вазиятда ўзини тутиш бўйича билим ва малакалар етишмайди. Вазият эса ўз устидан назорат ўрнатилишини талаб этади. Демак, конфликт вазият ўйланган қадамларни сўрайди. Бу – конфликтга бўлган *онгли муносабат* белгиси бўлади. Зиддиятга нисбатан онгли муносабат жараёнида инсон низони назорат остида ушлаб тура олади, зиддиятга ўз таъсирини ўтказа олади, томонлар ҳис-туйғуларининг “кўпириб” кетмаслиги учун олдини олади, томонларни конструктив муносабатларга чорлайди, уларни музокаралар столига олиб кела олади, низони келтириб чиқарган муаммо ҳақида ўйлаш, фикр ва мушоҳада қилиш муҳитини ярата олади.

Одатда бизнинг олдимизда бирор нарсадан жаҳли чиққан, диққати ошган, “ғазабланган” ва “жиловини қўлдан берган” одам бўлса, биз унга нисбатан ўзимизни турлича тутамиз. Биз жаҳли чиққан одамдан ўзимизни олиб қочишимиз мумкин, нима бўлганлигини сўраб, уни тинчлантиришга ҳаракат қилиб кўришимиз, ёки унга “ақл” ўргатишимиз мумкин, ўзимиз ҳам унинг жаҳлидан таъсирланиб, жинналик ва жаҳл ишлатишимиз мумкин, конфликтни келтириб чиқарган томонга “дўк” ва “пўписага” ўтишимиз мумкин, уларнинг “адабини” бериб қўйиш бизнинг бош мақсадимизга айланиши ҳам мумкин.

Аммо бу йўлларнинг барчаси ақли расо, босиқ, ҳаётий тажрибаси бор одам усуллари эмаслиги аён. Бу усулларнинг қўлланилиши конфликтни чуқурлаштиради, томонлар орасидаги танг аҳволни янада кийинлаштиради, конфликт ечимидан ҳаммани бошқа, яъни зиддиятни чуқурлаштирашга йўналтирилган томонга олиб кетади.

Шу боис, конфликт билан илк тўқнаш келган вақтда қуйидаги қадамлардан фойдаланиш даркор:

Биринчи қадам: Конфликтли вазиятни у қандай бўлса ўшандай, ўз эмоцияларингиздан холи бўлган тарзда қабул қилинг. Конфликтли вазият сизга ёқмаслиги, сизга қарши ҳолатни вужудга келтириши, умуман режалаштирилмаган ҳолда келиб чиққан ҳам бўлиши мумкин. Аммо айнан сиз унинг “нима” эканлиги, яъни конфликт ҳақиқатини тўла ва аниқ англаган пайтингиздан бошлабгина, сиз уни бошқара олиш қобилиятига эга бўласиз. Конфликт билан илк тўқнашган пайтда конфликт бир тараф, сиз эса бир тараф бўласиз. Конфликтни англашнинг энг биринчи қадами унга объектив, ҳолис, эмоцияларсиз баҳо беришдир. Конфликтга нисбатан ўз эмоциялари ва фикрларидаги нейтралитетни сақлаб қолиш, конфликтни англашга қаратилган йўлнинг боши ҳисобланади. Мана шундай нейтрал шароит эса сизга конфликт иштирокчиси сифатида аниқ, фактларга асосланган, ойдин ва мустақил мушоҳада қилиш учун имкон яратиб бера олади.

Конфликтни англаш объектив фактларни тан олиш демакдир. Бу фактлар сизнинг манфаатларингизга қарши бўлиши мумкин. Аммо сиз конфликтнинг ечимини ҳақиқатан ҳам топомқчи бўлганингиз, барча фактларни, улар сизга ёрдам берса ҳам, улар сизга ҳалакит берса ҳам, тан олиш йўлидан бормоғингиз даркор бўлади. Конфликтга айнан у келиб чиққан вазиятдан бошлаб баҳо беринг. Бироқ агар мана шу вақтда сизнинг кайфиятингиз “йўқ” бўлса, мана шу “ёмон” кайфиятни тан олишдан ўз ишингизни бошланг. Сиз ўз кайфиятингизнинг ёмонлигини тан олишингиз, нотўғри амаллар қилмаслигингиз учун асос бўлиб хизмат қилади. Сиз ўз кайфиятингиз ва ҳиссиётларнинг ортганлигини тан олишингиз мана шу эмоциялар ичида нотўғри ҳукм чиқаришдан сизни сақлаб қолади.

Иккинчи қадам: Конфликтли вазиятда инсон мана шу вазиятнинг бўлмаслиги мумкинлигини, идеал ҳолатда унинг қандай бўлиши мумкинлиги масаласига жуда катта қуч сарфлайди. Сиз зиддият орқали энг азиз одамларингиз билан муносабатларнинг бузилганлигидан ҳижолат бўласиз, уларни янгитдан ўрнатмоқчи бўласиз. Ҳаёлларингиз турли ҳаракатларни

белгилаб беради. Бу ҳолатда сиз кўпроқ реалликдан узоклашиб, ҳаёлларингизда яшайсиз. Аммо конфликтли вазиятни ҳаёлларга эрк бериб ҳал қилиб бўлмайди.

“У менга бундай кўпол гапирмаслиги керак эди”, “Мен ўзи унга кимман, агар мени ҳурмат қилса, бундай демаган бўлар эди”, “Нимага у ҳаммага кулиб қарайверади”, “У ўзига ҳамма қараганидан лаззат олади, аслида мени кийнамоқчи”, “У ўз зиммасидаги вазифаларни яхши бажариши керак, бўлмаса унинг кераги йўқ”, “У ҳадеб мени никтайверади, ҳар доим, у нима деркин, деб яшашим керакми?!”, “Нима учун у менинг ҳаётимга аралашади, мен мустақил одамман-ку”, “Бошлиқ бўлса ўзига, нима, ҳадеб бақиравериши керакми?!”... Мана шундай фикрлар конфликтлар доирасида инсон ички эмоционал ҳолатининг кучайиб кетганлигида рўй беради.

Бундай ҳолатларга биз ўзга одамлар қилган амалларни ўзимизнинг эмоционал кадриятларимиз билан ўлчаймиз, аммо уларнинг ўз эмоционал кадриятлари мавжудлигини эсдан чиқарамиз. Биз учун ўз эмоционал кадриятларимиз – дунёдаги энг тўғри формула бўлиб кўринади. Аммо ана шу эмоционал формуламизни ўз-ўзимизга ишлатиб кўрсак-чи?! Ҳар доим ҳам ўзимиз энг яхши баҳога лойиқмиз-ми?! Инсонлар учун ўзига нисбаган шубҳа билан қараш, ўзининг қилган ишларидан коникмаслик ҳислатлари ҳам хос. Демак, хулоса шуки – ўзгаларни ҳам, ўзимизни ҳам бир хил эмоционал даража ва меъёрлар билан боҳолашга ўтиш лозим.

Учинчи қадам: Конфликтли вазият ва унинг тахлили бизни кўп нарсаларга ўргатади. Конфликтли вазият ва унинг ечимини кидириш жуда катта ҳаётий тажриба беради. Агар биз конфликт ечими бўйича билимларга эга бўлмаган бўлсак ҳам, реал конфликт жараёнида баъзи хулосаларни қиламиз ва ўз ҳаётий тажрибамизни ошириб борамиз. Шу боис, ҳар бир вужудга келган конфликт бу сизнинг ўсиш ва улғайиш жараёнингиз ҳисобланади. Конфликтни тўғридан тўғри, уни бўямасдан қабул қилиш, фактларга асосланишдан сўнг, конфликтнинг идеал даражада ҳал қилиниши мумкинлиги - ҳаёл қилишдан воз кечиб, конфликтга реал ва ижодий ёндашувни бошлашни талаб этади.

Конфликтга реал ёндашув кийинчиликларни бўямасдан ва бўрттирмасдан қабул қилиш, вазиятни объектив баҳолашни билдиради.

Чириган олмани қанчалик артсангиз ҳам у чириган олмалигича қолаверади. Конфликтга ижодий ёндашув эса, қанчалик кийин бўлмасин, сиз конфликт асосида турган муаммони ечишингиз лозимлигини аңлатади. Энг аввало, муаммонинг ечимини топишда, муаммога нисбатан масъулиятли ёндашган ҳолда - ўз хатоларингиз, камчиликларингиз ва низоларингизни қабул қилишингиз лозим. Конфликт ечимини “ўз-ўзини анализ” сиз олиб бориб бўлмайди. “Ўз-ўзини анализ” қилиш яъни конфликтга нисбатан ижодий ёндашувда ўз ҳолатингизни аниқ белгилаб олиш, муаммога объектив қараш, унинг ҳал бўлиш йўлларини тўғри топиш, шу билан бир қаторда ўз ҳиссиётларингиз, ўйларингизни тартибга солиш имкониятига эга бўласиз. Ана шундан бошлаб конфликт сиз учун ҳаётий дарс ва тажриба бўла бошлайди.

Тўртинчи қадам: Болаликда эмаклашдан оёкка туришга, юришга ўрганаётган кичкинтой бирданига оёкка туради-да, қўрмай юраверади, юраверади. Агар йиқилиб тушса ҳам, дарров яна оёкка туриб, юриб кетади. Бу ҳаракатларидан ўзи ҳам жуда завқланади. Бола ҳеч қачон тўғри қиялпман-ми, нотўғри қиялпман-ми, деб ўйламайди. Бола учун йиқилиш — оддий ҳолга айланади. Бола йиқилганидан қуйинмайди, балки завқланади. Бола учун оёкка туриб, юриш қанчалик қизиқарли бўлса, йиқилиш ҳам шунчалик қизиқарлидир. Катта бўлганимизда-чи?! Ютуқлар бизни қизиқтиради, қувонтиради. Юткизиш-чи?! Болага ўхшаб йиқилганимиздан тажрибага эга бўламиз-ми, ўз ҳулосаларимизни қиламиз-ми?! Йиқилиб, тойилиш бизга бирор нарсаларни ўргатади-ми?! Йиқилиш ва тойилиш, хато қилишга биз қандай муносабатда бўламиз?! Уни хохламаймиз, ундан қўрқамиз, ундан эзиламиз, юткизганимизни тан олишга шошилмаймиз, юткизганимизни бошқалардан яширамиз. Аммо, бу тўғримикин?! Демак, конфликтли вазиятдаги биз ўйлаган ҳато ва юткизишлар аслида ҳаётий тажриба, уларни тўғри қабул қилиш, маълум ҳулосаларга келиш ва кейинги ҳаётда қўллай олиш даркор. Йиқилиш, ютқизиш — кейинги

қадамлар, кейинги ҳаётнинг бошидир. Ҳаётида йикилиш, туртилиш, ютказиш – катастрофа эмас. Чунки йикилгандан кейинги ҳаёт ҳам мавжуд.

Бешинчи қадам: Олдинги рукнларда айтилган тамойиллардан келиб чиққан ҳолда, конфликтдан кейинги вужудга келган вазиятни янгитдан, янги вазиятда яшаш қонуниятига, янги имкониятга, янги муносабатларга айлантириш даркор. Конфликт вазиятга янги имкониятларни яратиш кераклиги нуқтаи назаридан қарасангиз, ўзингиз ҳам, оппонентингиз ҳам бунёдкорлик тамойиллари асосида янгитдан яшашга ўтади. Сизлар бир-бирингизни инкор этишдан қутилиб, ҳамма учун зарур ва барча мавжуд томонларни қониктирган вазиятни ташкил қилиш, янги муносабатларни қуриш жараёнига ўтасиз. Демак, конфликтнинг бошланишига – янги имкониятларнинг яратилиши ва янги муносабатларнинг ўрнатилиши сифатида қараш лозим. Демак, конфликт – ҳаётнинг тугаши эмас, балки янги ҳаётнинг бошланишидир.

Шундай қилиб, конфликт ечимига қаратилган сайи-ҳаракатлар пассив, импульсив ёки актив, фаол бўлиши мумкин. Конфликтга фаол муносабат унга нисбатан онгли муносабатни талаб этади. Конфликтга бўлган онгли муносабат эса муносабатларни эмоциялардан тозалашни, зиддиятга объектив, ҳолис, ортиқча ҳис-туйғулардан озод бўлган тарзда баҳо беришни, объектив фактларга эътибор билан қараб, ўзининг қамчиликларини ҳам тан олишни, ҳаммага бир хил мезонлар билан қарашга ўрганишни, конфликт ечимига қаратилган қадамларни ўйлаб амалга оширишни талаб этади.

Конфликтларни бошқариш усуллари

Конфликтлар мазмуни, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, конфликтда қандай ҳолатлар вужудга келиши борасида аввалги бобларда биз маълум билимларга эга бўлдик. Биз энг зарурий шарт, яъни конфликтни ўз ҳолича ташлаб қўймаслик кераклигини англаб етдик. Зиддиятга фаол аралашини, уни бошқариш ва унинг ечимини ҳамкорликда ишлаб чиқиш – конфликт ечимини топишга олиб келишини кўрдик. Конфликт ечими учун зарур бўлган инсоний фазилатлар ва қўникмалар ҳақида гапирдик. Аммо шу билан бирга конфликт ечимини топиш учун

конфликтни бошқаришнинг ўзига хос усулларини ҳам эгаллаш лозим. Конфликтларни бошқариш ҳақида маълумотларни билиш ва уларни қўллай олиш ҳам сизнинг ҳаётингизда осойишталик олиб киради. Конфликтологияда конфликтларни бошқариш усуллари одамларнинг характери, ўзини тутиши, психологияси асосида ишлаб чиқилган.

Энди конфликтларни қандай бошқариш мумкинлигини кўриб чиқамиз. Конфликтларни бошқаришнинг беш асосий усули мавжуд. Одатда, конфликтлар назариясида бу усуллар турли ҳайвонлар хатти-ҳаракати асосида бирор «жонивор»нинг ўзини тутиш хусусиятларига нисбатан берилади. Биз ишлаб чиқилган ҳамда конфликтология назариясида кенг қўлланиладиган конфликтларни бошқаришнинг «жонивор» усуллари(14-расм)ни кўриб чиқамиз²².

14-расм.

Сизнинг вазифангиз - ўз характерингиз таъкидланган усуллардан қайси бир усулга кўпроқ тўғри ва мос келишини аниқлашдан иборат. Аммо ҳаётда турли вазиятлар бўлади, шунингдек инсоннинг мураккаб характерини фақат бир усулга боғлаб ўрганиш тўғри эмас. Кўплаб ҳолларда инсон характери тўғридан-тўғри фақат бир усулга монанд бўлмай, баъзан усуллар аралашмасига

²² Конфликтларни бошқариш усуллари ҳамда расмлар қуйидаги китоблар асосида талқин қилинди. Қаранг: Handling Conflicts. Conflicts: a positive approach. Participant's manual. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1997; WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1998.

ҳам тенг келишини назарда тутишга тўғри келади. Шунингдек, инсоннинг у ёки бу конфликт вазиятлардаги ўзини тутиши ўша вазиятга ҳам ўзига хос тарзда боғлиқ бўлади. Демак, конфликтологияда куйидаги конфликтларни бошқариш усуллари мавжуд:

Мослашиш ва кўникиш усули – «ҚЎЙ»

«Сиз нима десангиз ҳам, мен сиз билан ҳам фикрман»

Мослашиш ва кўникиш усулидаги одам ўзини ҳар доим бирор воқеликка мослашишга уринади. Фавқулдда ҳолатларда ҳам ўша вазият ва вазиятни келтириб чиқарган инсонлар билан келишиш йўлидан боради. Сиз бошқа одамга ҳар доим ўз розилигингизни кўрсатишга ҳаракат қиласиз, чунки бу йўл конфликтдан қочиш, очикдан-очик қаршилиқ кўрсатмаслик, ундан ўзини чеккага олиш, конфликтда фаол иштирок этмаслик имкониятини яратади. Сиз конфликтли вазиятнинг ўзидан кўрқасиз. Конфликтли вазият сиз учун – тинч ва осуда ҳаёт маромининг бузилиши, янги қарорлар қабул қилиниши, сиздан бирор нарсанинг талаб этилишидир. Шу боис, сиз аслида қарорлар қабул қилишдан чўчийсиз ва ўзингизни бу ҳолатдан олиб чиқиб кетишга ҳаракат қиласиз. Шу боис, сизнинг устингиздан ҳукм чиқариш ҳолатлари кенг кузатилади. Сиз уларга қаршилиқ кўрсатмайсиз, чунки конфликтни жинингиз суймайди. «Сиз ҳақсиз *менинг* ховлимда *сизнинг* олма дарахтингизни ўтқазиш ғирт аҳмоқлик эди, чунки унинг меваларидан менинг болаларим ҳузур кўради». Сиз учун бировнинг жаҳлини чиқаришдан кўра ўлим афзалроқдир. Бировларнинг сиз ҳақингиздаги фикри, уларнинг жаҳлидан ва қаҳридан сиз ҳавотирланасиз. Шунинг учун сиз аслида нималарни ўйлаётганлигингиз ва қандай ҳислар сизни қийнаётганлигини ҳеч кимга кўрсатмайсиз. Сиз учун энг муҳими, сохта бўлса ҳам илиқ муносабатлар, салом-алиқ ва бас. Демак, ҳамма нарса жойида. Сиз учун таниш-билишларингиз билан илиқ муносабатлар жуда муҳим бўлиб, улар

THE SHEEP

сизга зиён етказаётган ва адолатсиз бўлса ҳам майли, сиз чидайверасиз. Сиз зулмлар ва ноҳақликларга чидамли муносабат орқали ўз ҳаётингиздаги конфликтларнинг олдини олган бўласиз. Сиз фаол бўлмаган ва оқар сув йўналишида сузиш орқали конфликтларни бошқарасиз, зиддиятнинг мохиятини умуман ўйлаб ҳам кўрмайсиз, балки ўзингизга эмоционал-хиссий оғирликни олган ҳолда, конфликтни фаол аралашмасдан енгиб борасиз.

Усулнинг афзалликлари: «Кўй» сифатида, сиз бошқалар билан тинч ва дўстона муносабатларни мунтазам саклаб коласиз. Чунки сизнинг ҳеч кимга оғирлигингиз тушмайди. Ҳамма сиздан фойдаланади. Сиз ҳамма нарсага чидайсиз. Бировларга сиз кўпроқ эътиборли бўласиз, шу боис бировлар сизга эҳтиёж сезади. Сизнинг олдингизда улар ўз дардлари ва муносабатларини очик айтаверади. Чунки сиздан зарар йўқ.

Усулнинг камчиликлариги: Сизнинг талабларингиз, хис-туйғуларингиз жуда кам эътиборга олинади, сизнинг эҳтиёжларингиз инобатга олинмайди ва жуда кам бажо келтирилади. Агар бу ҳолатда сизга нисбатан адолатсизликлар кўпайиб борса, қалбингизда яширин ғазаб, нафрат кучайиб боради, бироқ сизнинг бу фазилатингизни қадрлайдиган инсонлар атрофингизда бўлса, ҳаётингиз сиз истагандек тинч ва осуда ўтаверади. Аммо ўзингизнинг кучсиз эканлигингизни ҳар доим сезиб турасиз.

«Бу менинг ишим эмас» усули – «СТРАУС»

«Мени тинч қўйинглар! Мени ҳеч нарса қизиқтирмайди!»

Сиз конфликтнинг ечимини кидириш ўрнига ундан қочасиз, аммо бу қочиш “қўй” усулидан фарқ қилади. Агар “қўй” усули конфликт мавжудлигини тан олса, сиз “конфликт – йўқ” деб туриб оласиз. Яъни сиз умуман конфликтни тан олмайсиз, бунинг натижасида сизнинг эмоцияларингиз зарар кўрмайди. Сиз қайлардадир ундан яшириниб юрасиз, муаммо мавжудлигини тан олгингиз

THE OSTRICH

келмайди. Конфликт келиб чиққанлигини ва уни ечиш лозимлигини ўйлагингиз келмайди. Машмашалардан қочасиз. “Уларни ўйламаса, улар йўқ бўлади”, деб ўйлайсиз. «Кўй» енгилган вазиятда, сиз умуман унинг мавжудлигини ҳам тан олгингиз келмайди. Ўзингизни конфликт ечими борасида ўйлашга, фикр қилишга мажбур қила олмайсиз, бу ҳақида ўртоқлашгингиз ҳам келмайди. Агар сиз конфликт вазиятга тушиб қолсангиз, энг аввалги реакциянгиз – “бу менинг ишим эмас”, дейишдир. Ўзингизни ҳеч нарса билмаган, ҳеч нарса кўрмаган, ҳеч нарса ҳал қила олмайдиган одам сифатида кўриш сизга қулайроқ бўлади. Сиз конфликт келиб чиққан ердан ўзингизни олиб қочасиз, бошқа хонага чиқиб кетасиз, ёки самоворга йўл оласиз, суҳбат мавзусини ўзгартиришга ҳаракат қиласиз, конфликт ечимини қидиришни кейинга қолдирасиз ёки уни “умуман мавжуд эмас” деб ҳисоблайсиз. Бу фикрингиз шундай қатъий фикрга айланадики, бошқаларга ҳам “умуман ҳеч нарса бўлгани йўқ, бошимни қотирманглар” тарзида муомала қилишни бошлайсиз. Шу боис, агар бошқалар конфликт ечимини қидириб, уни ҳал этишга киришсалар, сиз учун энг қулай вазият келиб чиққан бўлади. Энг муҳими сизни безовта қилишмаса, бас. Ҳамма нарсани сизсиз ҳал қилишаверсин. Одатда сизнинг муаммоларингизни бошқалар ҳал этишини кўпроқ хуш кўрасиз.

Усулнинг афзалликлари: Сиз ҳеч қачон ёқалашиш, муштлашиш, уруш – жанжал вазиятига тушмайсиз. Чунки ҳар доим бирор бир зиддият вужудга келаётган жойдан қочишга улгурасиз. Ҳавфли вазиятлардан ўзини сақлаш ва зиёнсиз чиқиб кета олиш жуда яхши малака ҳисобланади. Сиз ҳеч қачон тўқнашувлар асосида келиб чиқадиган жисмоний зўрлик билан тўқнашмайсиз, ўзингизнинг саломатлигингиз посбони ҳисобланасиз.

Усулнинг камчиликлари: Аммо сиз ўзингизни қучли ва ўзини химоя қилишга қодир инсон деб ҳисобламайсиз. Сиз страусдек ҳар доим конфликтни кўрганда бошингизни ерга тикиб оласиз. Сиз ҳеч қачон ўз муаммоларингизни ечишга тайёр бўлмайсиз, унинг ҳал бўлиши учун йўл-йўриқ қидирмайсиз. Ва агар сизнинг муаммоларингиз бошқалар томонидан ҳал этилса ҳам, бу ечим

юзаки, адолатсиз ва омонат, яъни вақтинчалик, ўткинчи бўлиши мумкинлигини тушунсангиз ҳам, уларга аралашмайсиз. Бу эса сизнинг манфаатларингизга қарши ечимлар ва ҳулосалар бўлиши ҳам мумкин. Умуман муаммоларни жинингиз суймайди, сиз улардан қўрқасиз, шу боис, бу усулнинг энг ёмон оқибати, ўз муаммоларингиздан қутулиш учун бошқа зарарли йўлларга кириб кетиш ҳоллари кузатилади, шу боис сизнинг наркотик ва алкогольга ружу қўйишингиз эҳтимоли мавжуд.

Агрессив усул – «АКУЛА» «Ким нима десин-чи?!

Ким менга қарши?! Қани ўзи зўр бор-ми?!»

Сизнинг шоирингиз – доимо, ҳар қандай вазиятда ҳам фақат ва фақат “ғолиб” бўлиш. Конфликтли вазиятда сиз учун ғолиб чиқиш - муаммонинг ҳал бўлиши, яъни конфликт ечимидан кўра афзалроқдир. Айб сиздалигини билсангиз ҳам “ғолиб” чиқишга интиласиз. “Ғолиб” бўлиш учун ҳеч нарсадан тоймайсиз. Сиз “ғолиб” бўлишликни конфликт ечимидан, муаммонинг ҳал қилинишидан кўра яхши кўрасиз ва шуни режалаштириб, ҳаракат олиб борасиз. Аслида, конфликт ечими “тўғри” йўл эканлигини билмайсиз, ёки унга ишонмайсиз. Сиз ҳар қандай бошқа бир одамни айбдор қилишга тайёрсиз ва кўпинча «керак», «лозим», «зарур», «бўлиши керак» каби сўзларни ишлатасиз. Сизнинг жаҳлингиз тез, бир паста ғазабланасиз, қаҳрингиз қаттиқ, жиззакилик сиз учун оддий ҳол, сабр билан бировни эшитишга қодир эмассиз. Оппонентингизнинг фикрларини жим туриб эшитишни - унга бўй сунуш сифатида қабул қиласиз. Атрофингиздаги одамлар ҳар қандай вазиятда албатта “ғолиб” чиқишингизни кўришларини ва сизнинг кучингизни тан олишларини истайсиз. Бунда адолат бузилиши сизни ўйлантирмайди. Сиз кўп қизишасиз, бошқаларга босим ўтказасиз, бакиришингиз ҳам мумкин. Ҳақиқатан ҳам сиз кўп ҳолларда ғолибликни қўлга киритасиз, аммо бошқаларнинг азият чекиши ҳисобига, бошқаларнинг манфаатлари бузилиши ҳисобига.

Усулнинг афзалликлари: Сиз ҳар доим ўз эмоцияларингизни ошкора тутасиз, фикрларингизни эркин баён қила оласиз. Сиз фаол бўлишни, масъулиятни ўзингизга олишни ҳамда таваккалчиликни ёқтирасиз. Ҳар доим салбий ҳис-туйғуларнинг очик чиқиб кетиш имконияти мавжудлиги сизни эмоционал кризислардан асрайди. Сиз ичингизда эзилиб, қийналиб юрмаясиз. Депрессия деган сўз – сизга ёт.

Усулнинг камчиликлари: Сизнинг фақат ўз манфаатларингиз учун ҳаракат қилишингиз атрофингиздаги дўст ва вафодор одамларни четда қолдирмайди, сизнинг эмоционал портлашларингиздан кўп яқинларингиз қийналади, бошқалар фикрини менсимаслигингиз, фақат ўзингизга ишонишингиз одамлар билан муносабатларингизни қийинлаштириб қўяди. Сиз камдан-кам бошқалар маслаҳатига қулоқ соласиз ва бошқалар билан келишиб ишлайсиз. Кўпроқ бошқалар сиз билан келишиши керак бўлади. Муаммо шундаки, сиздаги ҳислатларнинг зўравонликка ўтиб кетиши жуда осон. Сиз зўравонлик қилиш ва уни ўтказишдан тортинмайсиз. Зўравонликни табиий ҳол сифатида қабул қиласиз. Зўравонликнинг кўпайиши эса жиноятга олиб келиши мумкин. Аммо сиз бу тўғрида ўйламайсиз. Сизнинг ҳар доим ҳолиб бўлишингиз заруриятга, оддий ҳолга айланиб боради. Сизнинг “ҳолиб”лигингиз бошқанинг “мағлубияти” эканлигини ўйламайсиз.

Компромисс (келишувчанлик) усули – «ТУЛКИ»

«Мен сиз учун ҳамма нарсага тайёрман. Мен сиз учун фойдали бўла оламан-ми?!»

Сиз ҳар бир конфликтда ўзига ҳос ечим мавжудлигини биласиз. Аммо конфликт ечими учун кўп вақт ва саъй-ҳаракат ишлатишни истамайсиз. Шу боис, энг енгил ва тезкор ечимни қидирасиз. Бунинг учун хушомад, мактов, жонингизни жабборга бериш, риёкорлик, бировларга ёқишга ҳаракат қиласиз. Сизнинг шиорингиз – “аввал

оркага бир кадам, кейин олдинга икки кадам” дир. «Жудаям жажлингиз чикиб кетдими? Майли, кўйинг, бу ишни ўзим кила қоламан». “Ҳа, мен айбдорман, келинг мен яна бир бошдан ҳаракат килиб кўрай. Ҳамма айтганларингизни тушундим. Сиз буюргандай қиламан...”. “Сиз нима десангиз шу, сиздан ўтқир одам йўқ бу дунёда, ерда илон кимирилса, сиз биласиз...”. Компромиссга боришни сиз ўзингизга уят деб ҳисобламайсиз, балки компромиссга бора олмаганлардан ўзингизни устун қўясиз. Чунки компромиссга бора олмасликни инсон характеридаги қусур санайсиз, бу сиз учун айб. Сиз ҳар қандай вазиятда келишишга ҳаракат қиласиз, компромисс – сизнинг ҳаётӣ эҳтиёжингиздир. Бу ҳолатда ҳеч бир томон ютказмайди, аммо ҳеч бир томон ютиб ҳам чиқмайди. Сиз кўпинча ўз мақсадларингизни руёбга чиқариш учун қулай вазият кидирасиз ва мана шу қулай вазиятни кутасиз. Сиз майда “кичик” одам бўлиб, “катта” ишлар қилиш мумкинлигига тўла ишонасиз ва бу иш қўлингиздан келади ҳам. Бўйсунгандек кўриниб, кейин ҳукмрон бўлиш учун компромисслардан устамонлик билан фойдаланасиз.

Усулнинг афсаликлари: Сизнинг хулқ-атворингиз мослашувчан бўлиб, ҳар қандай вазиятда ва ҳолатда сиз ўзингизни эркин ҳис қиласиз. Сиз ўзингизга ишонасиз. Талаб қилинса, ҳар доим чекина оласиз. Зарур вақтда чекиниш – ўз манфаатларини сақлаб қолиш эканлигини биласиз. Чекинишдан ор қилмайсиз, бу – сизнинг ютуғингиздир. Шу боис, тезда бошқа одам билан иккалангиз учун қоникарли ва манфаатли бўлган ҳулосаларга қилишингиз мумкин. Музокараларда сиздан унумли фойдаланиш имконияти мавжуд. Сиздаги қелишув ва компромиссга бориш қобилияти конфликтли вазиятни, қисқа муддатга бўлса ҳам, ечимга олиб қелиши мумкин. Компромиссга бора оладиган одам кўпчиликда ишонч уйғотади. Ишонч эса конфликт ечимининг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Усулнинг камчиликлари: Сизни адолатли ечимдан кўра, кўпроқ тезкор ечим қизиқтиради. Шу боис сизнинг ечимингиз адолатсиз ва вақтинчалик бўлиши мумкин. Сиз шошиласиз, шу сабаб ҳар доим ҳам конфликт ечими учун

мавжуд ҳамма йўллари кидириб, топишга улгурмайсиз. Конфликт ечими сиз аралашганда вақтинчалик бўлиб, кейин яна бошидан ривожланиб кетиш эҳтимоли мавжуд. Сиздаги қобилиятга ишониб қолиб, конфликтдаги бош муаммо – муаммолигича қолиб кетиши мумкин.

Ҳамкорлик усули – «БОЙЎҒЛИ» «Мен ҳамкорликка доим тайёрман!»

Сиз ўз характерингиз, билимингиз ва ўзингизни тутишингиз бўйича доимо ҳамкор ролини ўйнашга тайёр одамсиз. Сиз ҳамкорлик учун очиқ ва ҳозир инсон ҳисобланасиз. Шу боис, конфликт вазиятда сизнинг бутун диққат-этиборингиз конфликт ечимини топишга қаратилган бўлади. Сиз ҳеч кимни қораламайсиз, ҳеч кимни айбламайсиз. Сиз бошқаларнинг сўзларига кулок тутасиз ҳамда бошқаларнинг ҳис-туйғулари ва эҳтиёжларини ҳам ҳисобга оласиз.

Сиз ўз эмоцияларингиз ва туйғуларингиз ҳақида тинч, осуда, ҳиссиётсиз гапира оласиз. Сиз ўз ҳиссиётларингизни тўла назорат қила оласиз. Сизнинг овозингиз, мимикангиз, нутқингиз, очик қалбингиз, самимийлигингиз – ҳаммаси конфликт ечимини топишга қаратилади. Сиз конфликт ечимига қаратилган турли фикр ва йўллари таклиф этасиз, сиз ҳар икки томон учун ҳам адолатли ечимини топишга ҳаракат қиласиз. Ҳар иккала томоннинг манфаатларини ҳисобга олиш, уларнинг иккаласи ҳам “ғолиб” бўла олиши, қониқиш ҳосил қилиши сиз учун муҳим. Сиз умумий икки ёклама фойдали ҳукм чиқариш учун ҳаракат қиласиз. Бошқалар билан ҳамкорликда ҳар бирингизни қаноатлантирувчи қарорларнинг бир неча вариантларини ишлаб чиқа оласиз. Агар конфликт назоратингиздан чиқиб кетганлиги ҳамда уни тўлақонли равишда ўзингиз ҳал қилишга имкониятингиз етмаслигини ҳис қилсангиз, ёки конфликтнинг зўравонликка ўтиб кетаётганлиги аңгласангиз, сиз бошқалардан, яъни учинчи бир томондан ёрдам сўрашга доимо тайёр турасиз. Сизнинг қарорингиз қелишувчилик,

компромисс ва норозиликка розилик элементларини қамраб олади. Сиз конфликтларни тўла ечимга олиб келишга қодирсиз.

Усулнинг афзалликлари: Одатда сизнинг кўп қарорларингиз адолатли бўлади ва улар узок муддат амал қилади. Сизнинг бошқалар билан муносабатларингиз ишонч асосига қурилади. Атрофингизда одамлар, дўстлар, оғайни-биродарлар, дугоналар кўп бўлади. Дўстларингиз ўз ҳис-туйғулари ва сирларини сизга айтишга ишонадилар. Сиз бошқаларнинг кадр-қиммати ва нафсониятини кадрлайсиз ҳамда топталган ҳис-туйғуларини эъозлайсиз. Керак бўлганида сиз учун ҳамма ёрдамга тайёр туради. Сизнинг характерингизда англаган босиклик, мушоҳадагўйлик, мулоҳазакорлик кучли бўлади. Сизнинг қарорларингизга катталар ҳам, кичиклар ҳам бўйсунди. Сиз ўзингизга масъулият юклай оласиз ва адолатпарварлик посбони бўлиб умр кечирасиз.

Усулнинг камчиликлари: Реал ҳаётда “бойўғли” бўлиш осон эмас. У одамга жуда катта масъулият юклайди. Донио бошқалар дарду-ҳасрати билан юришга тўғри келади. Шу боис, ҳеч ким «бойўғли» бўлиш осон деб ҳисобламайди. «Бойўғли» бўлиш одамдан ички маданият, кадр-қимматни эъозлаш, билим ва малака, вақт, масъулият, жасорат ва ўзига ишонч талаб этади. Мазкур барча ҳислатларни ўзида тарбиялаш эса осон вазифа эмас. Шу билан бирга мана шу қобилиятни ишлата билиш ҳам осонлик билан кечмайди. Адолат посбони бўлишингиз ҳаммага ҳам ёқавермайди, сизга қарши бўлганлар ҳам мавжуд бўлади.

Шундай қилиб, конфликтларни бошқариш усуллари мавжуд бўлиб, ҳар бир инсон ўз характериға оид усулни қўлайди. Конфликтларни бошқариш усулларини билиш эса инсонға ўзини яхши англаши ва ўз қадамларини таҳлил қила олиши учун ёрдам беради ва қўмаклашади. Ҳар бир усул афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Шу боис, афзалликларни қучайтириш ва камчиликлардан ўз хатти-ҳаракатларини тозалаш зиддиятли вазиятларда низоларнинг олдини олишға имкон яратади.

Конфликтларни бошқариш усуллари инсондан ўзига хос малакаларни талаб қилади ва аслида конфликтларни бошқариш осон иш эмас. Аммо конфликтларни бошқаришга ўрганган инсон ҳар доим ўз ҳаётини, атрофидагилар ҳаётини муаммолардан тозалаб, уларнинг тўғри, адолатли ва осуда яшашлари учун муқобил шарт-шароитлар вужудга келтира олади.

Муスタхкамлаш учун саволлар:

1. Конфликт билан илк тўқнаш келган вақтда қандай қадамлардан фойдаланиш даркор?
2. Конфликтга фаол муносабат муаммога нисбатан қандай муносабатни талаб этади?
3. Конфликтларни бошқариш усуллари инсондан қандай малакаларни талаб этади?
4. Конфликтларни бошқариш усуллари сананг ва изохланг.
5. Конфликтларни бошқариш усуллари афзаллик ва камчилик томонларини ёритиб беринг.

3.6. Конфликтларни бартараф этишда “Мен-тасдиқлар (Мен-мурожаат)” усули

Таянч тушунчалар:

Мен-тасдиқлар, муаммо, эмоционал танг ҳолат, совуқчилик, таъна, ноҳақлик, ҳис-туйғу, мени тушунмади, айбдорман, айбимга иқрорман, кек сақлаш, ўзини оқлаш, мен-мурожаат, азобланмоқ, ҳавотир, конфронтация, олишув, психологик ва эмоционал тўқнашув, яққаллик.

Конфликтли вазият юзага келган эмоционал танг ҳолатдан, кўпчилик, айбни бошқаларга юклаш, “улар мени тушунмади” кабилида иш тутиш, ўзгалар

сўзлари ва ҳаракатларига осилиш, кек саклаш, ўзини оклаш каби амаллар орқали чиқишга уринади. Жуда кўп ҳолларда кичкина, оддийгина конфликт ҳам энг яқин бўлган дўстларни, ҳамкасбларни шу билан бир каторда оиладаги яқинларни бир-бирига қарши қилиб қўяди. Масалан, «Сен ҳеч қачон мени эшитмайсан. Қачон қараса телефонда гап сотасан. Ҳеч қачон менга эътибор бериб, мени хотиржам эшитмайсан. Фақат ўзинг ҳақингда ўйлайсан...»

“Сен ўзгаришинг керак. Ўзгармасанг, бир кун келиб дўстларсиз қоласан. Мен сенга керак эмасман, шунинг учун бор бошқа оғайни топ!»

“Сен фақат ўзингни гапингни уқтирганинг-уқтирган. Хей, бошқа одамлар ҳам бор. Бизда ҳам ақл бор. Фақат сенинг айтганинг бўлиши керак. Бор, билганингча ҳал қил!”.

“Сен ҳам мундок курсдошларга ўхшаб, дарсда фаол иштирок этсанг-чи. Дарсдасан-у, ҳаёлларинг қайда билмайман. Нимани ўйлаяпсан, айти пайт-да...”.

“Сиз фақат ўзингизнинг ишларингиз билан оворасиз. Бошқаларнинг иши, фикри сизни кизиқтирмайди. Бошқаларга ҳеч нарсаси керак ҳам эмас. Сиз — юқоридасиз, биз — пастда...”.

“Сиз мени югурдак қилиб олгансиз. Фалон нарсани қилиб кел, пистон нарсани олиб бориб бер... Мен ҳам одам. Менинг ёшим ҳам анчага бориб қолди. Ҳалигача — югурдакдек муомала қиласиз. Сиздан кичик бўлсам нима бўлибди, бординг ўзингиз қилинг ўша ишларингизни...”.

Бундай гаплар сизга бирор ҳодисани эслатмайдими? Сизни бирор ким ноҳақ айбласа ёки сиз тўғрингизда ёмон фикрга борса, сизга ёқадими?! Неча бор сиз ҳаётингизда «Сен ҳар доим...», «Сен ҳеч қачон...», «Сен мажбурсан...», «Сен қилишинг керак...» каби таъналарни эшитгандирсиз. Бу нарсалар кўп марта асабингизни бузган бўлиши мумкин.

Айтилганларга диққат билан қарасангиз, кўп марта «сен» деган сўзни кўрасиз, «сен ундайсан, сен бундайсан, сен — у сан, сен — бу сан...» каби таъналардан ҳар қандай “яхши” одам ҳам охир-окибат чарчайди.

Ўзбекларда бир мақол бор “Курбақани босса ҳам, у ҳам охир “вақиллайди”. Русларда бошқа мақол бор: “Агар одамга ҳадеб “чўчкасан” деб айтаверсанг, у охир хуриллаб юборади”. Одатда одамни ҳадеб “сен”ларга кўмиб ташласангиз, у “яхшироқ” бўлиб, тарбияланиб бормайди, аксинча сизга тескари бўлиб, айтганингизни қилмай қўяди. Мана шундай «сен-тасдиқлар» кўпинча совуқчилик тушишига, таҳдидга, ёки бировни бесабаб айблашга олиб келади. Сиз хоҳламасангиз ҳам, кўпчилик ҳолларда «сен-тасдиқлар» қарама-қаршилик даражасини кучайтириб, конфронтацияга, олишувга, психологик ва эмоционал тўқнашувга, яққаликка, умумий мақсадларнинг бузилиши ва узилишига олиб келади.

Мана шундай тўқнашув ва қарама-қаршиликни, бир томондан олдини олиш, шу билан бирга, ўз фикрини ҳам ифодалашга улгуришнинг энг мақбул йўли **«Мен-тасдиқлар»**, “мен-мурожаат”лар ҳисобланади.

«Мен-тасдиқлар» бошқа одамларга ўз ҳис-туйғуларингиз, ўйларингиз, сизни қийнаётган масалаларни айтиш, муаммоларга улар эътибори ва диққатини қаратиш, бошқа одамларга босим ўтказмасдан ва ўз салбий эмоционал кайфиятининг таъсирини уларга юбормасдан масалаларни ҳал этиш, долзарб муаммоларни билдиришнинг энг мақбул, таъсирчан ва осойишта, эмоционал босимдан ҳоли бўлган усули ҳисобланади.

“Мен-тасдиқлар” бошқа одамни мажбурламасдан туриб, ўз мақсадларингизга етишиш, очик мулоқотни давом эттириш усулидир.

“Мен-тасдиқлар” жуда катта имкониятлар беради. Фақат уларни ўз ўрнида қўллай олиш даркор. Энг асосийси бу усул сизга бошқа инсонга ҳужум қилмаслик имконини, уни айбламаслик имконини яратади. Сиз бошқа инсонга ҳамла қилмасдан туриб, ўз фикр ва ҳиссиётларингизни унга баён қилиб бера оласиз. Бундай баёндан сўнг бошқа инсон қўнғлида сизнинг сўзларингизга нисбатан агрессия ва салбий кайфият вужудга келмайди.

“Мен-тасдиқлар” усули ўзингизнинг фикр ва талабингизни зўравонликсиз бировга аңлатиш, тушунтириш, баён қилиш йўлидир.

“Мен-тасдиқлар” конфликт шароитида ўзаро мулоқотнинг энг самарали, энг эффектив усулларида хисобланади.

“Мен-тасдиқлар” усулини қўллаш — оддий иш эмас. У инсондан маълум, ишланган, сингдирилган малакаларни талаб этади. Бошланишида, «мен-тасдиқлар» усулини қўллаш ғайри оддийдай туюлади, аммо маълум тажрибалардан сўнг, у - жўн, оддий ҳодисага айланиб боради. Кейинчалик балки, «мен-тасдиқлар» усули сизнинг ҳаётингизда муомала маданиятингизнинг энг макбул усуллардан бири бўлиб қолад.

Шу боис, “мен-тасдиқлар” усулини қўллаш бўйича маълумотларни билдириб ўтаман.

Қандай қилиб «мен-тасдиқлар» усулини тўғри қўллаш мумкин:

- энг аввало “сен” дейиш, яъни бировни айбли қилишдан конфликт вазиятда “мен” дейишга ўтиш даркор;

- “мен” дейишга ўтиш мутлақо “мен” айбдорман, айбимга иқрорман дегани эмас;

- конфликтли вазиятда “мен” дейишнинг ўзига ҳос тартиблари мавжуд. “Мен” деганда, айнан менинг мана шу зиддиятдан нечоғли қийналаётганим, зиддият мени нечоғли азоблаётгани, айнан инсон “мени”га алоқадор бўлган “менинг ҳиссиётларим” билдирилади, аммо бу вазиятда “унинг” айби йўқлиги таъкидланади;

- “мен” дейилишида муҳим бўлган мақсад, аслида мавжуд зиддият, ҳар икки томонга, яъни “унга” ҳам таъсир кўрсатаётганлиги, “менга” ҳам таъсир кўрсатаётганлигини англатиш. Мана шунда, зиддият икки томоннинг эмоционал ҳолатидан ажратилади. “Мен” зиддиятдан хурсанд эмасман, “сен” ҳам зиддиятдан хурсанд эмассан. Биз иккаламиз ҳам — хурсанд эмасмиз. Биз бир томондамиз — дейилишига имкон яратилади. “Мен” ва “сен” бир томон, зиддият — бир томонга ажратилади. “У” ҳам сизни зиддиятдан ташқарида кўра бошлайди. “У” — “мен”га кулоқ сола бошлайди, “мен”нинг нима демокчилигимни эшита бошлайди;

- “мен” га ўтиш тазйиксиз, босимсиз олиб борилади. “Мен” дейиш ўз калбига, ўз ҳиссиётларига аниқ кулоқ тутишни ва уларни адекват тарзда сўз билан тўғри ифодаланишини англади. “Мен – тасдиқлар” айнан сиз ўзингизнинг калбингиздаги максадлар, ҳис-туйғуларни аниқ идрок қилган вақтда сизга қўл келади. Агар сиз ўз ҳиссиётларингизга аниқ кулоқ тутмай, сохталик билан “мен-тасдиқларни” ишлатсангиз, ўзингизга зарар кўрсатиб қўйишингиз мумкин. Чунки сиз чин максадни эмас, ҳақиқатга англаманган максадни эмас, балки оппонентингизга таъсир ўтказиш учун танланган максадни кўзлаган бўласиз. Масалан, талабалар ўртасида ёш келин-куёвлар ҳаётида бўлиши мумкин бўлган онлавий тортишувлар оқибатида юзага келган конфликтли вазиятдан бир мисол: аслида сиз ажралишни хохламаётган бўлсангиз-у, хотин (эр)ингизни бўйсундириш учун ажрим ҳақидаги гапларни беҳудага ишлатаётган бўлсангиз, оппонентингиз сизнинг фикрларингизни “чин” қабул қилиб, ажримга рози бўлиб қолиши мумкин. “Мен-тасдиқ”лар икки томонни ҳам самимийлик ва ростгўйликка ўргатади.

«Мен – тасдиқлар»ни қўллаш бўйича тўрт талаб:

1. Бировга ҳар доим унинг исми-шарифини айтиб мурожаат қилинг. Бу ҳол уни тан олганлигингиз ва ҳурмат қилишингиз белгисидир.
2. Нима ўйлар сизни безовта қилаётгани, нима туйғулар ташвишга солаётганини айтинг. Ўз туйғуларингизни бошқа инсон билан ҳолис муҳокама қилинг.
3. Муаммони аниқланг. Аниқ фикрланг. Ҳеч ким сиздан яхшироқ айнан сизнинг ҳис-туйғуларингизни англамайди.
4. Бошқа одамга нимани истаётганингизни айтинг. Шунинг ўзи конфликт ечими учун туртки бўлиши мумкин.

“Мен – тасдиқ”ларга мисоллар

Мавжуда, **мен** билан гаплашмаганимда, мен ўзимни нимагадир айбдордай, хафа бўлгандай ҳис қиляпман. **Мен** сени хафа қилмоқчи эмасман. **Мен** сен билан учрашиб, шу нарса ҳақида гаплашмоқчи эдим. Нима дейсан...

Раҳим, **менинг** гапимни бўлганигда жуда хафа бўлиб кетаман. **Менга** ўз фикримни тўлиқ баён қилиб беришим учун имкон берсанг.

Дилфуза, **мен** сенга ёкмаслигим мумкин. Аммо **менга** ҳам ўз фикрларимни билдиришга имкон берсанг. Балки **мен** ўз фикрларимни билдирсам, сенга ҳам улар ёқар... **Менинг** фикрларим сенга маъқул келмаса, **мен** хафа бўлмайман...

Карим ака! **Мен** ўзимнинг гапимни тушунтира олмадим. **Мен** сиздан хафа эмасман. **Мен** сизнинг фикрингизни аниқ тушуниб олмақчиман. **Мен** ана шунда нима қилишни аниқ билиб оламан. Сизнинг фикрингизни билиб олсам, **мен** хатоликка йўл қўймайман. **Мен** ўзим ҳам нима бўлаётганлиги билиб олмақчиман.

Бахтиёр, болам, **мен** хат ёзмасанг хавотирланаман. Ҳар хил хаёллар **мени** кийнай бошлайди. **Мен** сени соғинаман. **Мен** сени кўргим келади. **Мен** сен билан бўлгим келади. **Мен** сендан хабар олсам, тинчланаман. **Мен** сен билан гаплашгандек бўламан...

Ғулом ака! **Мен** кеч келганингизда хавотир оламан. Нима бўлди экан деб, **мен** ўйлай бошлайман. Ҳар хил хаёллар **менинг** тинчимни бузади. Кўчада фалокат кўп. **Мен** шундан кўркаман холос. **Менга** бир телефон қилиб, кеч қолаётганлигингизни айтиб қўйсангиз бас. **Мен** сизни хавотирсиз қутишни бошлайман. **Мен** асли сиз ҳақингизда қайғуряпман. **Мен** учун сиз бегона эмассиз. **Менга** сиздан яқин одам йўқ...

Маннон Рахимович! **Мен** аслида сизнинг талабларингиз тўғри деб ўйлайман. **Мен** худди сиздек комиссиянинг нима дейиши билан қизиқаман ва **мен** ҳам ишга масъулиятли ёндошишни хоҳлайман. **Менга** ҳам комиссия яхши гапларни айтиб кетса, яхшику. **Мен** ва **мен** бошқарган бўлинма ҳамма ишларни қияпти... **Мен** ўз ходимларимнинг савиясига ишонаман. **Мен** сизни уялтириб қўймаслик учун ҳамма чораларни кўраман.

Хотин! Кел, бу ёққа ўтир. **Мен** эрталабдан кечгача болаларни, оилани боқиш учун ҳаракатдаман. **Мен** учун болалар, оилам азиз. Яхши кийсин, яхши есин, дейман. Қўлимдан келганини қиялпман. **Менга** хадеб, “эрталабдан

кечкача йўксиз” деганинг оғир ботади. **Мен** аслида сизлар учун яшаяпман. **Менга** “пул” берса ҳам бошка хотинга қарамайман... Жон хотин, ўзингни ҳам, **мени** ҳам қийнама. **Мен** сизлар билан тирикман. **Менга** бошқалар керак эмас...

“Мен-тасдиқлар”нинг ишлатилиши. Агар сиз ўз яқинингизга бирор нарса демокчи бўлсангиз-у, уни қандай билдиришни билолмаётган бўлсангиз, “мен-тасдиқлар” сизнинг усулингизга айланади. Аммо “мен-тасдиқлар”ни ишлатиш маълум бир машқларни, амалий тажрибани талаб этади. Чунки “мен-тасдиқ”нинг маъноси майинлик ва ортга чекиниш эмас, балки аниқ қилиб ўз ҳиссиётларини бировга билдиришдир. “Мен-тасдиқ”нинг мақсади – аниқлик, тўғрилиқ ва самимийликдир. Шу билан бирга, “мен-тасдиқ” сизнинг зиддият ичидаги энг сўнгги сўзингиз ҳам эмас. У – ҳулоса ҳам эмас. У – билдириш холос, аниқлаб олиш холос, у – икки томон учун бир-бирини тушунишига қаратилган қадамдир.

“Мен-тасдиқ” муаммо борасидаги мулоқотнинг боши бўлиб, у ҳеч вақт мулоқотнинг ва зиддиятнинг сўнгги қарори бўла олмайди. “Мен-тасдиқ” муаммо борасида икки томоннинг очиқчасига гаплашуви, бир-бирини туртмасдан, бир-бирини айбламасдан олиб бориладиган самимий суҳбат. У - ўзини виждонан ва рўйроқ тутиш қобиляти. У – самимийлик, илиқлик, очиқлик ва тўғрилиқни икки томон очиб бера оладиган қалитдир.

“Мен-тасдиқ” шахс мени орқали ўзи ҳақида гапириш эмас, балки шахс “мени” орқали ўз оппонентининг фикр ва ўйларини билиш, уларни очиқ айтилиши учун асос яратиш, бошка одам ҳиссиётларини англаш йўлидир. Яъни, “мен-тасдиқлар” бир томондан шахснинг ҳиссиётларини ёритиш ва англатишга хизмат қилса, иккинчи томондан, иккинчи шахснинг ўз ҳиссиётларини очиқ айтиш ва рўйроқ гапириши учун ҳам шароит яратиб беради. Аммо уни қўллаганда бирданига мўъжиза юз беради-ю, ҳамма нарса рисоладагидек ўзгаради-қолади, деб ўйлаш хато. Иккинчи томонни мулоқотга чақира олмасангиз ҳам, ўз ҳиссиётларингизни қўрмай, очиқчасига, босим ўтказмай ва таҳдид қилмай айта олганлигингиз сизга эмоционал ёрдам беради,

юрагингиз бўшайди. Баъзан қарши томонлар сизнинг нечоғли ҳафа қилишганини, сиз қанчалик эзिलाётганлигингизни, ҳиссиётларингиз сизга тинчлик бермаётганлигини билмайди. “Мен-тасдиқлар” вазиятни қарши томон учун мана шундай вазиятларни ойдинлаштиришга хизмат қилади. Конфликтлар асли кўпроқ яқин одамлар орасида содир бўлишини назарга олинса, зиддият ичидаги яқинларингиз сизга аслида “ёмонлик” истамаётганлигини сиз ҳам билиб оласиз.

“Мен-тасдиқ” зиддият шароитини яширмай, рўйрост ва аниқ белгилаб олинишига кўмак беради. Шу билан бирга ўз муносабатларингизни “мен – тасдиқ”лар орқали билдиришга уриниш жараёнида хоҳланг-хоҳламанг, сиз “самоанализ” билан шугулланишга мажбур бўласиз. Бунинг оқибатида сиз ўзингиз ҳақингиздаги реал ҳақиқатни ҳам билиб оласиз, ўзингизни қайта англаш жараёни юз беради. Энг муҳими, сиз учун нима нарсалар қадрли, нима нарсалар керак эмас, айнан “мен-тасдиқ” ва “самоанализ” жараёнларида бу саволларга ҳам жавоб топасиз. Агар биринчи марта “мен-тасдиқ”ларни ишлатиш имконини қўлдан берган бўлсангиз, бошқа шароитларни пойланг ҳамда уларни бир эмас, донимий ишлатиб боришга ҳаракат қилинг.

Оптималь даражада ўзини ҳимоя қилиш. Агар бирор ким сизга қаттиқ бақираётган, сизни ҳўрлаётган бўлса, унинг жаҳлига жаҳл билан жавоб бериш, унга ҳам бақириниш, унга ҳам азиятли ва нафсониятга тегадиган гапларни қайтаришдан ўзингизни тўтинг. Бу вазият оптималь даражада “мен-тасдиқларни” ишлатиш учун шароит яшириб етилганлигини кўрсатади. Ўзингизнинг қалбингизда тугён ураётган ва кўтириб бораётган ҳисларингизни ўчиришга ҳаракат қилинг. Чуқур нафас олинг! Ўз мақсадингиз – “мен-тасдиқда” бутун фикрингизни жамланг! Бутун борлигингиз билан онгингиз, тафаккурингизнинг “мен-тасдиқларни” тинирадиган ва тайёрлайдиган нуқтасига мурожаат этинг! Тезда “Мен-тасдиқ” учун матн ҳозирланг!

1. **Менга** овозингизни кўтариб, бақириб гапирганнингизда (ноҳуи ҳодиса);

2. **Мен** ўзимни хўрланган, азобланган, беайб айбдордек ҳис қиламан *(нохуш ҳодисага жавоб, унинг реакцияси)*;

3. **Мен** сиз билан ҳар қандай нохуш ва баҳсли муаммони тинчлик ва самимийликда муҳокама этишни истайман *(қилиб чиқарилган янги вазият)*;

4. **Мен** сизни жуда каттиқ ҳурмат қиламан, шу боис сиз билан “сен-менга” боришни истамайман *(оппонентингиз ўзгариши учун унга вазият яратилиши)*;

5. **Мен** сизга нисбатан ҳурматсизликни ўзимга эп кўрмайман. **Мен** сизга илиқ муносабатда бўлишни истайман. Ҳурматингиз бор. Шу боис, **мен** сиз билан тўғри ва самимий муносабатда бўлиш тарафдориман. Сиз **менга** қўпол гап қилсангиз, **менинг** кўнглим оғриб қолади. **Менинг** ҳам кўнглимни оғритманг. Тўғри гапни, агар у танқид бўлса ҳам, **мен** ҳам тўғри қабул қиламан *(оппонентингизнинг ҳулосага келиши ва ўз муносабатини ўзгартириши учун шароитнинг тўлиқ яратилганлиги)*.

Сезаёписми, сиз ўз оппонентингизни бир сониядаёқ бир юз саксон фоизга қайириб, иккалангиз учун ҳам янги мулоқот вазиятини ярата олдингиз. Бир нарсани таъкидлаш зарур, бу жумлаларнинг ҳаммаси осуда ва таҳдидсиз, аммо катъий овозда айтилиши даркор.

Шундай қилиб, “ман-тасдиқлар” тартиб-қоидалари инсонлараро муносабатларда ўз ҳиссиётларини таҳдидсиз ва адекват тарзда баён қилиш учун шароит яратиб беради. Сизнинг ҳиссиётларингиз, ҳулоса ва фикрларингизнинг аниқ ва тўғри қабул қилиниши эса орадаги тушунмовчиликнинг олдини олади ҳамда мулоқотнинг маданий ва осуда ўтишига имкон яратади.

Муштахкамлаш учун саволлар:

1. Конфликтли вазият юзага келган эмоционал танг ҳолатда инсон қандай ўзини ҳимоя қилишга уринади?
2. «Мен – тасдиқлар» усулини қўллаш бўйича қандай талаблар мавжуд?
3. Қандай қилиб «мен-тасдиқлар» усулини тўғри қўллаш мумкин?
4. Инсонлараро муносабатларда ўз ҳиссиётларини таҳдидсиз ва адекват тарзда баён қилиш деганда нимани тушунасиз?

5. Оптимал даражада ўзини химоя қилиш конун-қондаларини тушунтиринг.

3.7. Конфликда “Ғолиб-Ғолиб” стратегияси ва унинг амал қилиш тамойиллари

Таянч тушунчалар:

“Ғолиб-Ғолиб” стратегияси, ғолиб-мағлуб, мағлуб-мағлуб қарама-қаршилик, дурранг, ҳаёт ҳақиқати, норозиликка розилик, ғолиблик марраси, ғазаб ва нафрат, жиловлаш, тўқнашув, қасд олиш, кек сақлаш, ўч олиш, янгича қараш, ижодий ёндошиш, конфликтдан қочиш, стереотип, ғаплашмаслик, индифферент муносабат.

Хар қандай конфликтда томонлар қарама-қаршилиги рўй беради. Томонлар қарама-қаршилиги мавжуд манфаатлардан фақат бирининг устун келишини назарда тутати. Манфаати устун бўлган томон ўзини ғолиб деб ҳисоблай бошлайди. Биз одатда қарама-қаршилик мавжуд бўлган ҳолларда, томонлар кураши жараёнида ғолиб-мағлуб, дурранг вазиятларга ўрганганмиз. Яъни, курашда бир томон ғолиб бўлиши, иккинчи томон мағлубиятга маҳкум қилинишига одатланганмиз.

Шу боис, “Конфликт, зиддият, низо ва қарама-қаршиликда ҳар икки томон ҳам ғолиб бўла олади”, деган тушунча бизга нотўғри тушунчадек туюлади.

Кўпчилик, «конфликтда иштирок этаётган томонларнинг ҳаммаси ғолиб бўла олмайди», - деб ўйлайди. Одатда, фақат бир томон ғолиб бўлади, иккинчи томон мағлуб бўлиши шарт, деган стереотип ҳукм суради. Одамларнинг фикрига кўра, ҳар қандай конфликтда албатта ғолиб ва мағлуб томонлар мавжуд бўлади. Кимдир мақсадига эришади, аммо кимнидир мақсади рўёбга чиқмай қолади. Масалан, уруш жараёнида, қайсидир томон ютиб чиқади, яъни ғолиб бўлади, қайсидир томон ютказади, яъни мағлуб бўлади. Агар спорт

ўйинларида икки команда дурранг натижа билан ўйинни тугатганда, ҳеч бир команда ютиб чиққан, - деб ҳисобланмайди.

Карама-каршилиқ рўй берганда албатта ғолиб бўлишга интилиш керакми?! Конфликтли вазиятларда ғолиб бўлиш шунчалик муҳимми?! Конфликтдаги ғолиблик аслида нимани англатади? Конфликтлар ечимида ҳамма ҳам ғолиб бўлиши мумкинми ёки албатта бир томон ўзини ютказган ҳисоблаши шартми?! Конфликтда «ҳар ким ҳам ғолиб бўла олади»ган йўл ёки усул мавжудми? Конфликтда ҳар икки томон ғолибликка эриша оладиган усулни яратиш, уни одамлар тафаккурига сингдириш, уни ўрганиш, шундай малакага эга бўлиш мумкинми?

Конфликтлар ечимида айнан мана шундай йўл ишлаб чиқилган, яъни зиддиятли вазиятдаги ҳар икки томон ҳам ўзини ғолиб, - деб англаши мумкинлиги конфликтлар ечимининг ўзига хос ютуқларидан ҳисобланади. Конфликтли вазиятларда томонлар карама-каршилиги натижасида ҳар икки томон ютиб чиқиши, бир томон ютиб чиқиши ёки ҳар икки томон ҳам ютказиши мумкин. Демак, зиддиятнинг қандай ечим топганлигига қараб, томонлар вазиятлари турлича бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан, *конфликтдаги томонларнинг зиддият ечимидан кейинги аҳволини қуйидагича белгилаш мумкин:*

Ғолиб – Мағлуб;

Мағлуб – Мағлуб;

Мағлуб – Ғолиб;

Ва ниҳоят, энг муҳим ечим – “Ғолиб-Ғолиб” мавқеи.

Аммо кўпчилик конфликтда ҳар икки томон ҳам ғолиб бўла олишига умуман ишонмайди. Чунки бизнинг онгимиздаги стереотип мана шундай ҳолни, яъни “албатта бир томон ғолиб бўлиши шарт”- деган ҳолатни қабул қилишга ўрганган. Замонавий конфликтология илми эса инсонларни айнан *Ғолиб-Ғолиб* йўналишида иш олиб боришга ҳамда зиддиятлардан ҳар доим ғолиб бўлиб чиқиб кетишга ўргатади. Шунингдек, фақат ўзининг ғолиб бўлганлигигина эмас, балки

бошка инсоннинг, кўпинча ўзига яқин бўлган инсоннинг ҳам мағлуб бўлмаганлиги, унинг ҳам ғолиб бўлганлиги катта аҳамият касб этади²³. Чунки сиз учун ўзингизнинг ғолиб бўлганлигингизгина эмас, балки оппонентингизнинг ҳам зиддиятдан қониккан ҳолда чиқиб кетиши муҳимдир.

Аниқ бўлган нарса шуки, конфликтлар ҳеч қачон ўз-ўзидан тугамайди. Мавжуд зиддиятнинг ҳал этилишида кўп нарса шахс ва унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ бўлади. Аслида конфликтлар ечими сизга қарама-қарши инсонни мағлубиятга учратиш, уни енгиш, унга ҳамла қилиш, уни йўқотиб юбориш, ундан ўч олиш йўлларини эмас, балки конфликтни юзага келтирган муаммони мағлуб этиш, унга ҳамла қилиш, муаммони йўқотиш ва муаммони енгишни ўргатади. Инсоний, яъни гуманитар кадриятлар сирасида эса бировдан қасд олиш, кек саклаш, ўч олиш, бировни қилган гуноҳлари учун жазолаш, бировларга нисбатан зўравонлик ўтказиш қораланади. Сиз ўзингизни “маданиятли” ва “ориятли” инсон санасангиз, ҳеч қачон бировга нисбатан жисмоний зўравонлик ўтказмасликка ҳаракат қиласиз. Инсон қучли бўлиши лозим, инсоннинг қучли эканлиги ўз кучини ишлата олишида эмас, балки ўз кучини фақат ўзини ҳимоя қилиш учун ишлатишида кўринади.

Конфликт ечимини топиш ўз оппонентига қарши кураш эмас, балки унинг мақсадлари ва манфаатларини тушунишга ҳаракат қилишдир. Шу боис, ижобий ва ҳар икки томон учун фойдали мулоқот сирларидан воқиф бўлиш зарур. Ўз жаҳлини, қазаб ва нафратини жиловлашнинг энг мақбул йўлларини ўрганиш, муомала маданияти, бошқаларни эшитиш ва англашга ўтиш, ўзгаларга ҳурмат билан қараш каби усуллар зиддият ичига қирган ҳар икки томон учун ҳам конфликтлар ечимининг зарур талаблари ҳисобланади. Ҳаёт ҳақиқати шундаки, ҳар икки томон учун ғолиблик маррасини таъминлайдиган йўл мавжуд. Айнан конфликтлар ечими ҳар вақт ғолиб бўлиш ва ҳар икки томон учун ҳам мағлуб бўлмаслик шарт-шароитлари, сир-асрорлари ҳақидадир. Шундай қилиб, ҳар икки

²³ “Ғолиб-ғолиб” вазиятини таҳлил қилишда қуйидаги манбадан фойдаланилди: WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation, Inc., Miami, Florida, 1998:

томон ҳам ғолиб бўла олади. Ғолиб - Ғолиб тизимини ўрнатишни эгаллаш сизларга олий таълим муассасаларида, уйда, кўчада, энг асосийси, қалбингизда тинчлик посбони бўлиб хизмат қилади.

Нима учун конфликтлар ечимини ўрганиш лозим? Чунки, бу билимлар ҳаётий заруратдир. Агар тинч, осуда ҳаёт кечиришни ҳоҳласангиз, конфликтлар ечимини ўрганиш зарур. Бу билим ва малакалар сизнинг муваффақият ва ютуқларингиз, сизнинг равнақингиз гаровидир. Конфликтлар ечимини топа билиш – бу икки қарама-қарши томонларнинг ғолиблиги асосидаги энг осон келишув йўлидир. Конфликтлар ечими – энг ижобий ва яхши муносабатларни шакллантира билиш, улар мунотазамлигини сақлаш истеъдодидир.

Аммо ғолиб-ғолиб йўналишида ишлаш, уни таъминлаш ҳамда икки томонни ғолиб-ғолиб шарт-шароитларига олиб келиш осон иш эмас. Бу билим ва малакалар инсонда тарбияланган ва ёшлиқдан унинг психологик ва эмоционал, этик ва эстетик кадриятлари тизимига, тафаккурига сингдирилган бўлиши керак. Агар бу билим, кўникма ва малакалар тарбияланган бўлса, конфликтни сезган захоти, унинг қандай ривожланиб келаётганлигини таҳлил этиш, унинг ривожига қарши маълум чоралар кўриш, унинг “оловини” ўчириш имкониятларини ишга солиш мумкин бўлади. Шу билан бирга, кўпчилик ҳолларда биз конфликтнинг келиб чиқиши мумкинлигини сезсак ҳам, унинг олдини олиш чораларини кўришда “беэтиборлилик”, “эринчоклик” қиламиз ва одатдаги кундалик ишлар гирдобиди унинг чуқурлашиб кетганлигини фақат кузатиб борамиз ҳолос.

Конфликт ечимини топишда “Ғолиб-Ғолиб” стратегияси мавжуд, фақат уни қандай шакллантириш, уни қандай қуриш лозимлигини билиш керак ҳолос. Кўпчилиكنинг фикрига кўра, бирор томоннинг муваффақият қозонгани бошқа томоннинг мағлубияти сифатида қабул қилинади. Аслида ҳам шундай-ми?! Бир томоннинг ғолиблиги иккинчи томоннинг мағлубияти сифатида қабул қилиниши фақат спорт мусобақаларида амал қилади. Спортда албатта битта

ғолиб, битта мағлуб бўлади. Спортда албатта бир одам биринчи ўрин ва факат бир одам иккинчи ўринни эгаллайди.

Аммо ҳаётдаги тўқнашувларда ҳар иккала ўрин ҳам - биринчи ўрин бўлиши мумкин. Чунки ҳаётдаги тўқнашувларда ҳар бир томоннинг ютуғи бошқача бўлиши мумкин. Бир томон ўзининг маълум манфаатларини, иккинчи томон ҳам ўзининг маълум манфаатларини ҳимоялаб, зиддиятда ютиши мумкин. Манфаатлар эса ҳар хил бўлиши мумкин. Шу боис, конфликтда – “Мен ютишим керак, шу боис мен сенга ҳалакит бераман. Мен сени тўхтатаман. Фақат менинг айтганим бўлади”, - деб бўлмайди. Конфликтда “Сенинг манфаатинг мана бунда, менинг манфаатим эса – мана шунда экан. Шу боис, ўзаро келишиб олсак, сенинг манфаатинг ҳам, менинг манфаатим ҳам мухофаза қилинади”, кабилида иш кўриш фойдалироқ бўлади.

“Норозиликка розилик”. Конфликт вазиятларда ва конфликтлар ечимида *“норозиликка розилик”* қонунияти амал қилади. Норозиликка розилик – конфликт вазиятдан чикиб кетиш учун ҳар икки томоннинг ўзи норози бўлган томонларидан воз кечиши орқали, бошқа, ҳар икки томонни қониктирган масала борасида максадларни бирлаштира олиш қобилиятига айтилади. Шу боис, конфликт ечими учун – “Мен ютиб чиқишни хоҳлайман, аммо мен сенинг ҳам ютиб чиқишингни хоҳлайман”, “Мен эмас сенга қарши бўлган, шунинг учун мен сен билан биргаман”, - дея олиш ва мана шу қоидаларни ўз оппонентига тушунтира олиш муҳим. Ана шундай вазият вужудга келганида ҳар икки томон ҳам ўзини конфликт ечимидан қониққан ва ғолиб чиққан деб ҳисоблайди.

Норозиликка розилик талабининг муҳим хусусияти шундаки, унда сиз билан конфликтга кирган одамнинг ўзига ҳос маълум норози бўлган томонлари ва талаблари мавжуд бўлиши мумкинлигини сиз тан оласиз. Яъни, ҳар икки томоннинг маълум манфаатлари сақланиб қолиниши ҳисобига, ҳар икки томон ҳам умумий ечимни қўллашга мойиллик билдиради, бундай ечим эса сизнинг инсон сифатида “мард”лигинингизнинг тан олинishiга олиб келади. “Мен сиз

учун мана бу нарсани килишга тайёрман, аммо сиз мен учун мана бу нарсани килиб беринг”, “Мен сизни ишхонагача ташлаб қўяман, аммо сиз менга машинани ювишга ёрдам берасиз”, “Мен хисобот учун материалларни тўплайман, аммо сиз уларни тартиб билан жойлаштирасиз” – булар келишув йўлидир.

“Ғолиб-Ғолиб” бўлиш усули асли муваффақият усули ҳисобланади. Бу усул қарши томонларга умумий ечимга келиш имкониятини яратади. Бошқа одамнинг бирор бир нарсадан “норозилигини” қабул қилиш, умуман одамлар бирор нарсадан норози бўлишлари мумкинлигини қабул қилишга тенг келади. Масалан, қайнона ўз келинининг рўмол ўрамаслигидан норози бўлиши мумкин. Келин эса, қайнонасининг кўчада ҳам рўмол ўрашни талаб этаётганлигидан норози бўлиши мумкин. Келиннинг эри, яъни қайнонаниннг ўғли эса, хотинининг “кўчада чиройли бўлиб юрмаганлиги, ясанишга безътиборлигидан” норози бўлиши мумкин. Қайнонаниннг эри, яъни қайнота, келин ўғлининг айтганларини бажаришга ҳаракат қилмаётганлигидан норози бўлиши мумкин. Қайнота, келин унинг ўғлини ҳурмат қилиб, кўчаларда ясаниб юрмаганлигини унинг ўз эрига бўйсунмаганлиги қабилида баҳолаши мумкин. Агар ҳар бир томон ўз норозилиги билан бир қаторда бошқаларнинг ҳам норозилигини қабул қила олса, томонлар бир тўхтамга, келишувга етиб келиши осонлашади.

Биздан баъзи бир ҳолларда бошқа одамларнинг норози бўлишлари мумкинлиги – бу табиий ҳол. Биз ўз ҳаётимизда бирварақайига ва турли вазиятларда барчани тўлалигича рози қила олмаймиз. Бунинг уддалаш кийин. Шунинг учун бизнинг сўзларимиз, амалларимиз бошқаларда ҳам норозилик уйғотадиган вазиятлар келиб чиқади. Аммо биз мана шу норозиликка тинч ва осуда, тафаккур орқали ёндошсак, бошқаларнинг норозилигини қабул қилсак, ўз муносабатларимизни янги талабларда қўришимиз учун шароит яратилган бўлади.

Қайнона ўғлининг хоҳишини, хотин эрининг хоҳишини, ота онаниннг хоҳишини тушуниб, улар ўзаро келишган ҳолда бирор бир ҳаммага маъқул

бўлган йўлни қидириб топишга имкон яратишади. Аммо мана шу вазиятда бир қонуниятни эътиборга олиш лозим. Аслида инсон эрки тушунчаси шу инсонга тегишли энг муҳим ҳаётий талаб ва нарсаларнинг фақат ва фақат мана шу инсон томонидан ҳал этилишини кўндаланг қўяди. Инсоннинг бошқа, ўзига яқин инсонлар билан бўлган мулоқоти ўзаро ҳурмат, бировларнинг қарашларини ардоқлаш, уларга диққат билан қараш, уларнинг ҳам ҳиссиётларини ҳурматлаш асосига қурилганда, ҳар бир томон ўзга томоннинг ҳис-туйғуларига эътиборлиликни ўрганган бўлади.

Ҳар қандай конфликтда ҳар иккала томонни қаноатлантирувчи ҳамда ғолибликка олиб келувчи ечим мавжуддир. Шундай бўлса ҳам, ўз ечимини топа олмаётган конфликтлар ҳам бор. Аммо бу фикр, бундай конфликтларда иккала томон бир-бири билан мулоқот қила олмайдди, дегани эмас. Балки бундай ҳолатларда иккала томон учун “норозиликка розилик” билдириш энг яхши ва мақбул йўлдир.

Конфликт ечимининг “норозиликка розилик” қонуниятини оддий бир мисол орқали кўриб чиқилса бўлади. Масалан, 6 ёш ва 4 ёш бўлган ака-укалар битта конфетни талашиб, уришиб қолишди. Иккаласи учун ойдин ҳақиқат шундаки, иккаласи ҳам конфетни емокчи. Аммо улар бир нарсага қарши – агар конфет ўзига эмас, бошқасига тегса, улар норози бўлишади. Агар уларга “Сизлар ака-укасиизлар, келинглр конфетни ўртасидан бўламиз. Иккалангизга тенг тегади. Шунда сиз зў-ў-ўр бола бўласиз. Яхши одам бўласиз. Ака-укалар бир-бирини қўллаши керак-ку” - деб, ўқитиб ҳам қўйсангиз, иш жуда енгил кўчиши аниқ. Иккала ака-укаларнинг норозилиги асосида уларнинг розилиги таъминли ишлаб чиқилади. Конфет тенг иккига бўлинади ва ҳар бола ўз манфаатининг амалга ошганлигига иқдор бўлади. Аммо, агар болалар талашаётган нарса, бошқа, масалан велосипед бўлса-чи? Қандай қилиб уларни ягона ечимга олиб келиш мумкин? Қандай қилиб уларни қониқтириш мумкин? Бу ҳақида ўзингиз ўйлаб кўринг!

Биз ҳар доим ҳам бир хилда фикрлаймизми?!

Биз бир томонга қараганда ҳар доим ҳам бир хил нарсани кўрагимизми?!

Катталар ҳаётида зиддиятлар анча мураккаб бўлиши аниқ. Чунки катталар ҳаётида икки одам бир нарсага, яъни бир томонга қараганда, улар ҳар доим бир нарсани кўради, бир нарсани англайди дегани эмас. Масалан, телеэкранда “Гўзаллик кўрик танловини” кўрсатмоқда. Аёл киши гўзаллик кўрик танловида кизларнинг қандай кийим кийганлиги, уларнинг қандай модада тикилганлиги, ранги рўйи, кизларнинг қандай юришига эътибор қаратади. Бизнинг ўзбеклар кўпроқ кўрик танлов иштирокчиларининг кош-кўзига эътибор беришади. Улар учун “қора кош, қора кўз” лилар чиройли кўринади. Кўзлар эса албатта “катта-катта” бўлиши шарт. Худди шу кўрик танлов кўрсатувини кўраётган эркаклар эса батамом бошқа мезонлар асосида кизларга қарайди. Эркаклар учун кизларнинг қандай кийим кийганлигидан кўра, қандай кийим киймаганлиги балки муҳимроқдир. Улар бир нарсани кўрмоқда ва бир томонга қарамоқда! Бирок уларнинг кўрсатувдан олган хиссиётлари, хулосалари, эмоциялари турличадир. Демак, бир хил вазиятда ҳамда бир хил ҳолатда, икки одам турлича қарорлар ва хулосаларга келиши мумкин. Ва бу икки хиллилик - табиий нарсадир. **Бошқа одам, у сенга қанчалик яқин бўлмасин, бошқача фикрлаши ва бошқача хулосаларга келиши мумкин.** Демак, зиддиятлар ўзгаларнинг қарашлари, фикрлари, хулоса қилиш тамойиллари бизникидан ўзгачароқ эканлигини тушуниш, англаш заминида ечилади ва ҳал этилади.

Ана шундай бир хил нарса ва ҳодисанинг икки инсон томонидан икки хилда талқин қилинишини келин ва куёвнинг биринчи учрашувини қандай сўзлаб беришида кузатиш мумкин.

Келиннинг эсдаликлари: Ўшанда мен янги ҳаво ранг кўйлақ кийиб олган эдим. Роса чиройли эди. Хилпираб турар эди. Мен бу кўйлақни мазза қилиб кияр эдим. Ҳозир ҳам гапиряпману, кайфиятим кўтарилиб кетяпти. Менга “Панорама” кино-театрига борасан”, дейишди. Соат 16-00 га. “Борганда, у одам ўзи сени топади”, дейишди. Мен бордим. Панорамани олди жуда кенг. Қайси

томонда кутишни билмадим. Айлана бошладим. Ўзи ҳеч ким йўқ эди. Анча кутдим. Ҳеч ким олдимга келмади. Энди жаҳлим чикиб, “Э, қайтиб кетавераман. Ўзи ким кимни кутиши керак. Эракк бўлганидан кейин эртарок келиши керак-ку”, - деб турсам, “Сиз Сайёрамисиз?”, - деб келиб қолдилар. Жаҳлим чикқан эди. Қўполгина қилиб, “Ҳа, мен. Нимаиди?, - дедим. Улар, қулиб туриб, “Йўк. Ҳеч нима. Факат биз энди бирга бўлсак керак.” – дедилар. Мен ўз ҳаёлимда “Бу – жинними?”- деб ўйладим. Аммо “Нимага кеч қолдингиз?”, - деб сўрай олмадим. Ўшанда нимага кеч қолган эдингиз?”

Куёвнинг эсдаликлари: Ўша вақтларда онам ҳеч холи-жонимга қўймай “қачон уйланасан” ашуласини эрта тонгдан айтишни бошлар эди. Ўша кундан бир ҳафтача олдин онам яна “Бир қизни топдим. Менга маъкул. Яхши қиз экан. Суриштирдим. Ҳамма мактаяпти. Бир бориб қўр”, - деб айтиб қолдилар. “Хўп” дедиму, қутилдим. Ўша куни эрталаб онам бирданига “Бугун учрашувинг”, - деб қолдилар. Аммо мен учрашувга ҳеч ҳам бора олмадим. Чунки катта мажлис айтиб қўйилган эди. Рухсат сўрай олмадим. Яна бундай сабаб билан. Онамга эса, “Мен бора олмайман. Айтиб қўйинглар уларга. Овора бўлишмасин”, - десам, балога қолдим. Шунинг учун индамай ишга кетавердим. Нима бўлса – бўлар деб. Мажлисда ўтирибман-у, у ёқда мени кутишаётгани менга тинчлик бермайди. Кейин учрашувга, гул, пул дегандек олиб бориш керак. Унга ҳам вақтим йўқ. Шунинг учун, “Кеч қолиб бўлса ҳам боравераман. Агар хушрўй қиз бўлса ва айниқса, мени кутиб турган бўлса, унга уйланаман”, - деб ўзимни тинчлантирдим. Бориб қарасам, турибди. Жаҳли чикқан, чимирилган, аммо кутяпти. Бироз ташқарида кузатдим, нима қиларкин, - деб. У ёқ, бу ёққа қараб қўяди-да, яна кутаверарди. Кейин, кетишга чоғланаётганлигини сезиб қолдимда, “Олдига бориб, мен сизга уйланаман”, - дедим. “Мен сизга уйланаман”, деганимни эшитдиёқ, ховри тушиб, мулоим бўлиб қолди. Кейин айланишга кетдик. Ҳамма совғаларни йўлда олиб бердим. Ўзиям, мени кутгани учун роса меҳмон қилганман. Оғзи очилиб қолган.

Келин: Э, менга хеч ҳам “Сенга уйланаман”, демагансиз. Ҳар хил нарсаларни ўйлаб топаверасиз. Уйга борсам, “Нимага кутиб турмадинг”, - деб, дадам уришадилар. Сизни ўзи дадам топган эдилар. Дадамдан кўркканимдан кутаверганман. Нима, дабдурустдан, на салом бор, на алик бор, “Сенга уйланаман” деганмисиз. Ҳеч ҳам унақа бўлмаган. Ўйлаб топманг.

Кўёв: Нимага ўйлаб топарканман. Мен айтгандай бўлган. Қарасам, бечора киз шунча мени кутган. Қиз болани йигит кишини шунча кутиши умуман тарихда бўлмаган ходиса. Мен, сабр ва қаноатли киз экан, - деб ўйлаганман. Менга индамай кутиши ёккан, маъкул бўлган. Шу нарсага чидаган, ҳаётда ҳам ҳамма нарсаларга чидам билан қарайди, - деб ҳаёлимдан ўтган. Роса кузатганман. Миқ этмай кутяпти. Олдига келиб, ўзимни таништираман ҳам, кўполлик қилиб, “Бор. Тур йўқол!”, - деб ҳайдаб солмаган. Кўзлари менга катта-катта бўлиб кўринган. Кўзларини катта бўлиб кўрингани аслида жажли чиққанидан экан. Кейин кўзлари кичрайиб кетди.

Кўриниб турибдики, биринчи учрашувдаги бир хил воқеа таснифи икки одамда турличадир. Ҳар бир одам ўзига хос нарсаларни, ўзининг хотирасида қолган нарсаларнигина гапирмоқда. Иккила одам ҳам гап айнан биринчи учрашув ҳақида кетаётганлигини англашади. Аммо мана шу биринчи учрашув қандай ўтганлиги борасида фикрлар бошқа-бошқадир.

Одамларнинг идрок қилиш қобилияти турличадир. Инсоннинг идроки, яъни унинг нарсаларга қараб уларни англаши кўп объектив ва субъектив факторларга боғлиқ бўлади. Тажриба, маънавий қадриятлар, ҳис-туйғулар, психология, шахс тафаккури, улар эҳтиёжлари ана шундай факторлардандир. Мана шу идрок қилишдаги фарқлар конфликтга олиб келиши мумкин. Кўпчилигимиз ҳаётимиз давомида ўзимизни баъзи анъанавий ва жамият томонидан қабул қилинган талаблар асосида чегаралашга ҳаракат қиламиз. Конфликт ечимида ана шундай чегара «ғолиб-мағлуб» стратегик усулига тенг келади. “Ғолиб-Мағлуб” ҳолати бизнинг онгимизга ўрнашиб қолган нотўғри тамоийидир. Яъни зиддиятга қираётганда биз “Ғолиб-Ғолиб” стратегияси

мавжудлигини билмасак, ундан беҳабар бўлсак, бизнинг онгимизда мавжуд стереотип ишлай бошлайди, бу стереотип эса — мен албатта ғолиб чиқишим керак, оппонентимга кескин “қаршилиқ” кўрсатишим керак, деган нотўғри тафаккурга асосланган бўлади. Бунинг мазмуни шундаки, конфликт ечимини кидирганда биз фақат шу чегара доирасида фикр юритиб, янги усулларга йўл бермаймиз. Шу боис, конфликт ечимида «Ғолиб-Ғолиб» стратегиясига етишиш учун янгича қараш, ижодий ёндошиш, ҳар турли вариантларни кўриб чиқиш талаб қилинади. Бу мақсадга етишиш учун эса биз ўз дунёқарашимизни ўзгартиришимиз лозим. Шу боис, биз “Ғолиб-Ғолиб” стратегияси учун қуйидаги тамойилларни сизларга тавсия этамиз.

“Ғолиб-Ғолиб” стратегиясига амал қилиш учун нима ҳаракатлар қилмоқ керак?

Биринчи қадам: оппонентингиз нимани истайди ва нима учун айнан шуни истайди, билиб олинг.

Иккинчи қадам: сизнинг ва оппонентингизнинг фикридаги қарама-қаршилиқда баъзи бир умумий томонлар, уларни ўхшаш қилиб турган нукталар мавжудми, шуни аниқланг.

Учинчи қадам: сизнинг ва оппонентингизнинг муаммога қаратилган ечим вариантлари қандай, аниқланг.

Тўртинчи қадам: конфликт муҳокамасини ҳамкорликда амалга оширинг. Сиз ўзингизча, оппонентингиз ўзича вариантларни ўйласа, орангизда яна узилиш бўлади. Жараён биргалиқда ҳаракат қилиш асосида ташкил қилинса, орада ишонч ва ҳамкорлик юзага келади. Сиз эса ўз оппонентингизга қарши томон сифатида эмас, балки ҳамкор сифатида қараётганлигингизни кўрсатинг. Ҳамкорлик йўли ҳар доим бирга сайи-ҳаракат қилиш йўли бўлиб, томонлар муносабатини яқинлаштиришга ёрдам беради.

Конфликт жараёнида томонлар музокарасини ташкил қилганда, ўз сўзингизни қуйидаги жумлалар билан бошлашингиз яхши натижа беради: “Мен иккаламиз учун ҳам адолатли ечим топиш тарафдориман”, “Келинг, қарайликчи,

иккаламизни ҳам кониктирадиган, иккаламиз учун ҳам муҳим бўла оладиган йўл бормикан”, “Мен бу ерга иккаламизга муҳим бўлган муаммони ечишга келдим, факат ўзимнинг муаммоим эмас, сизнинг муаммоингиз ҳам ўз ечимини топиши тарафдориман”.

Ундан сўнг, иккала томон учун муҳим бўлган муаммонинг ички моҳиятини англашга, уни чегаралаб олишга йўналтирилган саволлар беринг, масалан, “Нима учун сизга айнан бу қарор энг яхши йўл деб кўриняпти?”, “Нима учун сиз айнан шуни таклиф этяпсиз?”, “Шу ҳолатда сиз учун муҳим бўлган нарсалар нимада?”, “Масалан, сиз айтган гап ҳал бўлди, дейлик, кейинчи....?”. бу саволлар билан сиз ўз оппонентингизнинг фикрлаш жараёнига, яъни унинг мақсадларига аниқроқ кириб борасиз. Уни тушунишингиз осонлашади. Унинг мақсадлари сизга ойдинлашади. Сиз оппонентингиздан ахборот ола бошлайсиз. Бу ахборотлар эса ҳамкорликда масала ечимини топишга кўмаклашади. Бировни эшитмасдан, англамасдан туриб, конфликтни ечиб бўлмайди. Шу билан бирга орадаги ўрнатилган ҳамкорлик фаолиятидан ҳам сиз фойдаланиб қоласиз. Ўрни келганида ўзингизни қизиқтирган ўринларни ҳам таъкидлашга имкон яратилади.

Ғолиб-ғолиб йўналиши учун тавсиялар:

- барча иштирокчилар мақсад ва манфаатларни белгиланг;
- уларни кониктиришга сайи-ҳаракат қилинг;
- бошқалар кадриятлари ва манфаатларини ўзингизникидек қабул қилишга уриниб кўринг;
- объектив бўлишга ҳаракат қилинг, муаммога шахсдан ажраган ҳолда муносабат билдириг;
- муаммога ижодий ёндошинг, ноординар қарорлар топишга урининг;
- муаммога бешавкат бўлинг, одамларни авайланг, уларга шавқатли бўлинг.

Аслида, конфликтнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари, фаол яшаш кўникмаларини талаб этади. Агар сиз конфликт шароитида одатдаги

стереотиплар асосида фикр юритсангиз, демак, сизнинг тафаккурингизда унинг ечимига қаратилган илмий-назарий ва замонавий билимлар тарбияланмаган. Кўп ҳолларда шундай бўлади, чунки конфликтология янги ривожланиб, ўсиб ва кенгайиб бораётган соҳалардан бири ҳисобланади. Конфликтга муносабат масаласида кўпчилик онгига ўрнашиб қолган қатъий, аммо нотўғри, амалий бўлмаган усулларни қўллайди.

Конфликт билан тўқнаганда кўпчилик кўйидаги стереотиплар асосида ҳаракат қилади:

Конфликтдан қочиш. Агар сиз конфликтдан қочиш стереотипини танлашга мойиллик кўрсатсангиз, сиз ўзингизда унинг кейинги ривожига фаол таъсир кўрсатиш, унинг ечимини ўзингиз учун қулай ва зарур мақсадларда ҳал этиш имкониятини бой берган бўласиз. Аммо баъзан конфликтдан қочиш жисмоний тўқнашув, зўравонлик ва қуч ишлатишнинг олдини олган бўлади. Конфликтли вазиятдан қочиш агар мана шу конфликт айнан сизнинг шахсий манфаатларингизга қарши қаратилмаган бўлса, ўйланган ва тўғри ташланган қадамлардан бўлиши мумкин. Бу ҳолда унинг ҳар қандай ечими – сизнинг ҳаётингизга таъсир ўтказмайди. Аммо, конфликтдан қочиб, сиз ўз дўстларингиз ва яқинларингизга қўмак беришдан воз кечган бўласиз. Баъзи ҳолларда конфликтдан қочиш тактикаси атайлаб, ўз оппонентини жазолаш, унинг “ақлини” киритиб қўйиш, “қани нима ҳам қила оларди?” қабилида иш тутиш мақсадлари асосида қилинган бўлади. Бундай ҳол, сизнинг инсон сифатида одамлар томонидан ижобий қабул қилинишингиз учун ҳеч ҳам ёрдам бермайди ва муҳими, ораларингиздаги зиддиятни ечиб ҳам бермайди. Бу ҳол ўз оппонентизгизни конфликтга бўлган муносабатини ҳам ойдинлаштирмайди, балки мураккаблаштиради. Кўйидаги амаллар сизнинг конфликтдан қочиш тактикасини қўллаётган эканлигингизни англатади:

- гаплашмаслик;
- атайлаб кўрсатиб, жаҳл билан бошқа жойга кетиш;
- бўлганлигини кўрсатиб, бошқа уйга чикиб кетиш;

- “яширинган”, узок вақт давомида хис қилинган қаҳр ва ғазаб;
- депрессия;
- ўз оппонентини очикчасига тан олмаслик (игнорирование);
- одамлар орқасидан мазах қилиш ва гапириш;
- яқинларингиз билан фақат иш юзасидан гаплашиш;
- индифферент муносабат;
- уришиб колган томон билан умуман, на дўстона, на кариндошлик, на иш юзасидан муомала қилмаслик, муносабатларни батамом узиш.

Конфликтга майин босим ўтказиш. Агар уришган, жанжаллашган, яъни конфликт вазиятига кирган одам бизга кадрли бўлса, кўпинча мана шу йўл танланади. Бизнинг онгимиз ўзаро зиддият мавжудлигини тан олгиси келмайди, чунки бу одам бизга яқин. Бизнинг бу одамга нисбатан ижобий ички эмоционал-рухий ҳолатимиз зиддиятнинг чуқурлашиб кетишидан бизни табиий ва инстинктив тарзда ҳимоя қилишга ўтади. Биз нима бўлса ҳам яхши муносабатларни саклаб қолиш йўлидан кетамиз. Бу йўл ўзини икки ҳолатда оклайди, биринчиси, агар муҳим бўлмаган нарсалар устида конфронтациянинг кучайиб кетиши, бизга яқинларнинг кучли стресс олиши кузатилса, иккинчидан, оппонент сўзларимиз ва аргументларимизни тинглашга тайёр бўлмаса, ўзини очик мулоқотдан олиб қочса. Бу вазиятларнинг ҳар бирида ҳам танланган тактика аста-секин зиддиятни ўз-ўзидан кескинликдан олиб чикиб кетиши мумкин. Чунки биз дўстона ва илиқ муносабатдан воз кечмаган бўламыз.

Аммо конфликтга нисбатан майин босим ўтказиш уни келтириб чиқарган муаммолар йўқ бўлди дегани эмас. Агар очик мулоқот бўлмаса, сизнинг оппонентингиз қалбингизда бўлаётган эмоцияларни билмай қолаверади. Натижада, у нотўғри ҳулосаларга келиши табиий. Агар у нимадир одатдагидай эмаслигини сезса ҳам, айнан бу “нима” – нимада эканлигини билмай қолаверади. Муносабатлардаги “танглик” йўқолмайди, балки кўнгилларнинг ич-ичига сингиб кетади.

Майин босим ўтказиш куйидагиларда ўзини намоён этади:

- сиз ўзингизни “хамма нарса одатдагидек” қабилида тутасиз;
- ҳеч нарса бўлмагандек ўз муносабатларингизни давом эттираверасиз;
- тинчлик ва осудаликни сақлаш учун, бўлаётган вазиятга бепарво бўласиз;
- ўзингизни жahl ва ғазабни ҳис қилганингиз учун қойийсиз;
- бутун махоратингизни ишга солиб, фақат илик муомалага ўтиб оласиз;
- аввал “жим” бўласиз, аммо кўнглингизда маълум истикбол режалар тузасиз;
- ҳамма негатив эмоцияларингизни босасиз, улардан фойдаланмасликка ҳаракат қиласиз.

Шундай қилиб, конфликтнинг ечимини топиш усуллари мавжуд, уларни билиш керак ва уларни реал ҳаётда қўллаш зарур. Конфликтларнинг “ғолиб-ғолиб” усули ҳар икки томоннинг манфаатларини сақлаб қолишга қаратилган йўлдир. Демак, мазкур параграфда кўриб чиққан масалалар асосида “Конфликлда ким ютиб чиқади?” деган саволни “Конфликтда ҳамма ютиб чиқиш имконияти мавжуд-ми?” саволи билан ўзгартириш лозим. Чунки, ҳақиқатан ҳам зиддиятли вазиятда барча иштирок этувчи томонлар ғолиб бўла олади. Конфликтлар ечими айнан Ғолиб бўла олиш қонуниятларини ўргатади. Бунинг учун **“Ғолиблик стратегияси”**ни қўллаш лозим:

- ғолиб бўлишликнинг биринчи талаби ўз оппонентига қарши кураш эмас, балки унинг мақсадлари ва манфаатларини тушунишга ҳаракат қилишдир;
- норозилликка розилик амалларини қўллаш;
- бошқаларнинг фикрлари, қарашлари ва ҳулосалари бизникидан ўзгачарок бўлиши мумкинлигини тушуниш ва қабул қилиш;
- очиқ самимий мулоқотга тайёрлик;
- бировларнинг ҳис-туйғулари ва эмоцияларини ҳурматлаш;
- бошқаларнинг манфаатларини аниқ белгилашга ҳаракат қилиш;
- манфаатлар орасидаги уйғунлик асосида ягона стратегияни ишлаб чиқиш.

Конфликтли вазиятлардаги стереотип ҳаракатлар ўзини конфликтдан қочиш ва унга майин босим ўтказишда намоён бўлади. Аммо бу сайи-

ҳаракатлар конфликтни тўла ечиб бермайди ва томонлар орасидаги муаммони ҳам ҳал эта олмайди. Фақат ўзаро умумий келишув асосида томонларнинг бир мақсад сари самимий интилиши, бутун куч ва диққатни қарши томон шахсиятига эмас, балки конфликтни келтириб чиқарган муаммога қаратиш зиддиятнинг тўла ва ҳақиқий ечими учун асос бўла олади. Конфликт ечимига тўғри муносабатни шакллантириш масаласида шуни билиш ва риоя этиш зарурки, зиддиятда ҳар икки томон ҳам ғолиб бўлиши мумкин. Ҳар икки томоннинг ғолиблиги конфликтнинг тўғри ҳал килинганлигини намоён қилади, аммо мана шу ғолиблик ортида ҳар икки томоннинг меҳнати, сайи-ҳаракатлари, иродаси ва интилиши ётганлигини ҳам билиш, ғолиблик ўз-ўзидан келиб чиқмаслигини англаш зарур.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қарама-қаршилиқ рўй берганда албатта ғолиб бўлишга интилиш керакми?!
2. Конфликтли вазиятларда ғолиб бўлиш шунчалик муҳимми?!
3. Конфликтдаги ғолиблик аслида нимани англатади?
4. Конфликтлар ечимида ҳамма ҳам ғолиб бўлиши мумкинми ёки албатта бир томон ўзини ютқазган ҳисоблаши шартми?!
5. Конфликтда «ҳар ким ҳам ғолиб бўла олади»ган йўл ёки усул мавжудми?
6. Конфликтда ҳар икки томон ғолибликка эриша оладиган усулни яратиш, уни одамлар тафаккурига сингдириш, уни ўрганишдай малакага эга бўлиш мумкинми?

3.8. Зиддиятлар ечимида адолатпарварлик мезонлари

Таянч тушунчалар:

Адолатпарварлик мезонлари, зиддият, адолатпарварлик, мезон, осойишталик, масъулият, тинчлик, осойишталик, зўравонлик, эмоционал ҳолат, манфаатлар тўқнашуви, эмоционал-хиссий тўқнашув, эмоционал портлаш.

Конфликтлар – табиий ҳаётий воқеалик эканлигини биз энди биламиз. Бундай билимлардан сўнг ўз ҳаётимиздаги тинчлик ва осойишталик учун бизнинг масъулиятимиз ортади. Чунки тинчлик ва осойишталик ҳар доим ҳам ўзича давом этавермайди. Ҳар бир жойда тинчлик ва осойишталикни таъминлай олиш зарур. Конфликтли вазиятлар эса мана шу осойишталик тизимини бузади.

Кўпчилик ҳолларда конфликт зўравонликнинг қўлланишига олиб келади. Бироқ, зўравонлик – одатдаги ҳаётий воқеа эмас. Конфликтда зўравонликнинг қўлланилиши бу зиддиятнинг ниҳоят даражада эскалация ва агрессияга олиб келиш натижаси ҳисобланади. Ҳар қандай конфликтли вазиятнинг олдини олса бўлади. Афсуски, кўп ҳолларда конфликтларни тинч йўл билан ҳал этиш имконияти бой берилади.

Бундай аҳволдан қандай чиқиб кетиш керак? Бу ҳолда «Адолатпарварлик мезонлари» бизга қўл келади ҳамда конфликтни зўравонликсиз ва куч ишлатмасдан муваффақиятли ҳал этишга имкон яратади. «Адолатпарварлик мезонларини» қўллаш, ҳеч ким мағлуб эмаслигини, балки барча ғолиб бўлиб қолишини исботлайди. Конфликтлар ечимида қўлланиладиган адолатпарварлик мезонлари, яъни қоидалари қуйидагилардан иборат:

1. Муаммони аниқлаш. Муаммо – нима? Муаммонинг ички мазмунини англашга ҳаракат қилинг. Муаммо чегараларини белгилашда ҳолис ҳамда виждонли бўлинг. Муаммони аввал ўзингиз аниқ идрок этиб олишга ҳаракат қилинг. Муаммони англаш жараёнида сабрли ва босиқ ҳаракат олиб бординг.

Конфликтли жараёндаги ҳақиқатни англашга сайи-ҳаракат килинг. Ўзингизнинг хиссиётларингиз ҳамда бошқаларнинг сўзлари, уларнинг эмоцияларига ҳам диққат-этиборли бўлинг. Муаммони қандай қабул қилаётганлигингизни тўғри ва аниқ англаб етинг. Муаммони умумлаштиринг, уни маълум миқдорда хулосалашга эришинг. Фикрларингизни умумлаштирувчи ва яқинлаштирувчи ўринларни топиб, умумкелишув йўлида улардан тўғри фойдаланинг. Муаммони рўқач қилманг. Оппонентингизга ҳам муаммони ўзи англаб етиши учун имкон беринг. У ҳам сиз англаб етган муаммони сизнинг даражангизга яқин даражада ҳис қилишини кутинг. Муаммони иккалангиз қандай қўраётганлигингиз ҳақида сабр билан суҳбат ва мушоҳада қилинг. Муаммони англашда сизларнинг фикрингизни умумлаштирувчи хусусиятлар ва белгиларни аниқлаб, белгилаб олинг. Оппонентиз билан ўз диққатингиз ва этиборингизни айнан муаммога қаратишга келишиб олинг. Оппонентингиз бирор нарсани тез англаб етмаса, уни шошилтирманг. Унинг мушаҳадага, хулосага етиши учун имкон беринг. Конфликт - муаммо мавжудлиги учун келиб чиқаётганлигини ўзингиз қабул қилинг ҳамда ўз диққатингизни муаммога қаратинг. Конфликтнинг келиб чиқишида муаммо роль ўйнашини эсингиздан чиқарманг. Энг муҳими – диққат ва энергияни ўзга шахсга қарши эмас, балки муаммога қаратиш.

2. Муаммода фикрни жамлаш. Муаммо – конфликт, яъни келишмовчиликнинг юзага келиши учун сабаб бўлган вазият, ҳодиса, воқеа ҳисобланади. Мана шу вазият, ҳодиса, воқеа ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Унинг сабаблари мавжуд. Сизларни тўқнаштирган нарса худди шу вазият, ҳодиса ва воқеадаги мақсадларингиз, манфаатларнинг тўқнашуви ҳисобланади. Муаммони юзага келтиришда роль ўйнаган сиз ва оппонентингизнинг мақсадларини бир-бирига солиштириш орқали, улардаги умумий ва қарама-қарши томонларни белгиланг. Аммо бу жараёнда, шу билан бирга умуман конфликт ечимида, қўллаш мумкин бўлмаган қоидалар мавжуд. **Улар:**

• зиддият баҳонасида оппонентингиз билан умр бўйи бўлиб ўтган барча низоларни санаб чиқиш, уларни улар келиб чиққан пайтда эмас, айнан янгитдан вужудга келган зиддиятли вазиятга қўллаш, эсга олиш ва оппонентингизни аввалги айблари учун жазолашга интилиш – **мумкин эмас!** Шунингдек, “у сизни қачон беҳурмат қилган-у, қачон сизга бошқача қўз билан қараган”, яъни барча низолар тарихини дoston қилиш, ҳиссиётларга берилиб кетиш, бутун ҳаётингиз давомида оппонентингиз билан бўлиб ўтган барча низоларни қайта таҳлил қилишга уриниш – **мумкин эмас!** Конфликт жараёнида “Сен ҳар доим менга шундай муносабатда бўлгансан, бир йил аввал бу қилгансан, икки йил аввал бошқа нарса қилгансан...” кабилида низолар тарихига муккасидан кетиш, уларни доимий ёдда сақлашга уриниш, ҳар гал низо чиққанида уларни атайлаб эсга солиш - **мутлақо мумкин эмас!** Оппонентингизга доимий таъна қилиш, муҳокама этилган ва авваллари кечиримлар билан тугалланган конфликт вазиятларни ҳам эсдан чиқармасдан, уларни ўз психологик-рухий ҳолатининг муҳим “юки” сифатида асраб-авайлаб юриш – **бу ҳам мутлақо мумкин эмас!** Шу билан бирга, эътиборни муаммога эмас, балки ўз ҳиссиётлари ва улардан қолган ҳафагарчиликка қаратиш - **мутлақо мумкин эмас!**

Конфликтдан чиқиб кетиш аввало инсон ўзининг эмоционал-психологик ҳолатини покиза тутиши ва озода қилишдан бошланиши лозим. Агар сиз ўзингизнинг конфликтга бўлган муносабатингизни тарихий ходисалар ва зиддиятлар гирдобиди бошласангиз ва уларга суянсангиз ҳеч вақт зиддиятни муваффақиятли еча олмайсиз. Ўзига ва ўзгаларга кечиримли, ҳақиқий кечиримли бўла олиш – зиддиятлар ечимига қаратилган қадамлардан бири ҳисобланади. Демак, биринчидан, аниқ конфликт даврида аввалги конфликтларни янги конфликтга қўшиб бўлмайди, иккинчидан, зиддиятлар тарихини қўзғаб бўлмайди. Чунки оппонентингиз ҳам худди шу йўлдан кетиши мумкин. Олдин ўтган зиддиятларни эслаш йўлидан эмас, балки муаммони аниқлаш йўлидан кетган маъкул.

Конфликт шароитида, унинг келиб чиқишида, умуман унинг ривожига ким қўпроқ айбдор эканлигига бор кучни бериш мумкин эмас. Умуман конфликт вазиятда ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини аниклаш – конфликтни тупикка киритиш усули ҳисобланади. Чунки ҳар бир одамнинг ўз ҳақиқати мавжуд бўлади. Шу боис, **зиддиятни ечиш – ким айбдор эканлигини қидириш эмас. Конфликт ечимини қидириш – зиддиятдаги айбдор инсонни топиш ва уни жазолаш ҳам эмас!** Чунки конфликтларда одатда барча ўзини ноанъанавий тутиши мумкин. Ҳамма ҳам ғазабга кириши, ўзини ҳимоялаш, ёки дағдаға учун қўпол сўзларни ишлатиши мумкин. Ёки агрессия билан дуч келганда инсон фақат ўзини ҳимоя қилиш йўлига ўтиб олиши мумкин. **Конфликтларда айбдор шахс бўлмайди!** Конфликтларда икки қарама-қарши манфаат бўлади ҳолос.

➤ конфликтларда икки қарама-қарши инсон ҳам асли бўлмайди, чунки конфликтда инсонлар қарама-қаршилиги аслида манфаатлар қарама-қаршилиги мавжудлигини кўрсатади, уни ойдинлаштиради ҳолос. Шу боис, агар сиз зиддиятда оппонент шахсни айбласангиз, диққатингизни конфликтни келтириб чиқарган муаммога эмас, балки шахсга йўналтирган бўласиз. Сиз конфликт ечимини эмас, балки айбдор шахсни қидираётган бўласиз. Сиз учун бировни жазолаш, айбига иқдор қилдириш муҳим, аслида ҳақиқат эса бошқа тарафда бўлиб чиқиши мумкин. Шу билан бирга, сиз бошқа манфаатни, яъни ўзингизга ёқмай турган инсонни айблаш, ўзингизни эса оқлаш йўлидан кетган бўласиз. Аслида сиз ўзингизни оқлашингиз керакми? Йўқ. Чунки сиз ҳам айбдор эмассиз. Иккинчидан эса, сиз конфликт ечимидан узоқлашиб, унинг ечимини бошқа йўлдан олиб кетган бўласиз. Бир-бирини турли айбларда, қилган ишларда айблаш орқали ҳали бирор бир конфликт ечилмаган. Бу усулда, яъни **томонлар фақат бир-бирларини айблаш усулини қўллаган вақтда конфликтни келтириб чиқарган муаммо ютиб чиқади.** Чунки муаммо борасида ҳеч ким ўйламайди, муаммо эса сизнинг ва оппонентизгизнинг салбий ҳис-туйғулари ичида янада чуқурлашиб боради. *Демак, конфликт ечимида ким айбдор эканлигини қидириш мутлақо мумкин эмас. Бу нотўғри, хато бўлган*

йўл. Конфликтоа айбоор шахслар бўлмайди. Айбдорни кидириш — уни жазолашни талаб этади. Оппонентингизга “Сен айбдорсан” десангиз, у “Мени жазолашмоқчи” деб англаши табиий. Аммо у ўзини айбдор ҳис қилмайди-ку? Демак, у “Нима учун мени жазолашмоқчи?”, - деб контр-хужумга ўтади. Бу ҳолатда, оппонентнинг контр-хужуми, аслида, хужум қилиш учун эмас, балки ўзини ҳимоя қилиш учун йўналтирилган бўлади.

➤ конфликт ечимини топишда фикр ва эмоцияларни муаммога йўналтириш, вужудга келган муаммо борасида қайғуриш, бутун энергияни муаммо мазмунини белгилашга қаратиш яхши натижалар беради. Муаммо бўйича фикрлашинг, ундан четга чиқиб кетишга ўзингизга ва оппонентингизга йўл берманг. Гапларингиз ва сўзларингиз осуда, босиқ, тинч, ҳурмат ва иззат қилган ҳолда юзага чиқсин. Чунки сиз конфликтнинг келиб чиқишида қаршингизда турган инсон эмас, балки унинг манфаати ётганини биласиз. Ўйлаб кўринг, балки мана шу манфаатларда жуда кўп умумий томонлар мавжуддир. Балки оппонентингиз ўша умумий томонларни сизга билдирмоқчидир. Муаммони аниқ белгилаб олсангиз, мана шу саволларга жавоб топган бўласиз.

➤ конфликтли вазиятни манфаатлар тўқнашуви деб атадик. Шу билан бирга конфликтда ҳар икки томон ҳам ғолиб чиқиши мумкинлигини билдик. Шундай экан, ўз олдингизга конфликтда ғолиб келиш, ютиб чиқишни мақсад қилиб қўйманг. Сизнинг мақсадингиз ўз манфаатларингиз билан оппонентингиз манфаатларини уйғунлаштиришдир, уларнинг ўхшаш томонларини топиб, сизни ҳам, уни ҳам қониқтирадиган ечимга келишдир. Сизнинг ютуғингиз унинг ютуғига тенг келган ҳолдагина сиз конфликт ечимини топган бўласиз. Яъни, конфликт вазиятдан ҳар икки томон қониққан ва тинчланган, унинг ечимидан хурсанд бўлган ҳолдагина “ғолиб-ғолиб” шароити яратилган бўлади. Шу боис, сизнинг бош мақсадингиз — конфликтнинг адолатли ечимини кидириш ва топишдан иборат бўлмоғи керак.

3. Шахсга эмас, муаммога хужум қилиш. Конфликт кўп ҳолларда бир-бирига яқин одамлар ўртасида содир бўлади. Танимаган одамлар ўртасидаги

конфликтнинг ечимга келиши осонроқ кечади. Масалан, кўчада авария бўлиб, икки машина бир-бирига урилса, дарров ҳайдовчилар ўзаро келишишга ҳаракат қилишади. Чунки бундай зиддиятларнинг ўзаро келишилган ва халқ ичида қабул қилинган тартиблари мавжуд ҳамда уларга кўпчилик риоя қилишга, мавжуд конфликтни янада чуқурлаштирмасликка ҳаракат қилади. Бегона одамлар келишув йўлидан боришади ва зиддиятда келишилган мажбуриятларни тўла бажаришга уринади. Конфликтдаги низо шартлари бажарилгандан сўнг, яна ҳар икки томон ўзаро бегоналашиб кетаверади. Зиддият уларни ўзаро муомала қилишга мажбур этади, конфликт ечимдан сўнг улар ўзини эркин, мажбуриятларсиз ҳис қилаверади.

Кўриб чиқилган мана шу вазиятда, кўпчилик, ўзининг эмоционал ҳолатини маълум тартибда ушлашга, ўзини контрол, яъни назорат қилишга ҳаракат қилади. Чунки, зиддиятда тўқнашган одамлар уларга таниш эмас. Бу эса, бир нарсани кўрсатади. Низо келиб чиққан вазиятдаги одамлар қанчалик бизга яқин бўлса, биз шунчалик ўзимизни табиий ушлаймиз, бунинг натижасида эса бизнинг ҳиссиётларимиз очикчасига баён қилинаверади. Биз ўз ҳиссиётларимизга эрк берамиз ҳамда буни оддий ҳол деб биламиз. Чунки олдимизда турган одамлар бизга яқин одамлар. Улар бизни билади. Аслида, тескариси бўлиши керакдек. Бизга яқин одамларга чиройли муносабат билдириш керак, ўзгаларга эга ўз эмоцияларимизни кўрсатаверсак бўладигандек. Ҳаётда эса бунинг тескариси бўлади. Биз ўз яқинларимизга бор агрессия ва нохуш ҳолатимизни бемалол тўкиб солаверамиз, четдаги танимаган одамлар билан эса “ўйлашиброқ” муомала қилишга ҳаракат қиламиз. Аммо аслида, ҳар қандай **зиддият ҳолатида ўз эмоцияларини назорат қилиш – энг тўғри йўл ҳисобланади**. Зиддиятнинг келиб чиқишида, агар сиз уни бирор бир ечимга келтирмоқчи бўлсангиз, шахсга эмас, балки муаммога ҳужум қилиш керак бўлади.

Ф. Ларошфуконинг таъкидлашича, “Одамлар ҳеч қачон мислсиз яхши ёки ҳаддан ташқари ёмон бўлмайдилар”. Уларнинг яхши ва ёмон фазилатларини

намоён этувчи вазиятлар бўлади холос. Мана шундай вазиятларда одам ўзини тутиши унинг маданийлик белгиси бўлади. И.Гёте эса, "Яқин кишиларимизга ўзларига муносиб муомала қилиб, биз уларни баттар бузамиз. Агар биз уларга ўзларидан кўра яхшироқ одамлар дея ёшдошсак, уларни биз янада яхшироқ бўлишга мажбур этамиз"²⁴, деган.

Конфликт ечимининг топилмаслиги, ёки уни қандай тўхтамга келтиришни билмаслик айнан яқин бўлган одамлар орасини бузади. Бу конфликтнинг мавжуд қатта вайрон этувчи қучи натижасидир. Шу боис, конфликтда ҳар доим унинг ечимини топиш йўлларини кидириш шарт! Конфликт ечимини топиш яқин одамлар муносабатини мустаҳкамлаш деганидир. Шу боис, конфликтли вазиятда муаммо ҳақидаги ўз ғояларингизни шакллантириш, уларни ҳаётга татбиқ эта олиш муҳим аҳамият касб этади. Ғоялар қанчалик кўп бўлса, шунчалик яхши. Бу йўллар ичида иккила томон учун ҳам энг мақбулларини аниқлаш лозим бўлади. Мухими, **шахсга эмас, муаммога ҳужум қилиш зарурдир.** Чунки кўпинча бу шахс сизга яқин инсон бўлиб, унинг айби исботланмаган бўлади.

4. Фаол тинглаш малакаси. Тинглашга тайёрлик. Конфликтли вазиятнинг ўзига хослиги ҳар иккила томон учун ҳам ҳис-туйғуларнинг бекиёс даражада ўсганлиги билан характерланади. Инсон эса энг авало ўз ҳис-туйғуларига қулоқ солишга одатланган бўлади. Инсон учун, унинг ички "мени" азизроқ бўлади. Аммо ҳамма ҳам ўз ҳиссиётларини тўғри англайдими? Уларни тўғри "талқин" (расшифровка) қиладими? Бу — муҳим савол. Иккинчидан, конфликтдаги муаммони англаш учун фақат ўзингизнинг ўйларингиз, фикрларингиз, эмоцияларингиз, шунингдек мушоҳадаларингиз, яъни аргументларингиз етарли бўладими? Шу боис, **конфликт ечими ҳар иккала томондан фаол тинглаш, ўзгани эшитиш, унинг ўйлари, фикрлари, эмоциялари, шунингдек мушоҳадлари, яъни аргументлари қандайлигини билишни талаб этади.** Муаммони аниқ белгилаш ва унинг чегараларини кўриш учун ўз оппоненти фикр ва ўйлари, ҳиссиётларини тўғри белгилаш

²⁴ Тафаккур гулшани. —Т.: Адабиёт ва санъат нашрияти, 1989, —Б. 39

лозим. Оппонент фикрларини билиш эса фаол тинглаш, оппонет фикрларини тўғри баҳолай олиш ва талқин қилиш, оппонент қарашларини англаш орқалигина таъминланиши мумкин.

Фаол тинглаш кўникмалари ўз-ўзидан вужудга келмайди. Уларни шахс ўзида тарбиялаши лозим. Фаол тинглашнинг ўз тартиб ва қонуниятлари мавжуд. Очик чехралик, самимийлик, мушохадалик, босиклик, вазминлик, аргументларни очик ва асосли баён қилиш, бировни айбламай гапириш, меҳрли бўла олиш, гаплашганда четга қараб турмаслик, кўзни олиб қочмаслик, самимий ва очик назар билан қараш, таҳдид солувчи ҳаракатлар ва сўзлардан ўзини тийиш, мулоқотга тайёрликни кўрсатиш, сохта хушомаддан ўзини тийиш, пичинг ва истеходан мутлақо фойдаланмаслик, бировни камситмаслик, ўзини катта олмаслик қабилар ана шундай тартиб-қоидалардан ҳисобланади.

Л.Фейербах, “Инсонни билиш учун уни севиш керак”, деб айтган. Агар оппонентингиз сизга қўпол муомала қилса ҳам, сиз унинг қўполликларига босиклик ва ҳурмат билан муносабат билдирсангиз, унинг ўзи уялиб қолади, чунки ҳеч кимса ўзининг қалбида “мен – маданиятсизман” деб тан олгиси келмайди, ҳамма “яхши одам” бўлишга интилади. Сиз билан гаплашаётган, ўз дарду ҳасратини айтаётган одамдан юзингизни тескари қилиб, безъетибор, эснаб, юзингизни бошқа томонга буриб гаплашсангиз, бу одамни инсон ва дўст сифатида ўзингиздан узоклаштирган бўласиз.

Баъзан одамга унинг сўзларини эшитганингизнинг ўзи кифоя қилади. Сиз унинг сўзларини диққат билан эшитганингизнинг ўзи унинг қалбидаги барча гина ва қудратларни ювиб кетади. Орадаги мавжуд эмоционал танглик ҳолати йўқотилади. Бировни эшитиш – жуда муҳим фазилат ва зарур ҳислатдир. Бировни эшита олиш қобилияти – инсоннинг қомил шаклланганлик белгисидир. Чунки эгоист одамларгина фақат ўзига қулоқ солади. Бошқа, сизга қарама-қарши бўлган томоннинг фикрини, унинг гапларини бўлмасдан ва баҳоламасдан, шунингдек, унинг сўзларидан айб қидирмасдан, уни таҳқирламасдан диққат билан эшитиш ва тинглаш, ўзингизни унинг ўрнига

қўйиб кўришга ҳаракат қилиш конфликт ечимини топиш тартибларидан ҳисобланади. Д.И.Писарев бу ҳақида шундай деган: “Бировни тушунмоқ учун ўзингни унинг ўрнига қўйиб кўрмоғинг, унинг севинчи ва дардини ҳис қилмоғинг лозим”²⁵.

Икки томоннинг суҳбати ва мулоқоти конфликтли вазиятларда бирданига ва ўзича юзага келмайди. Музокара олиб бориш икки томондан ҳам мулоқотга тайёрликни талаб этади. Мулоқот жараёни ҳам бирданига тинч ва осуда кечмайди. Бунга ҳаракат қилмоқ ва юқоридаги талабларни бажаришга мойиллик даркор бўлади. Шу боис, лозим бўлган ўринларда, ўзингизнинг ноҳақ эканлигингизни тан олишга тайёр бўлиш керак. Чунки, конфликт ечими айёрликни кўтармайди, унинг муҳим қонуниятларидан бири – самимий ва тўғри бўлишликдир.

5. Бировнинг ҳис-туйғуларига эътиборли бўлиш. Конфликтларда манфаатлар тўқнашувидан ташқари эмоционал-ҳиссий тўқнашув ҳам юз беради. Яъни, эмоционал-ҳиссий қарама-қаршилик мавжуд низонинг ташки кўриниши сифатида ўзини намоён этади. Конфликтда ҳам ўз манфаатларини ифода этиш мақсадида, ҳам ўзини ҳимоя қилиш учун ҳар бир инсон ўз ҳис-туйғуларига берилиб, эсанкираб қолиши мумкин. Эмоционал эсанкираш эса конфликт жараёнининг тўғри ва адолатли ҳал этилишига зарар етказиши мумкин. Шу боис, конфликтнинг ечимида бир томондан, ўзининг ҳис-туйғуларини жиловлай билиш, иккинчи томондан, ўз оппонентининг ҳис-туйғуларига эътиборли бўлиш талаб қилинади. Бировнинг ҳис-туйғулари мазкур конкрет(аниқ) шахснинг айнан конкрет шарт-шароитдаги аҳволининг намунаси сифатида баҳоланиши маълум ҳулосалар қилинишига ёрдам беради. Яъни, конфликтдаги ҳис-туйғулар инсоннинг бошқа инсонга йўналтирилган доимий мавжуд муносабатини эмас, балки бирданига уйғонган ва портлаш орқали ўзини ифода этаётган туйғуларини ифода этади, холос. Эмоционал портлаш - ўтиб кетади. Уларнинг ортида инсоннинг азалий, шаклланган ва ҳурматли муносабати ётган бўлиши мумкин.

²⁵ Тафаккур гулшани. –Т.: Адабиёт ва санъат нашрияти, 1989, –Б. 39

Шу боис, диққатни бир сонияда вужудга келиб, жўш урган эмоцияларга эмас, балки азалий мавжуд бўлган ҳурматли муносабатлар ва эмоцияларга қаратишга ҳаракат қилишга йўналтириш лозим. Ҳурмат ва эътибор ишончга олиб келишини ёдда тутиш лозим. Бировнинг ҳис-туйғуларига эътиборли бўлиш, фақат конфликт шароитига нисбатан эмас, балки умуман ҳаётдаги барча босқичларга нисбатан катъий қоидалардан бири бўлиши лозим.

Масалан, ўз отангиз билан сиз учун муҳим бўлган масалада баҳслашиб қолдингиз. Масалан, сиз ўзингиз ёқтирган кизга уйланмоқчисиз, аммо отангиз бунга қарши. Отангиз сизни тушунишни истамайди. Орада жанжал юзага келади. Сиз жahl қилиб, кўчага чиқиб кетасиз. Отангиз орангизда бўлган ҳодисадан қийналиб, уйда қолади. Отангиз аслида сизга ёмонлик истамайди. Отангиз, балки сиз танлаган кизнинг қайдайлигини билса, ўз фикрини ўзгартирар. Бунга эса вақт талаб этилади. Кечқурун келсангиз, отангиз ҳафа. Аммо сиз чекинишни истамайсиз. Сиз яна унга нисбатан ўз сўзингизда қолганингизни кўрсатмоқчи бўлиб, безътибор бўласиз.

Аммо отангизнинг кечқурундаги салбий кайфияти кундузи бўлган жанжал оқибатида ўзини ёмон ҳис қила бошлагани натижаси бўлиши мумкинлигини ҳаёлга ҳам келтирмайсиз. Сиз, ўзингизни ўз бахти устида курашаётган одам сифатида қабул қиласиз, ўз сўзингиздан қайтмаслигингиз аниқ. Аммо, бу дегани, умуман безътиборлилик дегани эмас-ку?! Отангиз сизни ҳафа қилмаслик учун ўз ахvoli ҳақида сўз демайди, у индамайди, ўзини ёмон ҳис қилаётганлигини яширади. Унинг юрак ҳуружи оғирлашади. Сиз эса ўзингиз билан ўзингиз овора бўлиб қолаверасиз. Бундай, яқинларингиз эмоционал ҳолатига бўлган безътиборлилик жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини сиз ҳали билмайсиз.

Конфликт шароитида ҳар икки томон ҳам ишончга муҳтождир, ўзаро ишонч эса конфликт ечимини топишга имкон беради. Юқоридаги ҳолатда, кечқурун уйга қайтгандан сўнг, (аслида кўчада юрганда ҳам бир телефон қилиб аҳвол сўрасангиз бўлади), “Дада, майли ҳафа бўлманг. Бу масалалар бирданига

ҳал бўлмайдӣ. Ўйлашиб кўармиз... Бирор чораси чикиб қолар... Сиз менга яқин одам.. Ўзингизни авайланг...”, десангиз, отангиз юрак хуружи безовта қилаётганлигини очик айтади. Ўртада, икки томон орасида яна ишонч вазияти туғилади. Инсон инсонга ҳар жиҳатдан зарур ва муҳтож эканлигини ёдингиздан чиқарманг. Чунки инсон ахлоки унинг бошқаларга бўлган муносабати орқали билинади, ўзини кўрсатади, аммо унинг ахлоқийлигини яратувчи моҳият инсон ички оламида тарбияланган бўлсагина, у юзага чиқади.

6. Ўз амалларига масъул бўлиш. Энг қадимги даврлардан бошлаб инсон цивилизацияси тарбия ва ахлоқ масалаларига эътибор билан қараган. Инсон ахлоқий нормалари ичида ўз сўзида туриш, бурч, масъулиятли бўлиш, бировларга берилган ваъдаларга ҳурмат ва уларни сўзсиз бажариш инсон қомиллигининг олий қадриятларидан ҳисобланган. Аммо ҳаётда ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Кўпинча биз ўз ваъдаларимизни эсдан чиқариб қўямиз, ўз сўзимиз устида турмаймиз. Бу – жуда ёмон одат. Баъзан, бошқаларнинг бизга берган ваъдасини ўз вақтида бажармагани учун азият ҳам чекамиз. Инсоннинг энг ҳалокатли хатоларидан бири – яхши ишни ҳам ёмон бажариб, барбод этишдир. Конфликтлар шароитида ўз сўзи устида туриш - конфликт ечимига қаратилган ваъдаларнинг устидан чиқишни англатади. Агар конфликт ечими ичида сиз ўз хоҳишингиз бўйича ўзингизга баъзи масъулиятли вазифаларни олсангиз, уларни бажаришга сайи-ҳаракат қилишингиз лозим. Агар уларнинг уддасидан чиқолмаётган бўлсангиз, улар борасида ҳам очик мулоқотда сўзлаб, ишни бажара олмаётганлигингиз ҳақида ўртоқлашингиз лозим бўлади. Конфликт шароитида қуйидаги амалларга риоя қилиш маслаҳат берилади:

– томонлар ўртасидаги турли шартномалар ва ўз масъулиятингиздаги вазифаларни албатта бажаринг.

– агар сизнинг сайи-ҳаракатларингиз беҳуда кетаётганлиги ва ёрдам бермаётганлигини сезсангиз, ҳаракатларингизни қайтадан бошланг ва оппонентингиз билан самимий ўртоқлашинг.

Бу амаллар нотўғридир!

1. Таҳқирламоқ;
2. Айбламоқ, доимо айб кидиришга интилиш;
3. Нафратланиш, ҳазар қилиш ва одамлар устидан қулиш;
4. Ҳамсухбатдошни тингламаслик, унинг сўзлари ва фикрларига беписандлик, эътиборсизлик;
5. Тенгма-тенг бўлиш;
6. Ўтган ишларни юзига солиш;
7. Босим ўтказишга ҳаракат қилиш;
8. Бошқаларнинг сўзларини эшитмаслик, улар сўзини қўпол равишда бўлиш;
9. Таҳдид қилиш, қўрқитиш, нафсоният ва ҳаётга ҳавф солиш;
10. Психологик ва жисмоний шантаж;
11. Киноя, пичинг қилиш, истехзо билан муносабатда бўлиш;
12. Бошқаларга тазйик ўтказиш;
13. Агрессив муносабатга ўтиш ва зўравонлик кўрсатиш;
14. Куч ишлатиш, қўлга эрк бериш;
15. Ўз дилисиёҳлигини ўздан заиф одамларга тўкиш;
16. Бошқалар ҳақида бўхтон гаплар тарқатиш, ғийбат, гап ташувчилик;
17. Ранжитиш, дилсиёҳлик, бошқалар қўнглини оғритиш;
18. Буйруқбозлик, ўзини бошлик деб билиш;
19. Масъулиятидаги вазифаларни бажармаслик;
20. Масъулиятли қарорлар қилишдан чўчиш.

Шундай қилиб, зиддиятлар ечимида адолатпарварлик мезонларидан саналган - эътиборни муаммога қарата олиш, муаммода шахсларни айбламаслик, муаммони аниқлаш, муаммо мазмунида фикрни жамлаш, шахсга эмас, муаммога ҳужум қилиш, ўзгани тинглашга тайёрлик ва фаол тинглаш малакаларини қўллаш, бировнинг ҳис-туйғуларига эътиборли бўлиш, ўз ваъдалари ва амалларига масъулиятли бўлиш каби қоидаларига риоя этиш конфликт ечимини кидириш ва уни ҳал этишга йўналтирилган талаблардан ҳисобланади. Ана шу

талабларга катъий бўйсунуш муаммода ҳар икки томоннинг азият чекмасдан, ҳафа бўлмасдан, ўз инсоний кадриятларини сақлаган ва ўзга киши нафсониятига тегмаган тарзда чиқиб кетиш, муаммони ҳал этиш имкониятини беради. Конфликт ечимида ва бўлиб ўтган воқеа тахлилида умр бўйи бўлиб ўтган низолар ва улар тарихини эмас, балки келажакда қандай қилиб мазкур низолар ва улар тарихисиз яшашни ўрганиш лозим бўлади. Конфликтда ортга, тарихга қараб эмас, балки олдинга, истикболга қараб яшаш лозим бўлади.

3.9. Конфликтларни бартараф этишда толерантлик

Таянч тушунчалар:

Толерант, тафаккур, элат, бағрикенглик, гоё, жамият, мафкура, барқарорлик, ҳамкорлик, қаноатли, ҳамжиҳатлик, ҳурматли муносабат, диний бағрикенглик, тасамул, эъозли, эътиборли, меҳрли, ҳайрихоҳ, ўзига қарагандек қараш, ўз сўзи устидан чиқини, мультикультурализм, полиэтниклик, мономаданият, полимаданият, маданиятлараро диалог.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, кучли фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлини танланди. Дунёвий давлатчилик асосларининг бош тамойилларидан бири эса толерантлик ҳисобланади. Шу боис XXI аср тақомилини толерантлик тафаккурисиз тасаввур этиб бўлмайди. Толерантлик тафаккури миллатлар, элатлар, халқлар, маданиятлар, қарашлар, мафкуралар хилма-хиллиги шароитида уларнинг барчасининг ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирини қабул қилиш, тенглик ва ўзаро ҳурмат асосида яшаш жараёнларини англатади.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов “Эндилиқда олдимизда турган энг муҳим вазифа – ана шу юксак тушунчалар билан бирга миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб

борилаётган маънавий-маърифий таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш ёш авлодимизни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат”, - деб таъкидлайди.

Толерантлик тафаккури қадимданок турли халқ ва миллатларни бир-бирига мослаштириш ва ўзаро ҳамжиҳатликда яшаш талаби асосида ривожланиб келган. Аммо айни ХХІ асрда дунё иқтисодий, маънавий, маданий муносабатларидаги умумлашиш ва унинг асосидаги глобализация жараёнлари, давлатлардаги инсонлараро ва мафкуралараро зиддиятларнинг ортиши толерантликни инсоният истикболи тақдири ва умумбашарий бунёдкорлик ғояларини белгиловчи замонавий тафаккурга айлантирди.

Демак, **толерантлик** (лотинча “tolerantlo” чидамлилик, бағрикенглик, сабр-тоқатлилик, ён бериш) – динлар, ижтимоий тартиблар, миллий ва диний урф-одатлар, маданиятлар, ўзга диний, сиёсий қарашлар, эътиқодлар ҳамда турмуш тарзига нисбатан сабр-бардошлилик, чидамлилик боадаблилик, андишали бўлиш маъноларини англатади. Толерантлик деганда, тор маънода, динлар ранг-баранглигини инкор этмаслик, динлараро бағрикенглик тушунилади. Айни пайтда, толерантлик кенг маънода фақатгина динлараро муносабатларга тегишли эмас, балки бутун дунё халқлари, мавжуд барча миллатлар ва элатларнинг ҳозирги замондаги ўзаро ҳурмати, бағрикенглик, бир-бирини инкор этмаслик, уларнинг мавжуд турли-туман турмуш тарзларига тегишли тушунча эканлигини англаш даркор бўлади.

Маълумки, ҳозирги давр турли мафкуравий зиддиятларнинг кучайиши ва кескинланиши билан характерланади. Улар сирасида диний ақидапарастлик, диний риекорлик “оммавий маданият”, “ахборот хуружлари”, “сохта демократиялар”, “рангли инкилоблар”, “превентив ревалюциялар” каби мафкуравий таъзийк ва замонавий мафкуравий таҳдидлар соғлом тафаккур, давлат ва миллат озодлигини муҳофаза қилишга қаратилган, миллий манфаатлар асосига қурилган ғояларни шакллантиришга бўлган эҳтиёжни кучайтиради.

Толерантлик худди ана шундай соғлом акида ва ғоя сифатида инсонлараро муносабатларни тартибга солиди, уларни ўзаро соғлом мулоқот қилишга ўргатади. Шу нуқтаи назардан, толерантлик тушунчаси экстремизм каби тушунчаларга қарши бўлиб, фалсафий-ижтимоий онг таркибидан ўрин олади ва инсон тафаккурида намоён бўлади. **Тафаккур** (арабча – фикрлаш, ақлий билиш) бўлиб, предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятларини аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишлари акс этадиган билишнинг рационал босқичи саналади. Тафаккур жараёнида нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, ривожланиш қонуниятлари, истикболи ҳақида билимлар, ғоялар, фаразлар, ҳосил бўлади. Тафаккур жараёнининг натижаси ҳамиша бирон-бир фикрдан иборат бўлади. Тафаккурнинг асосий шакллари, тушунча, ҳукм (мулоҳаза) ва ҳулоса кабиларда намоён бўлиб, масалан, “толерантлик” тушунчаси ўз мазмунига кўра жамиятдаги ижтимоий воқелик билан узвий алоқадорликни намоён этади. Толерантлик замонавий бағрикенглик таффақурининг негизини ташкил қилади.

Ўқувчи-ёшларда толерантлик тафакқурини шакллантириш давлатни мустаҳкамлаш, унинг ҳавфсизлигини муҳофаза қилиш, ёшларни турли мафкуравий ёт ғоялардан асраш, уларни бағрикенглик асосларида ҳаётга тайёрлашда катта аҳамиятга эга. Толерантлик дунёвийлик давлатнинг энг зарур хусусиятларидан ҳисобланади. Дунёвий давлат ва фуқаролик жамияти қурилиши толерантлик тафакқурининг жамият аъзолари, хусусан, ўқувчи-ёшлар тафаккурида шаклланганлик даражасига боғлиқ бўлган ижтимоий-маънавий воқелик бўлиб, толерантлик тафакқурини бутун аҳоли, хусусан, ўқувчи-ёшлар онгида шакллантиришни педагогика фани олдида турган энг долзарб масалага айланган.

Толерантлик бошқа миллат, ирқ, халқ, уларнинг маданияти, тили, урф-одати, қарашлари, удумларига бўлган “қаноатли” ва ҳурматли муносабатни англатади. Толерантлик тафакқури қадимданок турли халқ ва миллатларни бир-бирига мослаштириш ва ўзаро ҳамжихатликда яшаш зарурати асосида

ривожланиб келган. XXI асрда дунё иктисодий, маънавий, маданий муносабатларида бир томондан, умумлашиш ва унинг асосида юзага келаётган глобализация жараёнлари, иккинчи тарафдан, мазкур умумлашиш ва ўзаро яқинлашиш асосида давлатлардаги инсонлараро ва мафкуралараро зиддиятларнинг ортиши дунё давлатлари ва халқлари ўртасидаги муносабатларга эътибор қаратилишини кўндаланг қўймоқда. Шу боис, толерантлик бугунги кунда башариятнинг энг зарур замонавий қарашлари ва тафаккурларидан бирига айланмоқда²⁶.

Тарихий жиҳатдан толерантлик инсонларга ҳамдарад бўла олиш хусусиятлари асосида Шарқ цивилизацияси таркибида шаклланган. Қадимги хитой, ҳинд, миср, зардуштийлик маданиятларида шакллантирилган бағрикенглик ғоялари кейинчалик ислом фалсафаси орқали қадимги даврлардан ижодий ўзлаштирилган. Ислам маданиятининг Ғарб илғор тафаккурига таъсири орқали бағрикенглик Ренессанс даврининг инсонпарварлик ғоялари асосида янгитдан шакллантирилган. Толерантлик тушунчаси барча Европа тилларида мавжуд бўлиб, унинг луғавий маъноси инглиз, испан, француз, немис тилларида бошқаларга нисбатан сабр-бардошли бўлиш, ўз фикри ва мулоҳазалари, қарашларининг бировларникидан ўзгачароқ бўлиши мумкинлигини тушуниш, бировларнинг қарашлари ва онги ўзиникидан ўзгача эканлигини тан олиш деган мазмунларни билдиради.

Толерантлик тарихий илдизларга эга ҳодиса ҳисобланади. Тарихан ўз шаклланиш жараёнларида толерантлик маънавий ва диний бағрикенглик ғояларига таянган. Толерантлик ва динлар тарихи ўзаро боғлиқ ҳодисалар

26 Асмолов А. Формирование установок толерантного сознания как теоретическая и практическая задача. -М.: 2006; Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. М., 2000; Валитова Р. Р. Толерантность как этическая проблема: Автореф. дис... канд. филос. наук. -М.: 1997. 20 с.; Золотухин В. М. Генезис и актуализация понятия "терпимость" в европейской философской традиции: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Екатеринбург, 1993. - 22 с.; Круглова Н. В. Толерантность: генезис и типология // СПбГУ. СПб., 1998. -19 с.; Луковьяк Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности: Автореф. ... канд. психол. наук. СПбУ. 1998. -19 с.; Магомедова Е. В. Толерантность как принцип культуры: Автореф. канд. филос. наук. Ростов н.Д., 1999. -22 с.; Болотина Т. Толерантность // Граждановедение. Прил. к Уч.изд., 2001. № 3. С.5-8; Глазачев С. Н., Анисимов О. С. Методологические аспекты создания педагогики толерантности // ЭКО: Экология. Культура. Образование. Ставрополь. 2002. № 6. С.13-19;

бўлиб, дунё динлари ўртасидаги тенглик ва ўзаро ҳурмат толерантликсиз ривожлана олмас эди. Толерантлик диний эътиқодларга бўлган ўз муносабатини анъанавий диний мазҳабларнинг улуғланиши асосига қуради. Шу нуқтаи назардан, ҳар бир дин таркибида ўзига ҳос толерантлик тамойилларига асосланган конфессионал кадриятлар тизими шаклланиб келган.

Хитой маданиятида толерантлик бировларга нисбатан меҳрли муносабатни қабул қила олиш ва меҳрибон бўла олишликни билдирган. Араб ва мусулмон маданиятида толерантлик *"масамул"* тушунчасига мос келиб, кечиримли бўлиш, юмшоклик, меҳрибонлик, ҳайрихоҳлик, сабр ва каноат, бировларга нисбатан ҳурматли муносабатни англатади. Дунё динлари ичида буддизм толерантликни *бировларни ҳурмат қилиш, меҳрли бўлиш, ўз сўзи устида туриш, бировларга ҳудди ўзидек иззатли бўлиш* маъноларини англатади. Конфуцианлик толерантликни *"Ўзингга нисбатан хоҳламаган нарсаларни бировларга ҳам раво кўрма"* ақидаси асосига қуради. Ана шундай ғояни христианлик, индуизм, жайнизм ва бошқа диний конфессияларда кўриш мумкин. Буддавийлик толерантликни *"Инсон ўзининг қариндошлари, ёру-биродарларига бўлган муносабатини беш восита орқали изҳор этиши мумкин: уларга эъозли, эътиборли, меҳрли, ҳайрихоҳ, ўзига қарагандек қараш ва ўз сўзи устидан чиқиш"*, индуизм - *"Ўзингни оғритган нарсаларни бировга раво кўрма"*, жайнизм - *"Бахтсиз онларда, хурсандлик ва ғамгинликда биз ҳар бир жонзотга ўзимизга бўлгани каби муносабатда бўлмоғимиз даркор"* зароастризм - *"Ўзига ёмон бўлган нарсаларни бировларга раво кўрмаган одамгина яхши одам бўлади"*, христианлик - *"Ўзингизга қандай муносабатни истасангиз, ўшандай муносабатни ўзгаларга ҳам истанг"* ақидалари ва тамойиллари асосига қуради. *"Бирортангиз ўз биродарингизни ўзингиздек яхши кўрмасдан туриб, эътиқодли бўлолмайсиз"* деган ақида ислом динидаги толерантлик тушунчасининг бош мазмуни ётади.

Толерантликни замонавий тушуниш ва англаш жараёnlари XX асрнинг сўнгги чорагидан бошланган. 1995 йили 16 ноябрда Париж шаҳрида

ЮНЕСКО ташкилотининг йигирма саккизинчи Сессиясида 185 дунё давлатлари иштирокида “Толерантлик тамойиллари Декларация”²⁷си имзоланди. Ушбу декларация ЮНЕСКО ташкилотининг Бош Ассамблеяси конференциясининг 5.61 Резолюцияси билан тасдиқланди. Мазкур ҳужжат толерантликни дунё ранг-баранглиги асосидаги эркинлик ҳукуки сифатида баҳолайди. Шу даврдан бошлаб 16 ноябрни дунё микёсида толерантлик куни сифатида нишонлаш анъанага айланди.

“Толерантлик тамойиллари Декларацияси”да сўнги даврларда дунё микёсида кўпайиб бораётган “зўравонлик, терроризм, ксенофобия, агрессив миллатчилик, расизм, антисемитизм, этник, диний ва тил нуктаи назардан кичик гуруҳлар, шунингдек кочоклар, гастарбайтерлар, иммигрантлар, ижтимоий муҳофазага муҳтожларга нисбатан эътиборсизлик ва ҳурматсизлик” каби ҳолатлар мавжудлигини тан олади ва ёшлар тарбиясида толерантлик масалаларига бўлган махсус эътиборни кучайтириш лозимлигини кўрсатади.

“Толерантлик тамойиллари Декларацияси”нинг преамбуласида таъкидланишича, “Биз, Бирлашган Миллатлар ташкилоти халқлари, бўлажак авлодларни уруш талофотларидан муҳофаза қилиш максадларида яна бир бор инсон ҳуқуқлари, инсон ҳаётининг кадр-қимматига бўлган эътиборни тиклаш учун толерантлик ғояларига таяниб, инсонларнинг биргаликда, яхши қўшничилик анъаналари асосида яшашларини истаймиз”, - деб айтилади.

Толерантлик тушунчаси “мультикультурализм”, “полиэтниқлик”, “мономаданият” ва “полимаданият”, “маданиятлараро диалог” каби ижтимоий-сиёсий воқеликларнинг тўғри баҳоланишини, шу билан бирга *геноцид, расизм, ксенофобия, экстремизм, этноцентризм, фундаментализм, радикализм, миллатчилик, миллий шовинизм, миллий худбинлик, гуруҳи худбинлик, диний ақидапарастлик ва диний рикорлик* каби толерантликка қарши бўлган

²⁷ Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. ЮНЕСКО ваколатхонаси нашри. Нашр учун масъуллар: А.Саидов. К.Жўраев.-Т.: 1999; Декларация принципов толерантности. // <http://toleration.bsu.edu.ru/Publicatsii/Declaration.htm>; Декларация принципов толерантности // М.: -Учительская газета, 2000, 12 сент. № 35. -С. 20 – 21.

тушунчаларнинг салбий кирраларини билишни, уларнинг барча кўринишларига қарши оғох бўлишликни талаб этади.

Демак, бугунги кунда толерантлик тушунчаси инсонларнинг ўзаро муносабатларини уларнинг миллати, ирки, насли насаби, маданияти ва урф-одатлари, иқтисодий аҳволи, дини ва эътиқодига қарамасдан мувозанатда сақлаш меъёрларини ўзида мужассам этади. Толерантлик – инсоннинг турли иқтисодий, маънавий, мафкуравий, диний муносабатларга киришишининг қонун-қоидаларини белгилаб беради.

Ўзбек миллатининг этик-эстетик, ахлоқ ва одоб, маънавий ва маърифий, фалсафий қадриятлари тизимида толерантлик ғоялари энг қадимги даврлардан бошлаб ривожлантирилган ва ўзига хос тарзда шакллантирилган²⁸. Ўзбеклар миллий анъаналарида толерантлик тушунчаси анча кенг ва асосли тарзда тушунтирилган ва авлодлар тарбиясининг муҳим омилларидан бири саналган. Толерантлик тушунчасида инсон ахлоқига оид *сабр-бардошли бўлиш, ҳурмат, эъзоз, иззат кўрсата олиш, раҳмдиллик, меҳру-муруват* каби сифатлар анъанавий хусусиятга эга бўлган. Толерантликнинг тарихий илдизлари энг қадимги даврда “Авесто”, “Ўрхун-Энасой битиклари”, “Сўғд ёзувлари”²⁹ каби

²⁸ Қодирова З. Формирование толерантности у молодёжи основа построения гражданского общества в Узбекистане. // “Миллий истиклол ғояси: миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенгликни ўқувчи ва талаба ёшлар дунёқарабини шакллантиришдаги роли” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. 164-166 бетлар. Самарқанд, 2005, 26-27 май; Қодирова З. Взаимосвязь общечеловеческих и национальных ценностей // «Миллий ғоя ва маънавий мерос» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференция материаллари. Самарқанд, 2005, 15-16 сентябрь, 20-22 бетлар; Қодирова З. Толерантность и её место в современной жизни // Илмий ишлар гўлами: «Архитектура – қурилиш фани ва давр». –Т.: 2006. 146-148 бетлар; Қодирова З. Толерантность – высшая ценность. // Народное слово, 24 ноябрь 2006 года; Қодирова З. Бағрикенглик – миллий қадриятимиз асоси // «Ёшларда ижтимоий толерантликни юксалтириш масалалари» мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари. 1-китоб. Тошкент, 2006. 51-54 бетлар. (хаммуаллификация); Шарипов М. Миллий, маънавий қадриятлар тикланиши ва тарихий жараён. –Т.: Мусика, 2005; Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон, 1998; А.Тиксанов. М.Смирнов. Межнациональные отношения современности. –Т.: Гафур Ғулом, 1991; Т.Тошлонов. Миллий ва диний урф-одатлар. –Т.: Ўзбекистон, 1986; И.Санфазаров. Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият. –Т.: Шарк, 2001; Ҳ.Бобоев, З.Ғофуров. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. –Т.: Янги аср авлоди. 2001. Акрамова Г.Р.Бошланғич синф ўқувчиларида толерантлик тушунчаларини шакллантиришнинг дидактик асослари. Пед.ф.н. ... дисс. авт., –Т.: 2007.

²⁹ Қанонов А., Исмоков М., Отаҳўжаев А., Солиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. –Т.: Ёзувчи, 2000. –Б. 75-80; Ҳасанов С. Хоразм маърифати – олам кўзгуси. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 46; Умарзода Мухсин. Авесто сирлари. // Жаҳон адабиёти, 1997, 4-сон, –Б. 199-200; Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. “Авесто”да ахлоқий-таълимий қарашлар. –Т.: Ўқитувчи, 1992, –Б. 24; Бобоев Ҳ., С.Ҳасанов. Авесто – маънавиятимиз сарҳадмаси. –Т.: Адолат, 2001, –Б.

адабий ёдгорликларда шакллантирилган ва инсон одоби, унинг маънавий-рухий ақидаларининг зарур талабига айланган. “Каттани ҳурмат қилиш, кичикка иззат билан қараш” ўзбекларнинг миллий ахлокий талабларидан ҳисобланган.

Ўзбеклар миллий кадриятлари тизимида толерантлик тушунчаси таркибига анъанавий тарзда куйидаги инсоний хислатлар ва тафаккур қирраларини қиритилганлар *инсоф, адолат, ҳурмат, эъоз, иззат, сабр, қаноат, меҳр, кенг феъллилик, билимдонлик, маданиятлар тарихини билиш, бонқа маданият ва дин вакилларига эъозли ва ҳурматли муносабатда бўлиш, тақводорликнинг ҳар қандай кўринишларига чуқур ҳурмат, бағрикенгликни кундалик турмушга нисбатан қўлаш, бағрикенгликни оилавий тушунча даражасида амал қилишини таъминлаш, дўстлик, биродарлик, бир-бирига азизлик кадриятларини оилавий муносабатларга ўтказиш, ўзаро тенглик, ўзаро тенгликка ҳурмат, тенглик тушунчасини жуда кенг англаш, ўзаро ҳамжиҳатлик, тинчлик, тинчликка чуқур ҳурмат ва эъоз, уни энг улуг кадриятлардан ҳисоблаш, жанжал ва низолардан қочини, яхши ниятли ва амалли бўлмоқ, содиқлик, инсонпарварлик ва инсонни ардоқлаш, ватанпарварлик, илмга чанқоқлик, ҳурфикрлилик ва эрк, тафаккурга инсонч, меҳр-мурувват, яхшилик, она ва аёлга эҳтиром, ота-онага чуқур ҳурмат, ота-онага хизмат, диний бағрикенглик, ҳаққўйлик, ҳалимлик, камтаринлик, тавозули бўлмоқ, оғир-босиқлик, салмоқлилик, вазминлик, етти марта ўйлаб, бирор қарорга келиш, барқарорлик, пешқадамлик, илгорлик, қилган амаллар ва ниятларда пок бўлмоқлик, эътиқодда қатъийлик в.б.*

Ислом дини – тинчликсевар дин деб тан олинади. Тинчлик, тотувлик, барқарорлик, инсонлараро ҳамжиҳатлик ҳам диний, ҳам дунёвий тафаккур доирасида амал қиладиган маънавий кадриятлардан ҳисобланади. Жамиятда тинчлик ва осойишталикни саклаш, аҳолини бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш, ер юзини “обоод қилиш”, тангрининг ердаги барча мавжудотларига нисбатан меҳрли, шавқатли бўлиш инсоннинг асл вазифалари эканлиги ислом

107: Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б. 28; Қайюмов А. Қадимият обидалари. –Т.: 1972; Исҳоқов М. Унутилган подшоҳидан хатлар. –Т.: 1994; Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. –Т.: 1993.

динида ҳам, дунёвий тафаккур доирасида ҳам тарғиб этилади. Шундай қилиб, маънавий-диний бағрикенглик акидалари ва толерантлик тамойиллари Шарк мутафаккирларининг ислом маданияти таркибидаги фалсафа, фикх, санъат, тарих, адабиёт каби илмлар доирасида ривожлантирилган, тарғиб ва ташвиқ этилган, инсон тарбияси ва комиллигининг муҳим жиҳатларидан деб саналган. Инсонлараро, миллатлараро, давлатлараро ва бошқа турдаги барча зиддиятларни ҳам толерантлик тафаккурисиз бирор тўхтам ва ечимга олиб келиб бўмаслиги аён. Демак, толерантлик тафаккурининг конфликтлар ечимидаги ўрни ўзгачадир. Толерантлик тафаккурига эга бўлган одам ўз ҳаёти ва атрофидаги ўзига яқин инсонлар ҳаётини турли зиддиятлардан мунтазам муҳофаза қилиш имкониятига ҳам эга бўлади.

Инсон туғилиб, ўзининг илк нафасини олиши биланок, унинг шахс сифатидаги шаклланишининг узок ва мушаккатли жараёни бошланади. Оиламизда фарзанд туғилса, бутун оила, қудда-андалар, қўни-қўшнилар, яқин қариндошлар — ҳаммамиз энг қувончли дамларни бошимиздан ўтказамиз, ўзимизни энг бахтиёр инсон сифатида англаймиз. Фарзанд туғилишидан ортиқ бахт йўқ, деб ҳисоблаймиз. Фарзандимизнинг соғлиғи ва униб ўсиши учун парвона бўламиз. Чунки у - мурғак, чунки у - бизнинг эътиборимиз ва меҳримизга жуда муҳтож. Агар биз болани бокишда кичик бир хатога йўл қўйсак, гўдакнинг униб-ўсишида қийинчиликлар келиб чиқиши, ҳаммамиз қуйинишимиз аниқ ва муқаррардир. Бола ўстирар эканмиз, биз кўпроқ ана шу томонга, яъни унинг саломатлигини таъминлаш учун барча чораларни қўришга ўзимизни қурбон қиламиз. Бу вазифани ҳеч қачон ёдимиздан чиқармаймиз, мазкур масалда ҳар доим эътиборли ва сезгир бўлишга ҳаракат қиламиз. Ҳеч қачон бизнинг хотирамиздан чиқмай, бизнинг масъулиятимизни доимо таъминлаб турувчи масала - фарзандимиз соғлиғи ва саломатлиги ҳисобланади.

Шундай экан, бир томондан, ўз тафаккурини толерантлик тамойиллари асосда шакллантириш, иккинчи томондан, диний бағрикенглик талабларига риоя қилиш, шу билан бирга, турли замонавий таҳдидлардан ўзини ва ўз

атрофидагиларни муҳофаза қила олиш каби тамойиллар конфликтлар ечимига қаратилган махсус ижтимоий билимлар мажмуасига киритилади. Уларни мутаносиб англаш, уларга риоя қилиш, инсонлар эрки ва ҳуқуқларини ҳурмат қилиш жамиятларда турли ижтимоий конфликтларнинг юзага келмаслигини олдини олиш тадбирларига қаратилгандир.

Мустахкамлаш учун саволлар:

1. Толерант сўзи қандай маънони англатади?
2. “Толерантлик тамойиллари Декларацияси”да сўнгги даврларда дунё микёсида кўпайиб бораётган қандай ҳолатлар мавжудлигини тан оласиз?
3. Ёшлар тарбиясида толерантлик масалаларига бўлган махсус эътибор етарли деб биласизми?
4. Сиз толерант бўла оласизми?
5. “Толерантлик тамойиллари Декларацияси”нинг преамбуласида қандай фикрлар баён этилади?
6. Толерантлик тушунчаси қандай талабларни талаб этади?
7. Бугунги кунда толерантлик тушунчаси қандай меъёрларини ўзида мужассам этади?
8. Толерантлик – инсоннинг қандай муносабатларга киришишининг қонун-қоидаларини белгилаб беради?
9. Толерантлик тушунчасида инсон ахлоқига оид қандай сифатлар анъанавий хусусиятга эга бўлган.
10. Толерантликнинг тарихий илдизлари ҳақида сўзланг.
11. Ўзбеклар миллий кадриятлари тизимида толерантлик тушунчаси таркибига қандай инсоний хислатлар ва тафаккур қирраларини киритилганлар?
12. Диний бағрикенглик деганда нимани тушунаси?
13. Толерантликни замонавий тушуниш ва англаш жараёнлари нечанчи асрдан бошланган?

14. 1995 йили 16 ноябрда Париж шаҳрида ЮНЕСКО ташкилотининг нечанчи Сессиясида неча дунё давлатлари иштирокида қандай “Декларация” имзоланди?

15. Қачондан бошлаб ва нима сабабдан 16 ноябрни дунё микёсида толерантлик куни сифатида нишонлаш анъанага айланди?

3.10. Медиация, унинг қондалари ва шарт-шаронтлари

Воситачилик (медиация)

Таянч тушунчалар:

Медиация, воситачилик, медиатор, қўнгиллилик, нейтрал, махфий(конфидициал), қаноатлантирувчи, конфликт ечими, конфликтлар ечимини қидириш, келишув жараёни, маъқул бўлган қонун-қоидалар, халқаро, миллий, ҳуқуқий, экологик, шахсий конфликтлар, баҳс.

Баъзи ҳолларда, барча уринишларингиз ва саъй-ҳаракатларингизга қарамадан конфликт ечимини топишга ўзингизда куч ва эҳтиёж қолмагандек туюлади. Шунга қарамадан, бу ҳолатда албатта зўравонликка эрк бериши лозим, деб ҳулоса қилишингиз нотўғри бўлади. Сизни жуда қийнаб қўйган ва ўзингизнинг кучингиз етмаётган конфликтлар вужудга келганда воситачилик йўлидан борганингиз маъқул. Воситачиликни, конфликтлар ечими назариясида медиация деб аташади.

Воситачилик – бу қўнгиллилик асосида махфий, яъни конфидициал тарзда учинчи, нейтрал, яъни ҳар иккала томонига ҳам ҳолис бўлган томон – яъни воситачи–даллолнинг баҳс қилаётган томонларга конфликт ечимини топишдаги ёрдами ҳисобланади. Медиатор воситачининг вазифаси – конфликт нимадан бошлангани, ким айбдор эканлиги, ким ҳақ ким ноҳақ эканлигини эмас, балки муаммони келишувга олиб келадиган йўллارни ўрганиб, уларни топишдир. Воситачи баҳслашувчи томонларга биргаликда иккала томонни ҳам

каноатлантирувчи ҳамда иккала томон ҳам ўзини ғалабага эришган деб ҳисобловчи ягона тўғри йўлни топишига ёрдам беришдан иборатдир.

Воситачи бу вазифани ҳар иккала томон билан мунтазам олиб бориладиган мулоқотлар орқали амалга оширади. Воситачи келишув жараёнининг ҳар иккала томон учун маъқул бўлган қонун-қоидаларини белгилаб беради, ҳар иккала томонга конфликт келиб чиқиши ва муаммолари бўйича ўзининг версиясини сўзлаб беришга имкон яратади, диққат билан ҳар икки томон сўзларини эшитади, кизиқтирган саволлар беради, келишув учун асос кидиради ҳамда ақлий ҳужум орқали ечимга келиш имкониятини топади. Воситачилик ҳар қандай конфликтлар ечимини кидириш учун қулай ва фойдали механизмдир. Воситачилик йўли билан тарихда жуда кўп халқаро, миллий, ҳуқуқий, экологик ҳамда шахсий конфликтлар ўз ечимини топган.

Воситачилик жараёнининг муҳим шартларидан бири воситачи шахсидир. Масалан, халқаро конфликтларда, воситачи ролида гитомон, ҳар иккала ҳалқнинг фикри ва ўйлари, урф-одатлари, стереотиплари ва хатолари билан яхши таниш бўлиш лозим. Воситачи энг аввало ҳар иккала томон ҳам тўлиқ ишонадиган, унинг ҳолис эканлигини англайдиган одам бўлиши шарт.

Келишув жараёни ҳар доим воситачи учун ғолиблик нишонаси эмас. Масалан, Америка Қўшма Штатлари Президенти Жимми Картер келишув жараёнидан олдин кечган кўпдан-кўп деталларга алоҳида тўхталиб ўтган эди. Масалан: қачон ва қаерда музокаралар ўтказиш лозим; муҳокамалар махфий бўлиши керакми ёки очик тарзда ўтиши лозимми, ким асосий воситачи бўлиши лозим, кимлар муҳоқамада қатнашиши керак, қандай масалалар ёзма тарзда баён этилиши лозим, қайси ёзма материалларни саклаб қўйиш ва қайсиларидан қутулиш лозим, музокаралар натижалари қаерда ва ким томонидан эълон қилиниш лозимва шу қабилар. Шу билан бирга ҳар қандай конфликт ечимида муҳоқамага қўйилаётган масалалар тартиби келишиб олиниши зарур.

Жараённинг мураккаблигига қарамай воситачилик мўъжизалар яратади. Воситачилик жуда кўп халқаро конфликтлар ечимида қўл келган.

Воситачилик сизнинг ўқув муассасангиз учун ҳам жуда фойдали бўлиши мумкин. Дунё бўйича минглаб мактабларда медиация дастурлари мавжуд. Агар Сиз ҳам ўз мактабингизда ана шундай медиация дастурига муҳтож бўлсангиз ўзингиз уни амалга оширишингиз мумкин.

Медиация – воситачиликнинг асосий қоидалари:

1. Конфликт ечимини қидиришга хошиш ва ирода;
2. Фақат ҳақиқатни сўзлаш;
3. Гапни бўлмасдан эшитиш;
4. Бировнинг нуқтаи назарига ҳурмат эътибор, ҳеч қачон уни ерга урмаслик;
5. Икки томонлама шартноманинг қарорларини амалга ошириш учун мажбуриятни ўз зиммасига олиш.

Медиация (воситачиликнинг) беш асосий устунликлари:

1. Келишув жараёнида Сизни ҳеч ким ҳафа қилишга, нафсониятингизга тегишга ҳаракат қилмайди. Воситачилик сизнинг ҳавфсизлигингиз ва дўстона музокаралар жараёнининг гаровидир.
2. Воситачилик мутлақо махфий жараён. Агар сиз ўзингизни номакбул тутсангиз ҳам, сизнинг ҳаракатларингиздан ҳеч ким хабар топмайди.
3. Сиз ҳақиқатдан ҳам у ё бу нарсаларни ўрганишингиз мумкин. Муҳокама жараёни Сизга қарши томоннинг фикр-ўйларини тушунишга, англашга имкон яратади. Сиз қаршитомоннидушман тараф сифатида эмас, балки инсонсифатида қабул қила бошлайсиз.
4. Воситачилик эркин фаолиятдир.
5. Воситачилик албатта зарурий эҳтиёж бўлиб, унда ҳеч ким нима қилиш лозимлигини айтмайди. Чунки, сиз ва оппонентингиз ҳар бир қарорни ўзларингиз ишлаб чиқасиз ва ўзинг унга розилик билдирасиз. Ҳар бир ечим бу сизнинг ва фақат сизнинг қарорингиздир.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Воситачиликни, конфликтлар ечими назариясида нима деб аташади?
2. Медиация сўзи нимани англатади?

3. Медиатор воситачининг вазифаси нималардан иборат?
4. Воситачилик йўли билан тарихда қандай конфликтлар ўз ечимини топган?
5. Медиация – воситачиликнинг асосий қоидаларини гапириб беринг.
6. Медиация (воситачиликнинг) беш асосий устунликларини айтиб беринг.
7. Жараённинг мураккаблигига карамай воситачилик нималар яратади?

Хулоса ўрнида

Конфликтлар ечими бўйича билим ва кўникмалар билан илк бора яқиндан танишиш уларнинг инсон кундалик ҳаётида керакли ва зарур билимлар эканлигини тасдиқлайди. Ўқув қўлланма доирасида биз жуда кўп масалалар борасида тўхтаб ўтдик. Улар ичида - конфликтларга фожеага қарагандек эмас, балки уни ҳаётнинг оддий таркибий қисми сифатида англаш зарурлиги, конфликтлар замирида конфликтогенлар ётиши, зиддиятда ҳар икки томон ҳам ғолиб бўла олиши, низоларда ўзига ҳос адолатпарварлик мезонларининг мавжудлиги, конфликтларни бошқариш мумкинлиги, уларни бошқаришда “мен-тасдиқ”лар усулининг аҳамияти, зиддиятли вазиятда тўғри мулоқот олиб бориш қоидалари, тана забонининг аҳамияти, агрессия ва зўравонлик мазмуни, агрессия ва зўравонликдан ўзини муҳофаза қилиш чора-тадбирлари, жаҳли чиққан одам билан мулоқот қилиш қоидалари, жамоадаги конфликтни ечиш усуллари, оилавий конфликтларда ўзини қандай тутиш кераклиги, медиация ва унинг тартиблари борасидаги билим ва малакалар эди. Ўйлаймизки, мазкур ўқув қўлланмада муҳокамага қўйилган конфликтларга алоқадор бўлган барча мавзулар ўз ҳаётингизни, яқинларингиз ва оилангиз истикболини ташкиллаштиришда сизга тинчлик, осойишталик, раванқ ва ўсиш омили бўлиб хизмат қилади.

4. МУАММОЛИ ПЕДАГОГИК ВАЗИЯТЛАР

№1

1. Бир машҳур педагогнинг хотира дафтариди шундай фикр ёзиб қўйилган: “Иқтидорли бола – мсёрдан оғишган бола”. Мазкур фикрга сиз қандай муносабат билдирасиз?

2. Ёзма рефлексия учун ўқувчиларга мавзу берилди: “Бугунги кундаги тарбиянинг энг характерли белгисини айтинг”. Болалар турлича жавоб беришди: улар сиёсий маданиятни оширишдан, телевизорда наркотик моддаларни истеъмол қилишга қарши мавзуларда реклама беришгача. Синф хонаси баҳс майдонига айланиб кетди. Сиз синфдаги баҳс санъатини қандай ташкил этган бўлардингиз?

№2

1. Сиз синфхонага дарс ўтишга кирдингиз. Бирок хона ифлос. Қоғозлар сочилиб ётибди. Сиз синфдаги бир ўқувчи қизга қоғозларни териб олишни айтдингиз. Лекин қиз сизга қоғозни у ташламаганлиги, шунинг учун олишга мажбур эмаслигини билдирди. Сиз мазкур вазиятда қандай йўл тутардингиз? Ўзингиз тутагани йўлни илмий жиҳатдан асослаб беринг.

№3

1. Тарбияси оғир ўсмир. Бирок қимнингдир дарсида у жим ўтиради, ҳамма нарсани вақтида бажаради. Бирок сизнинг дарсингизда эса, ўзини тартибсизлигини намойиш этади. Сиз мазкур вазиятдан қандай чиқишингиз мумкин?

№4

1. Сиз ишлайдиган педагогика коллежиди бир нечта ўқувчига ўзингиз ўтаётган фандан 1-семестр бўйича баҳо қўймадингиз. Бирок ўқув йили якунида журналда мазкур ўқувчиларга баҳо қўйилганининг гўвоҳи бўлдингиз. Сиз ўқув ишлари бўйича директор ўринбосарига учрашдингиз. Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари уларга баҳони гуруҳ раҳбари қўйиб юборганини айтди. Мазкур вазиятда сиз қандай йўл тутган бўлардингиз?

2. Сиз коллеж раҳбарисиз. Қўл остингиздаги ўқитувчингиз эрталаб ишга келиб, 1-параниту гатиб уйига кетаётган эди. Сиз қаерга кетаётганини сўраганингизда, дарсини ўтиб бўлиб, уйга кетаётганлигини айтди. Сиз иш вақти тугамаганлигини айтдингиз,

бирок ўқитувчи индамасдан кетиб юборди. Мазкур вазиятни баҳоланг ва уни ҳал этинг.

№5

1. Сиз коллеж раҳбари сифатида Педагогик Кенгаш ўтказаясиз. Лекин орқада ўтирган ёш ўқитувчилардан иккитаси гапни эшитмасдан, ўзаро гаплашиб ўтиришибди. Сиз оғохлантириш бердингиз. Лекин улар мазкур ҳолатни қайта такрорлашиб ўтирибди. Мазкур вазиятни баҳоланг. Сиз қандай йўл тутар эдингиз?

2. География дарсига ҳар доим тайёр бўлиб келадиган Суннатни ўқитувчи доскага чақирди. Бирок у тайёр эмаслигини айтди. Ўқитувчи унга икки баҳо қўйди. Суннат индамасдан жойига ўтирди. Суннатнинг уч кун олдин бу виси вафот этган эди, шунинг учун у дарсга тайёрлана олмаган эди. Сиз сабабни билган ва билмаган ҳолатда тутишингиз мумкин бўлаётган вазиятни шарҳланг.

№6

1. Сизни 9-синф битирувчилари битирув окшомига таклиф этди. Кетма-кет кўнгироклар бўлаверди. Сизни бошқа жойга ҳам меҳмонга таклиф этишган. Сиз мазкур вазиятда қандай йўл тутардингиз?

2. Одатда, тез-тез ўқитувчилар жамоаси ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида “ўзаро масофавий чегара” бўлиши лозимлигини таъкидлашади. Сизнингча, бундай “ўзаро масофавий чегара” нима? Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги “ўзаро масофавий чегара”ни қандай баҳолайсиз?

№7

1. Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида дўстлик бўлиши мумкинлиги ҳақида ҳам турлича фикрлар бор: кимдир ўқитувчи ўқувчи билан дўстона муносабатда бўлиши зарур, деса, кимдир эса, аксинча. Сиз ўзингизнинг шахсий баҳонгизни илмий асослаган тарзда баён этиб беринг.

2. Тасаввур қилинг: Сиз ўқувчингизга билим – қуч эканлигини тушунтирмоқчисиз. Бунга қандай уддалайсиз?

№8

1. Индивидуаллик. Бу тушунча билан бирга индивидуализм тушунчаси ҳам ишлатилади. Сиз қуйидаги тушунчаларни амалий педагогик нуқтан назардан изоҳланг: “ўқувчининг индивидуаллиги”, “шахсдаги индивидуализм”.

2. Сергели туманидаги 268-мактабнинг биология фани ўқитувчиси "Маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари" бўлганлиги учун дарсларни ҳам вақтида ўта олмас эди. Дарсларни ўтган вақтида ҳам ўқувчиларнинг билим, кўникма, малакаларини назорат қилиб бормасди. Ўқув йилининг биринчи чораги тугаб, ўқувчилар таътилга чиқишганида ўқитувчи уларнинг чораклик баҳоотрини қўйиб қўйганди. II чорак бошлангач ўқувчилар синф раҳбарларидан биология фанидан қўйилган баҳоаларни эшитиб ҳайратланиб қолишди. Чунки баҳоалар ўқувчилар томонидан олинмаган эди.

1. Ўқитувчи тўғри иш қилган деб ўйлайсизми?
2. Ўқитувчи таълим олганликни ташхислашнинг қайси тамойилларини бузган?
3. Ўқитувчининг ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бундай назорат қилиши уларнинг билим олишларига салбий таъсир кўрсатадими?

№9

1. Эрталаб соат 8.00. Ҳали мактабда дарс бошланишига ярим соат бор. Икром эртача келгани учун ташқарида турмасдан кимё фани ўқитувчисининг хонасига борди. Хонада кимё ўқитувчи билан бирга адабиёт ўқитувчи гаплашиб ўтирган эди. Икром кимё ўқитувчисидан кириб ўтиришга рухсат сўради. Синфга кириб жойлашди-да, кимё китобини олиб дарсга тайёрлана бошлади. Бироқ ҳаёли бўлиниб кетаверди. Чунки адабиёт ўқитувчиси кимё ўқитувчисига Икром ўзини ҳам, дарсини ҳам яхши кўрадиган география фани ўқитувчисини ёмонлашарди. Мазкур вазиятга баҳо беринг. Вазиятнинг ўқувчига қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини изоҳланг.

2. Она тили дарси. Эшик очилиб, узр сўраган ҳолда 9-«Б» синф ўқувчиси Барно ўқитувчидан 6-«А» синф журнални география фани ўқитувчисига бериб туришни сўради. Бироқ ўқитувчи журнални ўзи тўлдираётганлигини айтди. Бир оз ўтиб, ўқувчи яна қайтиб келди. Бу сафар беш минутга бериб туриш сўралган эди. Ўқитувчи яна ўзи ҳам ўқувчиларни баҳолаётганлигини айтиб, журнални бермади. Бир оз вақт ўтиб, география фани ўқитувчисининг ўзи келди. Эшикни очиб, тўғри кириб келди ва она тили фани ўқитувчисига бакириб кетди. Турли ҳақоратли сўзлар айтиб, ўқитувчининг ўқувчилар олдида изза қилди. Бироқ она тили ўқитувчиси ҳам қараб ўтирмади. У ҳам география фани ўқитувчисига журнални бермаслигини, синфдан чиқиб кетишини айтди. Вазиятни таҳлил этинг ва педагогик этика нуқтан назаридан унга баҳо беринг.

№10

1. Чизмачилик дарси. 9 «В» синфнинг икки ўқувчиси – Шухрат ва Элмурод анъанавий тарзда дарсга кечиқиб келди ва ўқитувчидан ўтиришга рухсат сўради. Бирок ўқитувчи киришга рухсат бермади. Ўқувчилар эса, синфга барибир киришларини зарда билан айтишиб, чиқиб кетишди. Орадан беш минут ўтиб, ўқувчилари бўйича директор ўринбосарини айтиб келишди. Директор ўринбосари кириб, ўқитувчига ўзи уч кундан бўён дарсга келмасдан, бугун ўқувчиларни дарсга киритмай ўтириши мумкин эмаслигини айтди-да, ўқувчиларга синфга киришини айтди. Ўқитувчи эса, ўқувчиларни синфга кирмаслигини айтиб, эшикни ёпиб олди. Мазкур вазиятга баҳо беринг. Рахбарлик маҳорати ва ўқитувчи компетентлиги нуктаи назаридан вазиятни таҳлил этинг.

2. Адабиёт дарси бошланмоқда. Кўнгирок чалиниб, ўқитувчи синфга кирганида, ўқувчилар ўзаро бир-бири билан жанжаллашиб турганини, Шухрат Достонни бўйнига занжир солиб бўғиб турганини кўрди ва югуриб уларнинг олдига борди. Шухратни кўлидан тортиб, Достондан уни ажратиб олди. Бирок Шухрат Достонни қўйвориши билан у бор бўйи билан полга ағдарилиб тушди. Ўқувчилардан бири синфхонада турган сувдан бир ҳовуч олиб келди-да, Достоннинг юзига сепди. Достонни ўзига келтириб олишди ва ўқитувчи ўқувчилардан икkitасидан уни уйига олиб боришини илтимос қилди. Бирок ўқитувчи мазкур ҳолатни раҳбариятга маълум қилмади. Сиз мазкур вазиятни қандай баҳолайсиз? Ўқитувчи тутган йўлга ўз муносабатингизни билдиринг.

№11

1. Синфда субкультура тушунчаси атрофида мунозара бошланди. Кимдир уни ижобий баҳолаган бўлса, кимдир салбий фикр билдирди. Сиз мазкур тушунчани қандай изоҳлаган бўлардингиз?

2. Маънавият ҳақидаги маърузадан сўнги ёзиб қолдирилган хат: “Педагогика бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларда ҳам ўқитувчи виждони ҳақида камдан-кам гапирилади. Уни қандай изоҳлаш мумкин?” Сиз «ўқитувчи виждони» деганда, нимани тушунасиз? Ўз фикрингизни илмий асосланг.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустиқилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011. - 438 б.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: Шарк, 1997.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2009. - 176 б.
5. Каримовнинг И.А. Конституция кунига бағишланган тантанали мажлисда сўзлаган нутқи. 1999 йил 8 декабр. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. «Ўзб.» 13-17-бетлар.
6. Тошкент Давлат иқтисодиёт университетида “Устоз-шогирд” тизими тўғрисидаги НИЗОМ. Маънавий-маърифий ишлар ва ижтимоий ҳимоя Кенгашининг 2005 йил 21 январь мажлиси қарори билан тасдиқланган. (2004 йил 25-август 87-02-1279-сонли модемномаси).
7. Атоев А. К. Фарзандингиз баркамол бўлсин. -Т.: Ибн Сино, 1990.
8. Ал-Бухорий. Ал-Муфрад (Адаб дурдоналари). -Т.: Ўзбекистон, 1990.
9. Анцупов А.Я. Основы конфликтологии. —М.: 1998;
10. Ахмедова М.Т. Оила, маҳалла ва таълим муассасаси ҳамкорлигида ўқувчиларни ахлокий тарбиялаш давр талаби. Ёшларни оилапарвар, ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Т.: 2013. 222-224 б.
11. Ахмедова М.Т., Ахмедова Н.Э. Овоздан фойдаланиш ва нутқ техникаси. Формирование гармонично развитого поколения в современных условиях. Сборник научно-методических статей Т.:2011. -109-111стр.
12. Бабаева М. ва бошқ. Ёшларни тарбиялашда оила, маҳалла ва ўқув юртининг ҳамкорлигини амалга ошириш тамойиллари ва босқичлари.Олий таълим муассасалари педагог ва бошқарув кадрларнинг малакасини ошириш назарияси

ва амалиёти мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 1 қисм. –Т.: ТДПУ, 2012. -372-375 б.

13. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. -Т.: Фан ва технология, 2008.-288 б.

14. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология. Центр конфликтологических исследований. –М.: 1995;

15. Леонов Н.И. Конфликтология. Москва-Воронеж, 2006. -232 с.

16. Махмуд Ҳасанийнинг араб, форс, турк, татар ва озарбайжон тилларидан таржимаси., Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. -Т.: Фан,1994. -218 б.

17. Мусурмонова О. Оила маънавияти-миллий ғурур. -Т.: Ўқитувчи, 2000. -200 б.

18. Мусурмонова О. Оилада соғлом авлодни тарбиялашда оила-махалла-таълим муассасалари ҳамкорлигининг устувор йўналишлари. Ёшларни оилапарвар, ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Т.: 2013. 217-218 б.

19. Степанов Е.И. Современная конфликтология: Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов: Учебное пособие. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 176 с. ;

20. Степанов Е.И., Баныкина С.В. Конфликты в современной школе. Изучение и управление./ Серия "Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. - М.: КомКнига, 2006.;

21. Самарин А.Н., Степанов Е.И., Шаленко В.Н. Духовные проблемы нашего времени /Социальные конфликты в контексте глобализации и регионализации. - М.: URSS, 2005.;

22. Самарин А.Н. Конфликты в духовной сфере современного общества: состояние и проблемы урегулирования// Конфликтология. Теория и практика. 2004. №4.;

23. Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Выпуск 6. Конфликты в политике и экономике: мониторинг и

- менеджмент. / Серия "Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения" // Под ред Е.И. Степанова. -М.: ИСПАН,1994.-128 с.;
24. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар Концепцияси // Маърифат, 1993. март.
25. Тохир Малик. Одамийлик мулки. (Ахлоқ китоби) -Т.: Шарқ, 2013. -936 б.
26. Тўйчиева Г. , Асадова Э.Ёшлар ва конфликтларечими. Мануал.-Т.: 2003.
27. Холиков А. Педагогик маҳорат. -Т.: ИҚТИСОД-МОЛИЯ, 2011. -420 б.
28. Шаленко В.Н.Социальные конфликты/ Под ред.Добренкова В.И., Кравченко А.И. / Фундаментальная социология: в 15 томах, т.VI: Социальные деформации. Гл. 4, раздел 1. - М.: Инфра-М, 2005.;
29. Шейнов В. Конфликты в нашей жизни. Возникновение, развитие и разрешение конфликтов. Два аспекта проблемы. -М.: 2001;
30. Эгамбердиева Н.М. Ижтимоий педагогика. -Т.: А.Навой номдаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. -232 б.
31. Эгамбердиева Н.М. Маҳалланинг оила ва таълим муассасаси ҳамкорлигини таъминлашдаги ўрни ва роли. Ёшларни оилапарвар, ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Т.: 2013. 219-220б.
32. Қодиров С., Қодирова Н. Маънавий устоз ва шогирд масъулияти. -Т.: 2006. - 56 б.
33. Қаюмов Б.Э. Тарбияда ёшларни салбий иллатлардан ҳимоялаш оила, мактаб ва маҳалла фаолларининг асосий вазифаси.Ёшларни оилапарвар, ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Т.: 2013. 224-226б.
34. Ҳодиев Б.Ю., Болтабаев М.Р. Олий ўқув юртидаги тарбиявий ишларга психологик ёндашувлар. -Т.: 2009. -119 б.
35. Handling Conflicts Conflicts: a positive approach. Participant's manual. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1997;

36. WIN WIN. Based on the Fighting Fair model created by Fran Schmidt and Alice Friedman. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1998;
37. Fran Schmidt/ Alice Friedman. Fighting Fair. For families. Grace Contrino Abrams Peace Education Foundation. Inc., Miami, Florida, 1994.

ИЛОВАЛАР

ЎЗИНГИЗНИ БОСИНГ!

Жаҳл ва ғазабни жиловлaш бўйича 10 фойдали маслаҳат:

1. Паузадан фойдаланинг

Агар сиз жаҳл туфайли ўзингизни йўқотиб, ғазабга берилиб кетаётганингизни сезсангиз, пауза қилинг. Сухбатдошингизга жуда жаҳлингиз чиқаётганини айтиб, «Мен - тасдиқ»лардан фойдаланинг. Албатта кейинроқ яна қайта мавзу муҳокамасига қайтишга ваъда бериб, жаҳлдан пауза ёрдамида қутулишга ҳаракат қилинг.

2. Жисмоний машқлар билан ўзингизни қалғитинг

Кўчага чикиб сайр қилинг, велосипедда учингиз мумкин, тошлар кўтаринг, сузинг, тўнкалар ёринг, тоққа чиқинг, телевизор каналларини пультсиз ўзгартиринг, бирор жисмоний машқ қилиш билан ғазабингизни енгиб чиқинг.

3. Санаб кўринг

Ғазаб устун келаётганида, ичингизда 10 гача санаб кўринг, ёки 2000 гача. Диккатингизни рақамлар тартибига бериш орқали сиз барибир жаҳлдан тушасиз.

1,2,3,4,5,6,7,
8,9,10,...

4. Хат ёзинг

Агар кимдандир жаҳлингиз чиқаётган бўлса, унга хат ёзинг. Унга юрагингиздаги ҳамма дард аламларингизни тўкиб солинг, уни сўкишга эринманг. Хатни ёзиб бўлгандан кейин, хатни ўкиб чикинг-да, кейин йиртиб ташланг.

5. Медитация қилинг.

Қулай жойлашиб олинг. Тинчланинг, кўзларингизни юминг. Чуқур нафас олинг. Нафасни бироз ушлаб турунг. Аста-секин нафас чиқаринг. Ҳаёт мазмуни ҳақида ўйлаб кўринг... Сизни нима роҳатлантиради? Узоқ ва чиройли ўлкаларга учиб кетаётганингизни тасаввур қилинг. Агар сиз машҳур эстрада хонандаси бўлсангиз зўр бўларди-а? Йўқ, ундан яхшироқ орзу-ҳаваслар бор. Сиз — миллионерсиз... Етим болалар учун махсус мактаб курдингиз...Яқинда сизнинг фабрикангиз очилади... Қанча одам иш билан таъминланади...Ўшанда, сизни хафа қилган одам билан ўзингиз биласиз қанақа гаплашишни...

5. Китоб ўқинг ёки ижод билан шуғулланинг.

Ғазабнинг расмини чизинг. Ғазабингиз хақида шеър ёзинг ёки ўқинг. Масалан, жаҳл тўғрисидаги мадхия. Ашула тўқинг – «Менинг ғазабим - хаётим, роҳатимдир». Ракс саҳналаштиринг - «Мен ғазабдаман». Ҳайкал ясанг - «Ғазаб ва мрамор». Илмий асар ёзинг – “Ғазаб келиб чиқишининг тарихий ва динамик жараёнлари”. Ёки, аниқроқ, назарий бўлмаган мавзу - “Ғазабнинг ички структураси”. Ўз ғазабингизнинг ижод орқали чиқиб кетишига ёрдам беринг.

7. Иссиқ ванна қабул қилинг.

Жуда ёрдам беради. Агар ванна бўлмаса, душ ҳам тўғри келаверади.

8. Сухбатлашув ва дардлашув.

Яқин дўстингиз билан гаплашиб кўринг. Дўстингизга ўз хиссиётларингиз хақида гапириб кўринг. Баъзан дил изҳори ҳар қандай усулдан кўпроқ ёрдам беради.

9. Уй ҳайвонингизни эркалатинг

Ўй ҳайвонлари тинчланишнинг яхши воситаси ҳисобланади. Ўз кучугингиз билан ўйнанг ёки мушугингиз билан мудраб олинг, қушларингиз билан гаплашиб кўринг, балиқларингизнинг сузишини томоша қилинг в.х.

10. Диққатингизни бошқа нарсага беринг.

Ўзингизни бирор иш билан машғул қилинг. Телевизор кўринг. Кассеталар эшитинг. Кинога боринг. Компьютерда ўтиринг. Сизни хавотирга солаётган фикрлардан ўзингизни чалғитиш учун бирор бошқа нарса билан шуғулланинг. Масалан, фарзандингизни эркалатинг.

ТАНА ЗАБОНИ ЁХУД ИЧИМДАГИНИ ТОП!
IT'S WHAT YOU DON'T SAY THAT COUNTS!

**LEARN TO READ AND INFLUENCE PEOPLE THROUGH
NONVERBAL COMMUNICATION.**

ТАНА ЗАБОНИНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Рис.2. "Биз в чаркае".

Ҳаммаси жойида.

Рис.3. "Нет проблем".

Муаммо йўқ.

Рис.5. Показывает согласие.

Ҳа деб тутилдим, йўқ деб қутулдим.

Алдаш йўлининг белгилари.

Рис. 4. Телесные знаки критического осуждения.

У сизни диққат билан тингламоқда.

Рис.16. "Как здорово!"

Пайт пойлаш

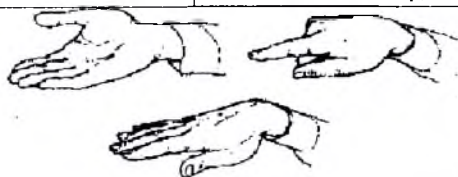

Рис. 16.
Пальтеритимное
положение ладони

Рис. 17
Доминирующее
положение ладони

Рис.18
Агрессивное
положение ладони

**1.Очич ҳолатдаги
самийий ахборот
бериш**

**2.
Агриссив
ҳолат**

3. Доминантлик ҳолат

Рис.38. Среднее положение сидящими рук

**У ўз гаплари билан
сизни ишонтирмоқчи**

Рис.39. Шарҳловчи қўлини ушғири билан қўйиб олишда

**У сизни
тингламаяпти, ҳаёли
бошқа жойда**

Рис. 124. Тинити айтиш.

“Вақт” таксимоти

Рис. 55. Показывает себя

Шубҳаланмоқ.

Рис. 61. Жесткий вариант
показывания подбородка.

**Ишларнинг
режалаштирмоқда**

Рис.62. Во время принятия
решения.

Қарор қабул қилиш ҳолати

Рис. 66. У кого неуверенные мысли

Ўйчанлик

Рис.67. Жест "СВ"

Тушқунлик ҳолати

Рис.68. Жест "уверенный жест"

**Ўзига юқори баҳо
бериш**

Рис. 58. Ўзини рамкага солиш ҳолати.

**Ўзини рамкага солиш
ҳолати**

Рис. 59. "Эти жестики — они же обидчивые."

Ҳақоратлаш

Рис. 72. Частичный барьер, обструктивный жесты.

**Ўз-ўзини (ҳимоя
қилиш**

Лоқайдлик

Рис. 73. Обидчивые жесты.

Кўркув

Рис. 97. Готов к ответу.

Таваккалчи

Рис. 10. Готовность к ответу, жесты, а также их значение в речи.

**Эҳтимол бу киз совуқ
қотган баки табиий
эҳтиёж**

Рис. 118. Скорее всего.

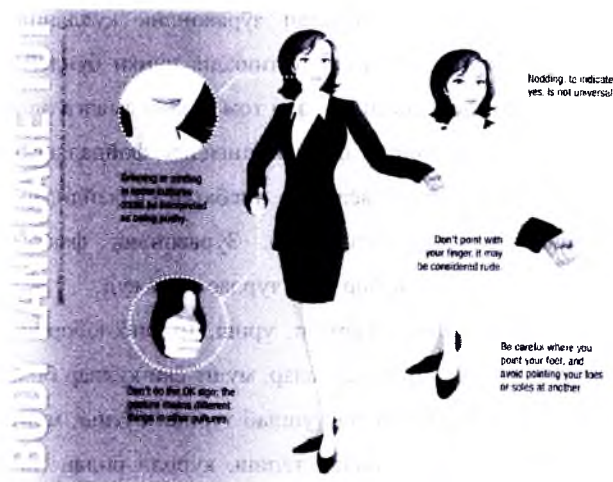
Ҳаётдан мамнун

Рис. 103. Нервный конфликт.

Конфликтли вазият

Тана забонидан ўринли фойдаланинг!

1-расм

2-расм. Ортиқча қўл ҳаракатларидан фойдаланманг!

АЁЛЛАРГА НИСБАТАН ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ОИЛАВИЙ ЗЎРАВОНЛИК

Оилада кўпинча аёлларга нисбатан зўравонлик қўлланилади. Аммо аёллар бундай зўравонликни одатда сир тутишади, чунки бундай зўравонлик унинг энг яқин кишиси, отаси, акаси ёки эри томонидан амалга оширилади. Бу ҳолатларда эркаклар ўз жисмоний бақувватлигидан фойдаланган ҳолда ўз агрессияларини зўравонлик орқали аёлларга нисбатан қўллайдилар. Аслида бу зўравонликнинг очик намоён бўлишидир. Зўравонлик фақат жисмоний зўравонликдан иборат эмас. Унинг бир неча турлари мавжуд:

1. Жисмоний зўравонлик. Туртиш, уриш, итариб юбориш, туфуриш, ушлаб олиш, қўлидан тутиш, турли нарсалар, мушт ёки қўллар билан зарбалар бериш, йикитиш, дўппослаш, мажбурий ушлаб туриш, бўғиш, мунтазам юз ва кўзларга зарбалар бериш, оёқлар билан тепиш, қуроли билан (пичоқ, найза, болта) дўк қилиш, қуйдириш (масалан, ёниб турган сигарет билан, қўл бармоқларини, юзни), ўз зулмидаги одамнинг тиббий ёрдам олишига тўсқинлик қилиш

2. Психологик зўравонлик. Сўзлар билан ҳақорат қилиш, шантаж, ўз хотинини тўлиқ назорат қилиш мақсадида болаларга азият етказиш йўли билан уни қўрқитиб олишга уриниш, “ўзимни фалон нарса қилиб қўяман” деб зўрлик ва шантаж қилиш, ўз мақсадига етишиш учун уй-рўзғор буюмларини синдириш, ўзига бўйсунган одамнинг хатти-ҳаракатларини тўлиқ назорат остига олишга эришиш (масалан, унинг қачон, қаерда бўлишини назорат қилиш, барча телефондаги гаплари бўйича маълумотлар талаб қилиш, қунига неча марта телефонда гаплашиши мумкинлигини ўзи хоҳлаган тартибда ўрнатиш, бошқалар унга телефон қилишини таъқиқлаб қўйиш), жабрланувчининг барча танишлари билан мулоқотини назорат остига олишга ҳаракат қилиш, турли ресурсларга бўлган жабрланувчининг эҳтиёжларини инкор этиш (унинг ўзи истаган танишлари, қариндош-уруғлари билан

учрашиши, жабрланувчининг тиббий эҳтиёжлари, таълим олиши, ишлаши, уйдан рухсатсиз чикиб кетиши, унинг қизиқишлари, уни тинчлантирадиган амаллар билан шугулланиши в.б.), хиссий-эмоционал зўравонлик, унинг хурсандлиги, яхши кайфияти, тинчлигини кўра олмаслик, жабрланувчини унинг нафсониятини ерга урувчи амаллар қилишга мажбур этиш (масалан, “сен жиннисан”, “сен касалсан”, “сен мажруҳсан” деб, бу сўзларни бир неча марта такрорлашга мажбурлаш ва бундан лаззатланиш), унинг кун тартибини ўзи белгилаб бериш ва мазкур кун тартибининг сўзсиз амалга оширилишини назорат қилиш.

3. Иктисодий зўравонлик. Болаларни моддий таъминлашдан бош тортиш орқали жабрланувчини ўзига батамом бўйсундиришга эришиш, ўз моддий бойликларини, яъни неча пул ишлаганлигини яшириш ва сир тутиш, оилавий маблағларни яшириб ўз мақсадларида ишлатиб қўйиш, бозор қилинганда оиладаги фарзандлар, хотиннинг эҳтиёжларини назарга олмаслик, уларни инкор этиш, уларга харажат қилишни хушламаслик, уларга қилинган харажатни бенаф кетган моддий бойлик сифатида қабул қилиш (масалан, агар хотини тарвузни яхши кўрса, атайлаб тарвузни сотиб олмаслик ёки факат “мен буни яхши кўраман, мен уни яхши кўраман” деб, айнан мана шу нарсаларга сарф-харажат қилиш), хотинини моддий таъминлашдан воз кечиш, уни пулсизликда эзиш, унинг маблағсиз эканлигини ҳисобга олган ҳолда, унга ўзи хоҳлаган нарсаларни атайлаб олиб бермаслик, хотини агар бозор қилишса мажбур бўлса, тийин тийинигача бўлган харажатлар борасида ҳисобот беришини талаб қилиш.

4. Жабрланувчини назоратда ушлаб туриш мақсадида фарзандларига қаттиқ босим ўтказиш. Ўз фарзандларига нисбатан жисмоний зўравонлик, уларни уриб туриш, болаларни гаровга олинганлар тарикасида ушлаб, ўз хотинидан мақсадига етишиш йўлида фойдаланиш, болаларни ўз онасига ёмон муносабат билдиришини талаб этиш, болаларга онасининг ёмонлиги борасидаги ўз фикрларини сингдириш, болаларни рўқач қилиб,

шантаж олиббориш, “сен ёмон онасан, чунки сен ишлашни хоҳлаяпсан”, “сен болаларингни ташлаб, ишга кетяпсан, шунинг учун сен ёмон онасан”, “сен фақат ўзинг хоҳлаган нарсаларни қиласан, шунинг учун сен ёмон хотинсан” кабилидаги гаплар билан ўз хотинига таъсир этишга ҳаракат қилиш.

5. Сексуал зўравонлик. Сексуал босим ўтказиш, куч, қўрқитиш, босим ва жантаж орқали жинсий зўрлик ўтказиш, аёлнинг ҳохишини инобатга олмаслик, зўрликнинг барча турлари, аёлга тўғри келмайдиган ва оғрикли сексуал шакллари қўллаш, бошқа одамлар иштирокида сексуал босим ўтказиш ва сексуал муносабатларни исташ, болалар, балоғат ёшига етмаганлар ва бир неча одамлар иштирокида сексуал майлни кондиришга ҳаракат қилиш, жисмоний жиҳатдан сексуал муносабатларга мажбурлаш ва уларни амалга ошириш, жинсий муносабатлар вақтида аёл кишини уриш, бўғиш, унга тан жароҳатлари етказиш, бировга оғрик етказиш орқали ўз майлини кондириш.

ОДАМЛАРНИНГ ЖАҲЛИ ЧИҚҚАНИДА... АГРЕССИЯ ВА ЗҶУРАВОНЛИК БИЛАН ТЎҚНАШ КЕЛГАНДА....

Аввало, жаҳлга жаҳл билан жавоб қайтарманг. Ўзингизни ҳимоя қилманг ва жаҳлга қарши ҳам жавоб қайтарманг. Оппонентингизнинг жаҳли жуда каттиқ бўлса, бу томонлар тўқнашувига олиб келиши муқаррар.

Оппонентингизнинг ҳиссиётларига нисбатан сабрли муносабат ва жавоб қайтаришга уриниб кўринг. Унинг жаҳли чиқаётганлигини сиз аслида англаганингизни мулоим тарзда билдиринг, аммо истехзо қилманг. Сиз истехзо қилсангиз танг вазиятни янада оғирлаштириб юборган бўласиз.

Ўз оппонентингиз нуктаи назарини тушуниб етканлигингизни унга билдиринг. Кейинги муҳокамаларга тайёрлигингизни кўрсатинг. Мазкур жаҳл, қаҳр ёки ғазаб эмоциялари ортида нима турганлигини аниқлашга уриниб кўринг. Унинг ҳиссиётлари, сўзлари ва унинг “ҳақиқатини”ни эринмай эшитинг. Сабр қилинг. Ўз эмоцияларингизни босишга ҳаракат қилинг. Ҳозир ўз эмоцияларингизга эрк берадиган пайт эмас. Ғазаб – ўзи ҳам ғазаб уйғотишни яхши кўради. Жавобий ғазаб уйғонишига йўл қўйманг. Агар мана шу амалларни тўғри бажарсангиз оппонентингиз аста ўз ғазабидан қайта бошлайди.

Ўз муносабатингизни оппонент психологик ҳолати ва эмоцияларига бағламаган ҳолда билдиришга ҳаракат қилинг. Факат муаммони таҳлил қилинг. Эмоционал қарама-қаршилик пасайганда ўз қарашларингизни янада очикроқ баён қилишга уриниб кўринг. Оппонентингиз ҳам, кўп ҳолларда, ўзингизни ундан паст ва хотиржам тутганингиз сабабли, жаҳли тушганидан сўнг ўзини айбдор ҳис қила бошлайди. Оппонентингиздан мавжуд вазиятда нима қилиш лозим ва мумкинлиги борасида маслаҳат сўранг. Агар оппонентингизнинг яна жаҳли чиқса, сиз яна фаол эшитиш ва қабул қилиш позицияга ўтинг. Фаол эшитиш позицияси ўзингизни пастга урганлигингизни билдирмайди, балки сизни мураккаб вазиятда донорок эканлигингиз, босиқлик билан вазиятни ўз

манфаатларингизга бўйсундира олишингизни англатади. Шу боис, фаол қабул қилиш позицияси сизга ёрдам бераётганлигини ўзингиз ҳам англанг.

ЗИДДИЯТНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРИШГА МОЙИЛ БЎЛГАН ОДАМЛАР ТИПОЛОГИЯСИ

Кўп конфликтлар ҳаётда баъзи бир одамларнинг мураккаб характери, уларнинг ўз характерини уддалай олмаслиги оқибатида вужудга келади. Шу боис, конфликтологияда зиддиятга мойил одамлар типологиясида белгиланган бўлиб, бундай одамларнинг ўзини тутишини билиш улар билан фаол муносабатлар ўрнатиш учун имкон яратади.

“Ўзини кўрсатишга интилувчилар”. Ўзини барча вазиятларда одамлар диққат марказида тутишга интилувчи одамлар. Улар доим муваффақиятли эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Ўз муваффақиятларидан ғурурланиб яшайди. Баъзан ўз манфаатларини кўрсатиш ва бошқалар диққатини ўзига қаратиш мақсадида конфликтларни келтириб чиқарадилар. “Шароитга қараб мослаша олмайдиганлар” (Ригид ҳолатдагилар).

Улар ўзини катта тутадилар, ўзига бино қўйган одам бўладилар. Бировга мослашишини ўзига эп кўрмайдилар ва мағлубият сифатида баҳолайдилар. Ўзгалар фикрига беписандлик билан қарайдилар. Уларнинг бу характери кўпчилик ҳолатларда бошқалар манфаатлари билан маълум тўқнашувларни келтириб чиқаради. Улар ўзларини қўпол, бурунларга беҳурматлик, жиззакилик, кўпириш асосида тутадилар ва бунинг оддий ҳолат деб ҳисоблайдилар. Ўзларининг қўполлигини тан олмайдилар, бировнинг кичкина тергов ёки танқид сўзини ҳам жуда каттиқ эътироз билан қабул қиладилар.

«Бошқариб бўлмайдиганлар». Бундай одамлар характери импульсив бўлиб, унинг эмоционал ҳолати доимо ўзгариб туради. Бунинг оқибатида бир одам ўзида бир неча характер тамойилларини мужассам этади ҳамда уларни бир тўхтамга келтириш жуда қийин бўлади. Уларнинг ҳаракатлари ва сўзлари асоссиз, бетайин, қарама-қарши фикрларга тўла, ўз-ўзини назорат қилишдан йироқ бўлади. Улар агрессив мулоқотга энг мойил одамлардир.

«Жуда аник ва чўрткесар одамлар». Аниклик ва тўғрилиқка интилган одамларнинг кўпчилиги ўзига ва атрофидагиларга жуда катта талаб қўядилар. Ўзлари жуда қаттиқ меҳнат қиладилар, ўзгаларнинг ялқовлиги уларни қаттиқ ранжитади. Улар кўп ҳолларда жуда катта танқидчи бўладилар. Танқидни ёқтирадилар ва кези келган ҳолда бошқаларни мириқиб танқид қиладилар. Танқид пайтида улар одамни аямайдилар. Ўзлари бировларни бошлаб танқид қилганликлари боис, бошқалардан ҳам танқид кутадилар. Шунинг учун таҳликали, бесарамжон, бировларга таҳдид билан қарайдилар. Улар танқидга доим тайёр бўлганликлари учун ҳам ўзини йўқотиб қўймайдилар, балки акс таъсир ўтказишга жуда уста бўладилар. Улар ҳар доим ўзлари учун қулай вазиятни яратишга улгуришади. Аммо улар бошқаларга бўйсуниб яшайдиган одамлар турига қирмайди.

«Рационалистлар». Рационалистлар ҳамма шароит ва хусусиятларни ўз манфаатларига бўйсундиришга ўрганган одамлардир. Агар конфликтли вазият улар учун фойда келтирса, улар карьераси учун хизмат қилса, улар қўрқмай зиддиятни ўзлари келтириб чиқарадилар. Узок вақт улар ўз асл мақсадларини яшириб юришлари мумкин, аммо улар ўсиши ва ривожланиши учун қулай вазият пишиб етилган бўлса, улар ҳаммани “сотиб” бўлса ҳам ўз мақсадларига эришиш йўлидан борадилар.

«Иродасиз, қатъиятсизлар». Иродасиз одамлар кўпинча бошқа одамлар қўлида қўғирчоқ бўлиб қолганликлари учун ҳам зиддиятли вазиятларда улардан устамонлик билан фойдаланиб қолишади. Улар конфликтларда бирор томон учун жуда катта хизмат қилиб бериши мумкин бўлади. Уларда шахсий фикр, муносабат бўлмайди. Шу боис, улар бошқа гуруҳ ёки инсонлар атрофида ўралашиб юришади. Улар ўзлари зиммасига мажбурият олишдан қўрқадилар. Шу боис, бошқаларнинг қарорларига сўзсиз итоат этадилар. Улардан келадиган ҳавф шундаки, уларни кўпчилик “раҳмдил”, “меҳрибон” одам сифатида қабул қилади. Уларга алданиб қолиш мумкин. Уларга қучлироқ одамлар буюрса, улар қутилмаган ҳолда жуда катта зиён келтириши мумкин бўлади. Шу боис, бундай

одамлардан фойдаланиб, улар конфликтда бирор фикр айта бошласа, кўпчилик “Бу одам яхши. Демак, у тўғри айтаяпти”, - деб алданиб қолади. Иродасиз ва қатъиятсизларнинг бошқа барча зиддиятли типлардан фарқи шундаки, улар конфликтга ўзлари мустақил бормайдилар, улар зиддиятга боришга мажбур бўладилар. Юқорида санаб ўтилган бошқа барча типлар мустақил равишда зиддиятни уюштирувчи ва ундан фойдаланадиган типлар ҳисобланади. Иродасиз ва қатъиятсиз одамлар эса конфликт вазиятларни ўзлари келтириб чиқармайдилар.

Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли шахс ҳислатлари:

- низоли вақтда ўз мақсадларига етишиш учун омил сифатида қарайди;
- низоларни ҳал этишда фаол томон сифатида ўзини намоён этади;
- ўзаро муносабатларда таъсир кўрсатишга мойил;
- низоларда мақсадли ҳаракат қилади, томонларнинг ҳолатини баҳолай олади, турли ҳолатларни ҳисоблайди;
- Жанжалли вазиятларда муомаланинг самарали таъсир этиш усулларини қўллай олади.

ЖАҲЛИ ЧИҚАЁТГАН ОДАМЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ ҚИЛИШ БЎЙИЧА МАСЛАҲАТЛАР

1. Вазиятни ҳолис баҳолашга ҳаракат қилинг. Ақлингизни ишга солинг, ҳиссиётларга берилиб кетманг. Сиздан жаҳли чиқаётган одам билан келгуси муносабатлар нақадар сиз учун қадрли эканлигини баҳоланг. Муаммо нимада? Оппонентингизнинг қайси ҳиссиётлари жабр кўрган? Шуларни аниқланг.

2. Бошқа одам ўз ҳиссиётларини ушлаб тура олмаслиги ва рационал фикр юрита олмаётганлигини ҳам англаг, тушунинг. Одам ғазабланаётганда, одатда тинчлик даврида айтмаган гапларни ва қилмаган ҳаракатларни қилиши мумкин, шу билан бирга, бу ҳаракатларни ўзи ҳоҳламаган ҳолда ошқора қилаётган ва айтаётган бўлиши ҳам мумкин. Бошқа одамни эринмай эшитинг, унинг йиғилиб қолган эмоцияларининг чиқиб кетишга имкон беринг. Ўзингизнинг эмоционал вазиятга тортилишингиз ва қалбингизда жавоб қайтариш нияти туғилишидан эҳтиёт бўлинг. Бир-бирингизни таҳқирламаг. Эсингизда турсин - шахсга эмас, муаммога ҳужум қилиш лозим.

3. Бошқа одамга ўзингизнинг ҳам конфликт ҳақида ўйлаётганингиз, безовта бўлаётганлигини айтинг. Муаммо сиз учун ҳам муҳим эканлиги, сиз ҳам уни қўлдан келганча ечишга ҳаракат қилаётганлигингизни, унга қарши юрагингизда адоват йўқлигини айтинг. Бошқа одамдан, мавзу бўйича суҳбатланиш учун қачон вақти бўлишини сўранг. У билан самимий гаплашиш учун доим тайёр эканлигингизни айтинг.

4. Суҳбат учун қулай ва тинч жой топинг, ҳеч ким ҳалақит бермайдиган, осуда, кенг ва очиқ жой жаҳлдор одам билан суҳбатланиш учун энг қулай жойдир, одам кўп, тор жойларни танламаг, кенг суҳбат кенгликни талаб этади.

5. Баҳслашманг, ким ҳақ, ким ноҳақ эканлиги муҳим эмас. Муҳими суҳбатдошингизни тинчлантириш ва муаммо ечимини қидиришдир.

6. Бошқа одамнинг тана забонига эътибор беринг. Агар унинг ҳаракатларидан сизнинг ҳаётингиз ва саломатлигингизга зарар етишини

тушуниб қолсангиз, зудлик билан бу одамни ҳоли қолдириш йўлини қилинг. Агар ҳаётингизга ҳавф бўлмаса, қочманг.

7. Ўзингизнинг тана забонингизни назорат қилинг, ўзингиз ҳам суҳбатдошингизга дўк-пўписали ҳаракат рамзлари ҳамда сигналлари жўнатмаётганлигингизга ишонч ҳосил қилинг. Унга жуда яқин ўғирманг.

8. Ўз овозингиз интонациясига эътибор беринг, юмшоқ, тинч, самимий овозда гапиришга ҳаракат қилинг. Тинчлантирадиган сўзларни топиб ишлатинг.

9. Сиз билан бошқалар ўзларини қандай тутишларини хоҳласангиз, ўшандай ўзингизни тутинг. Ўзингизни на такаббурлик ва манманлик билан, шунингдек, марҳаматли қилиб ҳам қилиб кўрсатманг. Такаббурлик унинг жаҳлини баттар оширади, марҳаматли бўлишингиз унинг нафсониятига тегади. Сизнинг тенг муносабатингиз конфликт ечимининг энг муҳим шартларидандир.

10. Адолатли конфликт ечими бўйича ўз зиммангизга маълум мажбуриятлар олинг. Баъзан ҳаммасига қўл силтаб, кетиб қолгингиз келади. Баъзи ҳолларда бу ёрдам беради ҳам. Аммо муаммо ечимини қидириш устида ишлаш фойдалироқдир.

АЁЛ ВА ЭРКАКЛАРНИНГ ТАФАККУР ТАРЗИДАГИ ФАРҚЛАР

Қарама-қарши жинсни сиз яхши тушунасизми? Унинг нималар ҳақида ўйлаши ва қандай хулосалар қилишини биласизми? Қарама-қарши жинслар, яъни эркак ва аёллар тафаккур тарзи, улар иккаласи ҳам инсон бўлганлиги учун, бирми ёки турличами?

Биз бу саволларга жавоб беришга ёрдам берамиз. Қуйида эркаклар ва аёлларга хос бўлган хусусиятлар ҳақида маълум тартибда мужассам этилган саволлар ва уларга жавобларни кўриб чиқамиз. Саволлар назарий асосланган бўлиб, илмий тадқиқотлар асосига қурилган. Улар асосида 10 та хулоса берилган. Саволлар аёл ва эркак психологик ҳолатлари бўйича кенг тарқалган стереотиплар асосига қурилган. Мана шундай стереотиплардан бири – “Эркаклар ҳеч қачон эътибор билан тингламайдилар, аёллар эса умуман гапни тушунмайдилар”, стереотипидир.

Жумланинг ҳар икки бўғинида ҳам асл ҳолатнинг бузилиши мавжуд. Эркаклар тинглай оладилар, аёллар эса тўғри тушунтирилса, тушуна оладилар. Ана шу хулосалар, сизнинг фикрингизча, тўғри ёки нотўғрилигини ўзингиз ҳам айтишингиз лозим. Ўз муносабатингизни аниқлаб олгандан сўнг, ўз жавобларингизни тўғри жавоблар билан солиштиринг.

Саволлар:

1. Аёлларда интуиция эркакларга нисбатан ривожланган бўлади. Уларда олтинчи хис бор, буни кўпинча «аёллар интуицияси» деб аташади. Тўғрими ёки нотўғри?

2. Аёллар кўп гапиради. Ўтиришларда улар эркакларга нисбатан анча кўп гапирадилар.

3. Аёллар кўпроқ бошқаларга қўлларини текизадилар.

4. Аёллар муаммони биринчи бўлиб сезадилар ва муаммога қарши тура оладилар.

5. Умуман олганда, эркаклар ва аёлларнинг суҳбат учун танлайдиган мавзулари бир хилдир.

6. Турли тадбирларда одамлар аёлларга нисбатан эркакларни кўпроқ диққат билан эшитиладилар.

7. Эркаклар аёлларга нисбатан самимийроқ ва очиқдирлар.

8. Эркаклар ва аёллар умуман бир хил нарсалар устидан кулишади, уларда юморга муносабат ўхшашдир.

9. Эркаклар ўзларига нисбатан масъулроқ бўлиб, омади келмаганда айбни кўпроқ ўзларидан кидирадилар.

10. Эркаклар воқеа-ҳодисани авра-астаригача муҳокама қилишни ёқтирадилар.

Жавоблар:

1. **Нотўғри.** Тадқиқотлар аёлларнинг алоҳида хусусияти борлигини тасдиқламайди ва улардаги интуиция эркаклардагидан кучлироқ эмас. Аммо аёллар нарсаларнинг энг кичик элементларигача, майда-чўйдасигача алоҳида эътибор беришади. Бу кичик деталларга бўлган эътибор уларда “интуиция кучли” деган нотўғри тушунчанинг шаклланишга сабаб бўлган. Масалан, интонация, мимика, тана ҳаракатлари, ким қандай қийинганлиги, унинг модаси ва ранги в.х.

2. **Нотўғри.** Аёлларга нисбатан эркаклар кўпроқ гапирдиладилар. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, бир расмни таърифлаб бериш сўралганда, аёллар уни ўртача 3 минут таърифлаганлар, эркаклар эса худди шу расм ҳақида ўртача 13 дақиқа гапирганлар.

3. **Нотўғри.** Одатда эркаклар аёлларга нисбатан кўпроқ бошқа одамларга қўл тегизадиладилар. Улар аёлларни кузатиб қўйганда, машина ёки стол атрофига ўтирилганда, бирор ёрдам беришда кўпроқ аёлларга қўл тегизадиладилар, ўртача олганда, эркаклар аёлларга нисбатан 4 маротаба кўпроқ аёлларга қўл тегизадиладилар. Шунингдек, эркаклар ўзаро ҳам бир-бирларига кўп қўл

тегизадилар (саломлашганда, спорт ўйинларида, бир-бирларини қўллаб-қувватлаганда).

4. Тўғри. Эркаклар кўпрок баёнот килсалар ҳам, аслида аёллар биринчи бўлиб турли ижтимоий ва оилавий муаммолар ҳақида гапира бошлайдилар. Шунга қарамадан аёллар муаммони кўпрок юмшатиброк, тўғридан-тўғри айтмасдан, пардалироқ қилиб маълум қиладилар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аёллар ОИТС, наркомания, уюшган жиноятчилик, жинсий касалликлар бўйича жамоат фикрига биринчилардан таъсир этишни бошлаганлар ва таъсир эта олганлар. Аёллар жамиятдаги инкирозлар ва муаммоларни биринчи бўлиб белгилайдилар ва жамоа муҳокамасига қўйишга интиладилар. Аммо аёллар қўлида молиявий ресурсларнинг мавжуд эмаслигини ҳисобга олган ҳолда улар жамиятдаги мана шундай инкирозий вазиятларга қарши кенг ва такомиллашган ҳаракатларни олиб бора олмайдилар.

5. Нотўғри. Одатда, эркаклар ва аёллар ҳар хил нарсалар ҳақида гапирадилар. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аёллар кўпрок пархез, ўзаро муносабатлар, ташқи кўриниш, кийим-кечак, саломатликни асраш, ҳис-туйғулар ҳақида гапиришни ёқтирадилар, эркаклар эса спорт, сиёсат, техника, илмий янгилликлар, иш, машиналар ҳақида кўпрок гапирадилар. Аёллар ва эркаклар ўртасида мавзу танлашда катта фарқлар мавжуд.

6. Тўғри. Ҳақиқатидан ҳам эркакларнинг маърузаларини кўпрок кизиқиш билан тинглашади. Ҳам эркак, ҳам аёл тингловчилар ўртасида ўтказилган тадқиқот эркак маърузачиларнинг маърузалари кўпрок эътибор билан тингланишини исбот қилган.

7. Нотўғри. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эркаклар эмас, балки аёллар кўпрок самимий ҳолда, кўзларга қараб, илиқлик билан суҳбат қуришар экан. Агар суҳбат яхши давом этса, аёллар кўзларга қарашни чўзишади, эркаклар эса кўз уриштиришлардан қочишади. Шунингдек, аёллар кўпроқ қулибқарашади, суҳбат давомида бошларини қимирлатиб, суҳбат мавзуини маъқуллаб туришади. Эркаклар ўз самимийлигини очик билдиришдан чўчишади.

Самимийлик аёлларга хос хусусият, кўрслик ва сирларни яшира олиш эркакларга хос хусусият сифатида баҳоланади.

8. **Нотўғри.** Эркаклар ва аёлларнинг юморга муносабати турличадир. Аёллар эркакларга нисбатан кам хазиллашишади. Эркаклар хазили кўполрок бўлади. Эркаклар ўзаро жуда кўп хазил ишлатишади.

9. **Нотўғри.** Тадкикотлар шуни кўрсатадики, аёллар эркакларга нисбатан кўпрок ўз-ўзига нисбатан танкидий назар билан қарай олишади, ўзларига нисбатан танкидий фикр-мулоҳаларни қабул қила олишади ва эшитишади. Улар бундай вазиятларда ўз-ўзларини айблашга мойилроқдирлар. Улар суҳбат давомида ўз нутқларида «Мени кечирасиз...», «Мен бошқа нарсани назарда тутган эдим...», «Афсус...», «Узр» каби сўзларни кўпрок ишлатишади. Эркаклар кўкқисдан уларга қарши қаратилган танкидни «сапчиш», тан олмаслик, исбот этилишини талаб қилиш, ўзганинг айбларини топишга уриниш йўналишида қабул қилишади. Эркаклар ўз ичида танкид тўғрилигини тан олсалар ҳам, ташқарида ўзларини аксинча тутадилар. Уларнинг кўпчилиги танкидни, айниқса у аёл киши томонидан билдириладиган бўлса, тан олишни ўзларига эп кўрмайдилар.

10. **Нотўғри.** Аёллар муаммонинг энг майда деталларигача муҳокама қилишади. Шунингдек, аёллар муаммога ҳар турли таърифлар беришда эркакларга нисбатан устунроқ бўлиб, жараёнга ижодий ёндашадилар. Аммо аёллар кўпрок, майда нарсаларга эътибор қаратиб, бош мазмунни ажратиб олишга эринадилар. Аёлларни қизиқтирган майда-чуйдалар эркакларнинг энсасини қотиради. Улар аниқлик тарафдоридирлар. Шу боис, эркаклар турли муаммоларни аниқ ифода этган, муаммонинг бош мазмунини белгилаб бера олган инсонлар сифатида ўзини кўрсата оладилар.

ОИЛАВИЙ ҲАЁТНИ ТЎҒРИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ, УНИ ЗИДДИЯТЛАРДАН АСРАШ БЎЙИЧА ҚИЗЛАРГА МАСЛАҲАТЛАР:

Турмушга чиқиш, уйланиш, тўй ҳаракатлари ҳар икки томон учун ҳам стресс вазияти ҳисобланади. Тўй ташвишлари ҳаммани бирлаштиради, аммо тўй ўтганидан сўнг стресс вазият ўтиб кетмайди, балки ҳар икки томон, яъни келин ва куёв учун ҳам янги вазиятдаги янги ҳаёт шароити бошланганлигини англатади. Мана шу янги ҳаётни сиз қандай қуришга интилангиз ва ўз атрофингизга бошқа оила-аъзоларини бирлаштира олангиз, сизнинг ҳаётингиз мана шу тартибларда ривожлана бошлайди. Самимийлик, тўғрилиқ, донмий яхши кайфият, меҳнатга тайёрлик, ҳурмат, оилани кадрлаш, йигитнинг ота-онасини эъзозлаш каби ҳислатлар сизга қўл келади.

- сиз келин бўлиб тушаётган оиланинг кадриятлари, тузилиши, кун тартиби бўйича барча тартибларни ва маълумотларни чуқур ўрганишга тўғри келади.

- янги оиладаги барча аъзолар, кайнота, қайнона, қизлар ва йигитлар характерларига доир кузатишларни йиғиб боринг, уларнинг характери ва одатларини билиб олишга урининг.

- қайнонангиз нималарни сиздан талаб қиляпти, у нима нарсаларни хуш кўради, нима нарса ва ҳодисалар унинг асабига тегади, шуни ўрганинг, агар қайнонангиз талабларини бажариш имконияти бўлса, у ҳам сизни яхши билиб олгунича, уларни сўзсиз амалга оширишга сайи-ҳаракат қилинг.

- худди шундай, қайнотангизталаблари ва хоҳишларини назарда тутинг.

- худди шундай ёстикдошингизнинг кайфияти, мимикаси, кўз қарашлари, характери ва одатлари, нима нарсаларни хуш кўриши, нима нарсаларни ёмон кўриши, умуман унинг инсон сифатидаги индивидуал томонларини жуда яхши билиб олишга ҳаракат қилинг, унинг салбий томонларини ўчириб, ижобий томонларини оширишга сайи-ҳаракат қилинг, чунки хотин – эрнинг тарбиячисидир. Агар эрингиз рашкчи бўлса, қандай вазиятларда рашк қилишини назарга олинг, агар эрингиз овқатда талабчан бўлса, унга ёқадиган

овкатларни пиширишга урининг, агар эрингиз озодаликни ёқтирса, сарамжон-саришта бўлишга ҳаракат килинг, эрингиз одатларига мослашишга ҳаракат килинг.

- агар кайнона ва кайнотангиз талаблари уларнинг ўғли сизга қўяётган талаблар билан мос келмаса, мазкур муаммони кайнона ва кайнотангиз ҳамда эрингиз билан ҳамжиҳатликда тинчлик билан дўстона ва илиқ муҳокама қилишга ҳаракат қилиб кўринг.

- кайнонангизнинг сизни тарбиялашга уриниши бўйича сайи-ҳаракатларига чидам ва сабр-қаноат билан ёндашинг, кайнонангиз бирданига сизнинг қандай инсон эканлигингиз ва нималарни исташингизни билиб ололмайди, сиз ва кайнонангиз ўзаро бир-бирларингизни таниш ва ўрганиш жараёнидасизлар.

- сидқидилдан қилинган меҳнат дарров ўзини намоён қилади, ўз меҳнатингиз ва ширин тилингизни атрофдагилардан аяманг, самимий бўлинг, доимо кулиб туринг, очиқ юз билан қаранг, бошқаларнинг сўзлари ва ҳаракатларидан ёмонлик кидирманг, меҳрингизни берсангиз меҳр олишингиз осонлашади;

- ўз муаммоларингиз, фикрлар, ўй ва қарашларингизни самимий ўртоқлашишга ҳаракат қилинг, чунки сиз бундан буён фалончихоннинг “кизи” эмас, фалончихоннинг “келини”сиз. Сизнинг ютуқларингиз ҳам, камчиликларингиз ҳам аввало янги оила мавқеига таъсир этишини эсдан чиқарманг.

- ўз саломатлигингиз борасидаги маълумотларни ҳам очиқ муҳокама этишга одатланинг, агар сиз ўзингизни нохуш сезаётган бўлсангиз, аммо буни яширсангиз, бунинг оқибатлари ёмон бўлиши мумкин;

- агар уй юмушлари фақат сизнинг зиммангизга юкланса, бунинг оқибатида на ишда, на уйда, на эрингизнинг талабларида сиз уларни бажара олмаётган бўлсангиз, бу ҳолатни эрингиз билан очиқ ва самимий муҳокама этинг, хотин – сотиб олинган эрксиз қул ва бепул мардикор ҳам эмас. Хотин – уйнинг ҳамма мажбуриятларини сўзсиз бажаришга мажбурият ҳам олган эмас.

Тирик – жон, у билан хар кандай вазият содир бўлиши мумкин. Уй мажбуриятлари тенглик асосида тўғри тақсимланса, ҳамма - меҳнат қилишга ҳам, дам олишга ҳам улгуради.

- хар кандай оилада эр мажбуриятлари ҳамда хотин мажбуриятлари мавжуд. Ўз мажбуриятларингизни бошқалар зиммасига сабабсиз юклашга одатланманг. Мажбуриятлар масаласида ҳам содиқлик, самимийлик ва тенглик тамойилларига бўйсунинг.

- сизнинг янги оиладаги ҳаётингиз бир неча босқичлардан иборат бўлади:

Биринчи босқич - янги келинлик босқичи. Бу даврда ҳамма сизга ҳурмат ва иззат билан, бошқа томондан эса, жуда катта қизиқиш билан ёндашади. Доимо кулиб турсангиз, янги оиладаги ўз хушнудлигингизни очик кўрсатиб турсангиз, кайфиятингиздаги бахтиёрлик нурларини бошқалар билан ўртоқлашсангиз, оиладаги умумий муҳит ҳам кўтаринкилик асосида ривожланади. Агар сал нарсга жиззакилик ва тажанглик қилсангиз, бошқалар ҳам сизга шундай муносабат билдиришга ҳақли бўладилар.

Иккинчи босқич – оиланинг тенг ҳуқуқли аъзосига айланиш босқичи. Бу даврда сиз фарзандли бўласиз. Янги қариндошлар билан алоқаларингиз давомий, самимий, ишонч асосида ривожланиб боради. Сиз ўзингизнинг муаммоларингизни очик айтишга одатланасиз. Сиз оиланинг ҳақиқий аъзоси бўлиб борасиз.

Учинчи босқич – оилавий муносабатларда келинликдан чиндан ҳам ҳақиқий аъзоликка ўтиш, келинликдан ҳақиқий уй бекалигига ўтиш босқичидир. Сиз бир неча фарзанднинг онасисиз. Кўп масалаларни қайнона, қайнотангиз билан эмас, фақат эрингиз билан ҳал эта бошлайсиз. Оила – тамомила мустақил оилага айланиб боради. Сизни кўпроқ фарзандлар тарбияси, улар қамоли ва оиланинг тўқинлиги масалалари қизиқтира бошлайди. Сиз фарзандларингизни ўқитиш ва билимли қилиш, уларга ҳунар бериш, уларнинг келажагини таъминлаш, уларни оилали қилиш каби вазифалар билан шуғуллана бошлайсиз.

Тўртинчи босқич – сиз оиланинг юкори мартабали аъзосига айлана борасиз. Сиз бу даврда ўзингиз ҳам қайноналик даврига кириб борасиз. Бу даврда қайнона ва қайнотангиз анча ўзини олдириб қўйган бўлади. Агар сиз уларга ҳурмат билан сидкидилдан хизмат қилишдан ўзингизни олиб қочмасангиз, сизнинг қарчилигингиз ҳам ҳурмат ва иззатда ўтади. Уларга, яъни қайнона ва қайнотангизга бу даврда ширин сўз, яхши таом, озодалик ярашади. Ўз меҳрингизни улардан бу даврда аяманг. Эрингиз сизнинг қилган амалларингиздан умрбод рози бўлиб қолади.

- янги оила муносабатларига бутунлай шўнғиб кетиб, ўз ота-онангиз манфаатларини унутиб қўйманг. Турмушга чиққандан сўнг улар зиммасига ҳадеб моддий талаблар қўяверманг. Инсон – нарса билан бахтли бўла олмайди. Ўз ота-онангизга ҳам меҳр кўрсатишга улгуринг. Улар ҳам ганимат. Уларни ҳам рози қилинг. Фарзандларингизни қариликни ҳурмат ва иззат қилиш, уларга кўмак беришга одатлантиринг, шундагина фарзандларингиз сизнинг қарчилигингизни таъминлайдиган бўлади.

- эрингиз ва ўзингизнинг яқин қариндошларингизга бир хилда муносабат кўрсатинг, уларни айирманг, уларни тенг кўринг ва тенг муносабат билдириг.

- эрингизнинг ютуқлари ва такомили учун хизмат қилишни ўзингизга саодат деб билинг, унга ҳамдард ва ҳамсуҳбат бўлинг, унга таянч бўлишга сайи-ҳаракат қилинг, фарзандларингизга ўз отасини ҳурмат қилишни сингдириг, отасининг ишларидан гурурланишни ўргатинг.

- келин сифатида сизнинг ўзига хос мажбуриятларингиз қаторида ҳуқуқларингиз ҳам мавжуд. Аммо ана шу ҳуқуқлар поймол этилаётган бўлса, қайнона-қайнота томонидан сиз мунтазам психологик таҳқирлансангиз, эрингиз томонидан зўравонлик кўрсангиз, инсон сифатида сизнинг оилада қадрингиз бўлмаса, ўз ҳуқуқларингизни ҳимоя қилишга сизнинг ҳаққингиз бор. Сизни аёл ва она сифатида давлат қонунларини ҳам, дин арконлари ҳам ўз ҳимоясига олади. Буни унутманг!

ОИЛАВИЙ ҲАЁТНИ ТЎҒРИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ, УНИ ЗИДДИЯТЛАРДАН АСРАШ БЎЙИЧА ЙИГИТЛАРГА МАСЛАҲАТЛАР:

Сиз ўзингиз учун ҳамдард ва ҳамсуҳбат инсон танладингиз. Сизнинг ҳаётингиз унинг ҳаёти билан умрбод боғланди. У сизга ўзини ишониб топширди. Танлаш масъулияти сизда эди. Шунинг учун сиз унинг тақдири, келажаги, саломатлиги, тинчлиги учун масъулиятни бўйнингизга оласиз. **Сиз – унга масъулсиз. Аммо унга ҳўжайин, унга эга эмассиз.** Сиз айнан масъулсиз. Хотин, сизга турмушга чиққанидан сўнг, дунёвий давлат конунлари бўйича ҳам, диний ақидалар бўйича ҳам ўз эркини ўзида сақлаб қолади. Чунки хотин бутунлай эркини сизга топширган кул эмас. Оила тинчлиги, тақдири, келажаги, саломатлиги масалалари кўпроқ сизнинг зиммангизда бўлади. Ислом динига “Хотин аллоҳнинг неъматидир. Хотин – эр масъулиятига топширилган қарз” ҳисобланади. Уни қандай қабул қилинган бўлса, шундай соғлом аллоҳга топшириш лозимлиги уқтирилади.

- хотинингизга бўлган оиладаги муносабат сизга жуда кўп параметрлари бўйича боғлиқ бўлади. Агар сиз хурсанд бўлсангиз – атрофдагилар ҳам уни хурсандлик билан қабул қилишади. Энг аввало, фақат ўзингиз ёқтирган кизни хотинликка танланг. Бу ишда ҳеч қачон бировларнинг ақли билан иш тутманг. Аёл кишининг ҳамма ижобий кўрсаткичлари билан бир қаторда айнан танланаётган киз сизга ёқдими ёки йўқми, шунга қараб қарор қилинг. Ота-она сизга келин танлаши – табиий ҳол. Бу уларнинг фарзи, улар зиммасидаги вазифа. Сиз уларнинг хоҳишини инобатга оласиз, ҳолос. Аммо ким билан яшашни сиз ўзингиз танлашингиз лозим. Агар киз бола сизга ёқмаётган бўлса, унинг тақдири билан ўйнашманг.

- янги оилага кириб бориш, унинг аъзосига айланиш осон ишлардан эмас. Келинга жуда катта стресс ҳолати таъсир кўрсатади. Бир томондан, сиз билан яқиндан танишади, иккинчи томондан, бутун оила аъзолари билан мулоқот қилиши лозим бўлади. Бошқалар билан тил топишиш ўз ўзидан вужудга

келмайди. Аммо келин зиммасидаги вазифа - ҳамма билан тил топишиши шарт! Унинг мана шу ҳолатида сиз унга жуда катта таянч бўлишингиз, ҳамманинг ўзига ҳос хусусиятларини тушунтиришингиз, онангиз ва келин орасидаги муносабатларни тўғри ташкил қилишингиз талаб этилади.

- Она ва янги келин орасидаги муносабатлар масаласи жуда катта масъуллик талаб этадиган ўта нозик масалалардан ҳисобланади. Чунки она – келинга баҳо берувчи, унинг ҳар бир қадамини текшириб, ўз чиғиригидан ўтказиб, оиладаги унга нисбатан бўлган ижобий ёки салбий муносабатни шакллантирувчи бош инсон ҳисобланади. Сиз – уйланишга қарор қилган кунингиздан бошлаб, мана шу вазифани, яъни она билан хотин ўртасидаги мутаносиб муносабатлар масаласини ҳам уддалашим керак, дейишингиз лозим бўлади. Чунки тарозининг икки палласида бўлганидек, бир томонда – она рози, иккинчи томонда – хотин рози шароитини вужудга келтириш, айнан шундай тартибни ўрнатиш ва қуриш сизнинг зиммангизда. Бир томондан она, сизнинг эр сифатида шаклланишингиз учун имкон яратиши, сизнинг эркингизни бўғиб қўймаслиги, сизнинг номингиздан қарорлар қабул қилмаслиги лозим бўлади. Иккинчи томондан, она сизнинг ёнингизда келиннинг янги оилага кириб боришини таъминлаши, унга қўмақдош бўлиши талаб этилади. Она – ҳукмдор эмас, она – меҳрибон! Учинчи томондан, онанинг оиладаги мавжуд энг нуфузли мавқеини келин таъминлаши, бу ўриннинг ҳурматли ва иззатли бўлишига иқдор бўлиши, онани сизнинг онангиз бўлгани учун ҳам доимо ҳурматлаши лозим бўлади. Аслида, бу масалаларнинг ҳаммаси инсон ҳуқуқлари ва эрки доирасида ётади. Агар сиз болаликданок бошқа инсонларнинг ҳам ҳуқуқлари мавжудлиги, уларни ҳурмат қилиш лозимлигини билсангиз, тўғри қарорлар қабул қиласиз. Сиз, оила қурган инсон сифатида ўз хотингизга тайинлайдиган қонуниятлардан бири – **“ҳеч бир вазиятда, ҳеч бир шароитда онани беҳурмат қилмаслик”**, агар муаммо келиб чиқса, сиз билан бомаслаҳат уни ечишга интилиш, ҳимояни сиз орқали амалга ошириш бўлади. Сиз, оила қурган инсон сифатида ўз онангиздан қатъий талаб этадиган қонуниятлардан бири –

“келинга ўз ўглининг хотини, айнан унинг яъни кайнонанинг ўглига ишониб ўз тақдирини топширган инсон сифатида, ўз невараларининг онаси сифатида” муносабатда бўлиш талабидир.

- биринчи кунларданок янги оила тартиблари келинни масъулиятли бўлишга, тартибга чакиради. Унинг зиммасидаги вазифалар ортади. Агар у ҳамма вазифаларни уддаласа, оиладаги хурсандлик ортади. Аммо агар у ўз вазифаларини уддалай олмаса, айнан сиз унга сабрли ва қаноатли муносабатда бўлишингиз, у ўз вазифаларини билиб олишига имкон яратишингиз лозим бўлади. Чунки сиз унинг масъулиятини бўйнингизга олган инсонсиз, шу билан бирга, сиз унинг посбони ва химоячисисиз. У янги оилада авваламбор факат сизга суянади.

- келинга қўйиладиган талаб ва мажбуриятлар аниқ бўлиши лозим. Келинга бериладиган талаблар асосан бир одам томонидан етказилиши лозим. У одам — сиз бўлсангиз айни муддао. Чунки келин деб ҳамма ундан бирор нарсани ўзича талаб қилаверса, баъзан бир пайтнинг ўзида бир неча жойларга бориб, бир неча ишларни қилиши лозим бўлалиган ҳолатлар ҳам келиб чиқиши мумкин. Бу вазиятда томонларнинг бафуржа ва бомаслаҳат иш тутишлари керак бўлади.

- келин саломатлиги — сизнинг бўлгуси фарзандарингиз саломатлиги деганидир. Шунинг учун унинг саломатлигига эътиборли бўлинг. Ҳомиладор аёлни овқатдан сиқиш, уни ҳўрлаш мумкин эмас. Бу сизнинг фарзандингизнинг саломатлигига таъсир кўрсатади.

- келин сизнинг ота-онангизни иккинчи ота-она сифатида сўзсиз қабул қилади. Кўпинча, ўз онасини оддий “опа” (ёки ая, она) деб чакириб, ўз кайнонасини “онажон” деб чакираётган келинларни учратамиз. Келиннинг онани ўз қизини чиқаргандан сўнг оналик вазифасидан бўшамайди, у умрбод она бўлиб қолади. Демак, сиз тарафингиздан ҳам бу масалада масъуллик жойиз. Келин ҳар икки онасига ҳурмат кўрсатиши, ўз онасини тўйдан кейин ҳам иззатда ушлаши лозим бўлади. Бир она сизни туғиб, тарбиялаган бўлса,

иккинчи она уни туғиб, уни тарбиялаган. Сиз эса куёв сифатида уларнинг ҳар бирининг ҳурматланиши учун шароит яратиб беришингиз лозим бўлади.

- беайб - парвардигор, дейилади. Яъни, инсоннинг маълум бир хатоликлар қилиши табиий ҳол, ҳисобланади. Ҳеч бир инсон хатосиз яшамайди. Аммо хато тузатилмагунгача хато ҳисобланади. Хато тузатилгандан кейин хато бўлмайди. Шу боис, сизнинг завжингиз хато қилиб қўйса, унга меҳр ва адолат билан тушунтириш, муаммонинг туб моҳиятини ўзингиз англаб етмагунингизгача босим ва таъйиқ ўтказмаслик йўлидан боринг, сиздан ўз хатоликлари борасида меҳрли муносабат кўрган инсон, ҳеч замонга сизга қарши ҳаракатга журъат этмайди. Меҳрнинг кучи катта, шуни эсдан чиқарманг!

- оиланинг боши бўлиш, унинг тирикчилигини таъминлаш, оила равнақини режалаштириш осон ишлардан эмас. Бу ишларни асосан эркакларимиз ўз зиммаларига олишган. Оила тирикчилигини амалга ошириш – жуда катта меҳнат ва интилиш асосида рўёбга чиқади. Аёллар эркакларимизнинг оилапарвар бўлиб, ўз оилалари таъминоти йўлидаги сайи-ҳаракатларига жуда катта ҳурмат билан қараши лозим. Эркаклар эса ўз хотинларининг оилага доир ички юмушлар, болалар тарбияси, уй саришталиги билан шуғулланаётганликларини ҳурмат билан қабул қилиши керак. Хотин факат уй юмушлари билан овора бўлиб, ўзига эътиборни сусайтирган бўлса, уларни ҳаётдан орқада қолган ва қизиқарсиз суҳбатдош сифатида эмас, балки, ислом динида таъкидланган эрнинг маблағини асраб-авайлиб, йиғиб-териб берувчи, уни режа билан сарф-ҳаражат қилувчи ўз посбони ва таянчи сифатида қабул қилиши лозим. Эркакларнинг ҳам, аёлларнинг ҳам бири бирисиз яшаши қийин. Буни тан олиш керак. Эркаклар ва аёллар ягона яхлит бирлик ҳисобланади. Муҳаббат аллоҳ неъмат, деб бекорга айтилмаган. Демак, йигитлар ўз номи ва масъулиятига олган қизларни униб ўстиришлари, уларнинг оила посбонига айланишларига қўмақ беришлари, уларга меҳрли муносабат кўрсатишлари лозим бўлади.

Кўриниб турибдики, янги оила қурилишида ҳар икки томон учун ҳам жуда катта масъулиятли қарорлар қабул қилиш жараёни бошланади. Ҳар икки томон, яъни кизлар ва йигитлар учун маслаҳатларни бир неча баробар кўпайтириш мумкин. Аммо ҳаёт ўзининг қутилмаганлиги ва ранг-баранглиги билан ўзига хосдир. Биз бу ўринда ҳаётда кузатилиши мумкин бўлган барча ҳолатларнинг олдини олиб, маслаҳатлар бера олмаймиз. Шу боис, ҳаётнинг энг муҳим қонуниятларидан бири шундаки, ҳар бир одамнинг ҳаётида унга энг яқин бўлган одамлар таркиби бўлади. Улар сирасида — эр, хотин, фарзандлар, ота-оналар қиради. Аммо кўпинча айнан мана шулар бизнинг қазабимиз, жаҳлимиз, кайфиятимизнинг ёмонлиги, жиззақилигимиз, бардошли бўлмаганимиз, қонаёт қилмаганимиз, дағаллигимиз, кўрслигимиз, ўзимизни устун қўйишимиз, дағдағаларимиз сабабли азият чекишади. Инсон умри бир пастда ўтиб кетади. Агар ўз вақтида биз уларга ҳурмат ва эътибор кўрсатмаган бўлсак, кейинги армонлар уларни бизга қайтариб бермайди. Инсонларни ҳурмат қилиш, улар эркини эътиборга олиш — ҳаётнинг бош талабларидан бири эканлигини унутманг!

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ БУЗИЛИШИГА ОЛИБ КЕЛАДИГАН БАЪЗИ ҲОЛАТЛАР:

Эътикод. Диний эътикод инсоннинг табиий эҳтиёжларидан ҳисобланади. Аммо авваллари диний эътикодни одамлар рўй рост кўрсата олмас эдилар. Бугунги кунда эса эътикод эркинлиги тамойили амал қилмоқда. Бунинг натижасида авваллари ўз эътикодини намоён қила олмаган баъзи инсонлар унинг тўла бажариш имкониятига эга бўлмоқдадирлар. Эътикод ва уни кўрсатиш аломатлари бўйича баъзан оилаларда турли инкирозлар ҳам юзага келмоқда. Масалан, ўқимишли оила. Оилада ота ҳам, она ҳам давлат идораларида ишлайди. Отанинг дўсту ёрлари уни диний эътикод бўйича билим ва малакасини оширишга ёрдам беришади. Аммо унда ҳаддан ташқари диний эътикодга берилиш, ҳаётининг ҳамма соҳаларини диний эътикод билангина баҳолаш хусусиятлари пайдо бўла бошлайди. Шу билан, у бирданига ўз оиласида хотини ва қизларининг ҳижобга киришини талаб қила бошлайди. Улар эса бунни исташмайди. Оила бошлиғи бўлгани учун, ота ўз хотини ва қизларини отасига бўйсунмаганликда айблай бошлайди. Уларнинг ҳижоб ўрамаганликларини уни ҳурмат қилмаганликлари, уни менсимасликлари сифатида баҳолайди. Мен ота бўлганлигим учун оилада ҳамма мени айтганимни қилиши шарт, - деб билади. Оиланинг тинчи бузилади. Аммо ислом дини эркин эътикодга асосланган эканлигини, диний эътикодга ҳеч кимни мажбурлаб бўлмаслиги, диний эътикод инсоннинг эркин хоҳиши ва иродаси махсули эканлигини ота ўқимишли бўлса ҳам инобатга олмайди. Натижада, оила бузилиши учун сабаб сунъий равишда яратилади. Диний эътикод муҳим ижтимоий категория. Уни азалдан мавжуд бўлиб, инсонларни яхшилик ва покликка ундовчи зарурият сифатида ҳар доим ардоқланган. Аммо диний эътикодни сунъий равишда мажбуран сингдириб бўлмайди. Диний эътикод конкрет инсон тасарруфидаги мажбурият бўлиб қолади. Шу билан бирга, мамлакатимиз қонунчилиги асосида даҳрийлар, яъни ҳеч қандай динга ишонмаганлар ҳуқуқлари ҳам тан олинади. Бу эса, даҳрийлар ёмон, бизга тўғри

келмайдиган одамлар экан-да, деган ҳуосаларга олиб келмайди. Ислом дини бағрикенг динлардан ҳисобланади. Ислом дини инсон эркини ҳурмат қилиш йўлидан боришни чакиради. Шунинг учун, агар инсон диний эътиқодли ва тақводор бўлишни истаса, факат мачитлардаги даъватларни эшитибгина қолмай, балки эринмасдан асл манбаларни ўрганиб, уларни мутолаа қилиш йўлидан бормоғи лозим. Асл манбаларнинг барчасида динни мажбурламаслик бўйича маълум ақидалар таъкидланади.

Дўстлар. Оилавий тинч муносабатларга раҳна солувчи воқеликларлардан бири – бу қиз ва йигитнинг дўстлари ҳисобланади. Агар улар оила ишларига ҳадеб аралашавермасалар, ёш оиланинг тинчини ўйласалар, бу – тўғри вазият. Аммо баъзан йигитнинг дўстлари уни ҳар кеча чойхоналарга олиб чиқиб кетиб, у ердан қуёв кеч қайтиб, кейин ўз хотинини беҳурмат қилаверса, бунда оила ўз тинчи ва ўз ҳурматини ҳам йўқота бошлайди. Кўпчилик аёллар оиланинг бузилиш учун икки асосий сабаб мавжуд деб ўйлайди. Улар – агар эр қуч ишлатса, хотинини урса ва кейинги сабаб – эр алкоголь ичимликларга хуруж қилса. Учинчи сабаблардан бири – эрнинг ёки хотиннинг жуда тармоқлаб кетган дўстлари бўлиши мумкин. Дўстлар ўзи хохламаган ҳолда эр ва хотин ўртасига совуқчилик киритиб қўйиши мумкин. Ёш оила ўз қадриятларини яратиб, ўзи оёққа туриб олғунига қадар, бошқалар унинг фаолиятига кенг равишда аралашмагани маъқул.

Нохак қўнгил оғриши. Оилавий турмуш доим ҳам бир текис, тинч ва равон давом этавермайди. Баъзан йиллаб инсон қалбига азоб берган воқеа ва ҳодисалар алами сизнинг бахтингизга раҳна солади. Агар сиз ҳадеб уларга қулоқ солаверсангиз ва ўз яқинларингиз ҳиссиётларига салбий таъсир ўтказаверсангиз, ҳақиқатан ҳам улар, яъни сизнинг қўнглингиздаги нохак қўнгил оғришлари бошқаларни ҳам қарчатиб қўйиши мумкин.

Масалан, оилавий турмушда 10-15 йил умр кечирган ҳар қандай аёлдан “Ҳаётинг қандай? Эринг яхшими?” деб сўрасангиз, анчагина дардларини юзага чиқариб, 1-2 соатга яқин сўзлашув учун мавзу топа олади. Нима учун шундай?

Ҳап шундаки, биз ўзбеклар кизларни ҳар томонлама оилавий ҳаёт ва оилавий муносабатларга жуда каттиқ тайёрлаймиз-у, аммо йигитларимизни махсус тайёрламаймиз. Йигитлар аёллар билан қандай муомала қилиш маданиятини билмасликлари аён. Йигитлар ўз хотинлари устидан устун келсалар, бўлди. Улар учун мана шу устунлик муҳим. Мана шу устунлик нима ҳисобига эришилмоқда, бу – муҳим эмас. Балки мана шу оилاداги эркак устунлиги – аёлни ҳўрлаш, уни зўрлаш, унга зўравонлик ўтказиш, аёл қадрини поймол этиш ҳисобига эришмоқдadir. Кўпчилик эркаклар устун бўлсам, бўлди, демак мен яхши эркакман, деб ўйлашади. Аммо бу – алдамчи ҳолат. Аёл киши хотиннингиз бўлиб, сизни эр сифатида ҳақиқатан ҳам кўнглида устун қўяётган бўлсангиз унинг олдида устунликка эга бўласиз.

Йигитларимизнинг кўпчилиги аср бошида қандай кўрс, ўзбошимча, ўз эркини таниган-у, бошқалар эркини тан олмайдиган бўлса, ҳозир ҳам шундайлигича тафаккурлари замонавий ҳаётдан орқада қолган тарзда яшамоқдалар. Кўпчилик йигитлар “Мен оилани тирикчилигини таъминлаябман-ми, демак, мен ҳўжайинман. Хотин менга бўйсунитиш лозим”, деб ўйлайди.

Аёл кишининг ҳам инсон сифатида ўз қарашлари, фикрлари, ҳулосаларига эга бўлиши табиий бўлиб, ундан батамом ўзига бўйсунитиши талаб этиш ноҳақликдир. Бу борада ислом арқонларида ҳам махсус ўринлар эътироф этилган. Пайғамбар (с.а.в.) олдига бир аёл келиб, ўз эри устидан шикоят қила бошлади. Пайғамбар унинг сўзларини эшитиш учун сабр қилмайдилар ва уни ҳайдаб чиқаришни буюрадилар. Аммо мана шу вақт, арши аълодан товуш эшитилади. “Менинг олдимга ўз дарду ҳасратини айтиб, мурожаат этишга, сандан ташқари ҳар бир аёлнинг ҳам ҳаққи бор. Унинг гапларини эшит”, дейилади. Яъни, аёл ўз қуйинчақлиги, эмоционал ҳисларга тўлганлиги, доимий юмуш ишлари билан шуғулланганлиги сабабли ҳонадон муаммоларини яхши билганлиги боис, унинг сўзлари ва ҳиссиётларига қулоқ тутиш зарур қилиб белгиланади.

Аммо кўпчилик эркаклар "Менинг хотиним менга инсоний муносабатда бўлиши лозим. Бунинг учун мен уни суюшим, ҳимоялашим, уни хўрламаслигим керак", деб ўйлаб ҳам кўрмайди. Йигит кишининг инсоний кадриятлари билим, кўп китоб ўқиш, тафаккурли бўлиш асосида шаклланади. Тафаккурли бўлиш адолатпарварликни ҳаёт мезонига айлантиришга хизмат қилади. Факат "Мен хўжайинман" деган ақидани ушлаб олиб, хўжайин бўлиб бўлмайди. "Хўжайинлик" масъулият дегани бўлади. Масъулият эса ҳар бир инсонга адолат билан муносабат билдиришни талаб этади. Масъулият эса, оила равнакини таъминлашга қаратилган доимий сайи-ҳаракатларнинг узлуксиз давомийлигидан иборат бўлган олий мақсад дегани. Демак, йигит киши ўз оила аъзоларига адолатпарварлик билан муносабатда бўлгандагина, у улғайган ва ўзини таниган инсон сифатида ҳурмат ва эътиборга лойиқ бўлади. Демак, йигит киши оила равнакини моддий ва маънавий жиҳатдан таъминлаётган бўлса, унда ўз масъулиятини ҳис қилиш ўзининг ёрқин ифодасини топади. Аёл кўнглини ҳам, эркак кўнглини ҳам атайлаб, махсус равишда оғритиб бўлмайди. Кўнгил нозик нарсаси, уни асраб-авайлаш лозим. Аёллар, ёки эркаклар кўнглини билмай оғритиб қўйилганда, улардан кечирим сўраш, улардан узр сўраш, кучсизлик эмас, балки мардлик ва чин инсонийлик белгиси ҳисобланади.

Бегоналик. Баъзи одамлар узок йиллар биргаликда умр кечириб, ўз ҳаётининг муайян бир даврида умуман бир-биринга бегона бўлиб боришади. Уларни бир-бирига боғлаб турувчи асосий кадриятлардан бири бўлиб факат фарзандлар қолади. Улар ўзаро муносабатларини "шундай бўлиши кераклиги", ёки фарзандлар "бахти-саодати" учун ушлаб туришади. Яъни, уларнинг оила эканлиги ташки қўринишдагина бўлиб, аслида бу одамлар ўзаро турмуш кечиришмайди. Аёллар учун бундай вазиятда эрининг моддий кўмаги муҳим бўлиб, аёл киши мазкур моддий кўмакдан воз кеча олмайди. Эркак учун эса, кундалик турмушнинг меъёрида кетаётганлиги, уни ҳеч ким тўртмаётганлиги муҳим бўлиб, ўзаро томонларнинг ҳар бири ўзига кераклиги бўлган нарсани олаётганлиги боис улар ажралишмайди. Аммо аслини олганда улар батамом

ўзаро бегона бўлиб бораётган одамлар бўлиб, уларнинг ушлаб ва бирлаштириб турган нарса умумий фарзандлар, қуда-андалар, миллий анъаналар ҳамда металитетдир.

Чарчок. Инсон фақат жисмоний жиҳатдан эмас, балки маънавий-рухий жиҳатдан ҳам жуда қаттиқ чарчаши мумкин. Мана шу чарчокнинг бош сабабларидан бири унинг турмуш ўртоғи бўлиши мумкин. Ҳоҳ аёлга қарши, ҳоҳ эркакка қарши йўналтирилган, мунтазам такрорланиб турадиган, нафсониятга тегадиган, ўз моҳиятига кўра адолатсиз, инсоннинг оилавий мавқеини туширишга йўналтирилган ўз турмуш ўртоғини менсимаслик, уни жерқиш, унинг онлага керак эмаслигини таъкидлаш, унинг ишларидан қоникмаслик, уни пастга уриш, уни маънавий хўрлаш, унинг ишларидан ва сўзларидан қир кидириш, унинг гапларига қўпол равишда аралашуш, унинг сўзларини бўлиш, уни қоралаш, уни рашқ қилиш, уни “ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ” тарзида назоратда ушлашга ҳаракат қилиш, унинг фикрларини эшитмаслик, уни инкор этиш маънавий-рухий портлаш ва ёки чуқур депрессиянинг боши бўлиши мумкин. Бундай ҳол, кўпинча бу вазиятларни амалга ошираётган томоннинг ички комплекси ҳисобига юз боради. Инсон ўзини аслан ичида паст баҳолайди, шунинг учун у ўз кучи ва мавқеини кўрсатиш мақсадида иккинчи томонни донмо пастга уриб туради, бу билан у ўзи кўтарилгандай бўлади. Шу бонс, бундай вазиятлар бир томон иккинчи томоннинг уйда бўлишини унча хоҳламайди, иккинчи томон уйда бўлганида эса, ўзини “дор”да юргандек ҳис қилади. Биринчи томон ўзини якка ҳис қилади. Аммо, умумий мақсадлар (болалар, улар келажаги) кўпинча биринчи томонни қатъий қарор қилиб, ажралиб кетишдан саклайди. Бир томон таъзийқидан иккинчи томоннинг маънавий-рухий чарчаши томонларни асосан бир-бирдан тамомила ажратиб юборишга қодир бўлган хусусиятдир.

Ишонмаслик. Оилавий ҳаётда ишонмаслик икки кўринишда ўзини намоён қилади. Биринчидан, ўз турмуш ўртоғига ишонмаслик, уни қизғониш, уни рашқ қилиш, унинг ҳар бир қадамини назорат қилишга интилиш.

Иккинчидан, ўз кучи, ўз мавкеи, ўз ҳаракатлари ва қарорларининг тўғрилигига ишонмаслик. Ўзбек оилаларида рашк қилувчилар сифатида аёллар ҳам, эркеклар ҳам намоён бўлиши мумкин. Аммо аёллар рашки безарардек кўринади. Чунки аёллар рашкнинг асл кучи барибир аёллар кўнглининг энг тубида кечади, уларда жуда катта қалб ғалаени кўтарилади-ю, аслида эса эркек ўзини оилада қолиш нияти билан тутса, кўпинча аёллар эркекларнинг “чет” га юришига сабр-қаноат билан қарашади. Аёллар рашки учун эркеклар ҳам кўпинча сабаб яратиб беришади. Аёллар рашки бесабаб юзага келмайди. Шу бонс, аёллар ичида юкори даражадаги рашкчилар кам учрайди. Аммо эркеклар рашки кўпинча бесабаб юзага келади. Улар ичида юкори даражадаги рашкчилар кўпроқ учрайди. Уларнинг хотинлари кун бўйи уйда ўтирган бўлса ҳам, хотинларини рашк қилишга улгуришади. Шу билан бирга, жисмоний жиҳатдан рашк қилиш билан бирга, бошқа томоннинг мавкеи, нуфузи, муваффақиятига рашк қилиш ҳоллари учраб туради. Агар эркек киши кўтарилаётган, карьераси яхши кетаётган бўлса, у ўз хотинидан уни қўллаб қувватлашни, унга қўмақ беришни доимо талаб қилади. Яхши хотин албатта, ўз эрини унинг яхши амалларида қўллаб-қувватлаши керак. Бизнинг ўзбек аёллари ўз эрининг мавкеи ортиб бораётганлигини доимо, ўзини четга олиш ҳисобига бўлса ҳам, ҳушнудлик билан қабул қиладилар. Чунки, эркек – боқувчи, таъминотчи. Аммо бунинг акси бўлса-чи?! Агар эркек ишсиз уйда қолиб кетган бўлса-ю, хотиннинг омади чопиб, юкори лавозимларга эришган бўлса, аёл киши оила боқувчисига айланган бўлса, бу оилада томонлар бир-бирларининг мавкеини тўғри тушуниб олгунигача, узок вақт тинчлик бўлмаслиги аниқ. Бирок ҳаётда кимнинг омади чопиши аниқ эмас. Шу бонс, кимга бўлса ҳам ризк берилганига шукроналик қилиб яшаш – тўғрироқ бўлади. Ўзига ишонмаслик ҳоллари – узок вақт хотин киши уйда ўтириб қолса, унинг атрофида ўзига хос дўстлари ва давралари бўлмаса, у ижтимоий ҳаёт тажрибасидан, ижтимоий мулоқотдан маҳрум бўлса, мана шундай ўз қучига ва мавкеига ишонмаслик ҳолатлари юзага келиши мумкин. Аёл киши бутун умр болалар тарбияси билан

шугулланган бўлса ҳам, у жуда катта ижтимоий вазифа – янги авлодларни етказиб бериш. янги фукараларни тарбиялаш иши билан шугулланган бўлади. Бунни тан олиш ва кадрлаш керак. Чунки бу вазифа – аёл кишининг энг улуғ вазифаларидан биридир. Шу билан бирга, онлаларда аёлларнинг ўз устиди ишлаши, кўркем бўлиши, ўз фикрига эга бўлиши учун шаронт ҳам яратиб берилиши керак. Ўқиш, ўрганиш, ўсиш - маълум вақт талаб қилади. Агар аёл киши доимо ўз ошхонасидан ортмаётган бўлса, у ўз ошхонаси муаммоларидан ўзга муаммоларни билмай яшаши аниқ.

Нафрат. Оилавий ҳаётда ўз эри ёки хотинига нисбатан бўлган нафрат узок вақт салбий ҳис-туйғулар инсон ичида тўпланиб, уларнинг юзага чиқиши учун имкон берилмаган вақтда вужудга келади. Вақти-вақти билан кўнгил бўшаб турганида эса, улар сўрилиб, инсон қалбини бўшалиб боришига имкон яратади. Шу боис, кўпинча, аёллар ўз тақдирларидан нолиб, ўз дугоналари, қариндошлари, онасига кўнглини бўшатиб олишга одатланишади. Ғарбда эса кўнгилни психолог олдида бўшатиб, руҳан тинчланиш, нима қилиш кераклигини билиб олиш, ором олиш одат тусига кирган. Бунда ўзига хос мантик мавжуд. Яъни, салбий ҳис-туйғулар эркин ифода қилиниши асосида кучайиб, зўрайиб бормайди. Улар тўпланиб, ечиб бўлмайдиган кучга, эмоциялар эскалациясига олиб келмайди. Балки кам дозаларда, йиғилмай чиқиб кетиб, инсон руҳиятининг тинчланиши учун хизмат қилади. Агар кўнгилда кечаётган барча салбий ҳис-туйғулар инсонни беҳад даражада қийнаётган, азоблаётган бўлса, табиий равишда бирор ҳолис одам билан ўз муаммоларини муҳокама этиш, ўз ва ўз яқинининг ҳис-туйғулари нима учун бунчалик тўкнаш келаётганлигини аниқлаш, вазиятга ҳақиқатан ҳам нейтрал муносабат билдиришга ўтиш муҳим аҳамият касб эта бошлайди. Нафрат инсонни ичдан емиради. Унинг осойишталигини бузади. У инсон саломатлигига каттик салбий таъсир этади. Аммо ҳар доим ҳам сизнинг кўнглингизда туғилган нафрат аслида ўз яқинингизнинг хатти-ҳаракати ёки хатолари оқибатида бўлмайди. Балки кўпроқ улар сиз ўз ёмон ва салбий эмоцияларингиздан қутилиш

йўллари билмаганингиз, бу салбий эмоцияларни ўнлаб йиллар давомида ўзингизга юк қилиб ортиб олиб яшаётганингиз оқибатидир. Бу юк – оғир юк, аммо бенаф, фойдасиз юк. Унинг кераксиз юк эканлигини ўзингиз англаб етишингиз керак. Чунки кўпинча бу салбий эмоцияларнинг келиб чиқиши ва йиғилиб боришига ўзга одамлар эмас, балки айнан сизнинг характерингиз айбдор. Аммо бундан тан олишга кўпинча сизнинг катъиятингиз ва кучингиз етмайди. Шу боис, сиз бу юкни кўтариб юраверасиз. Тинч ҳолатда улар осуда бўлиб, кетгандай туюлади, аммо зиддият ҳолатида улар янгитдан бош кўтариб, ўзини билдира бошлайди. Шу боис, сиз онлавиёт зиддиятларда ўнлаб йиллар аввал бўлиб ўтган воқеалардаги сизга айтилган сўзларни, сизга қарши қаратилган эмоцияларнинг барчасини жуда яхши эсга оласиз ва уларни рўқач қилиб гапиришдан роҳатланасиз. Улар, яъни салбий ҳис туйғулар сизга шунчалик қадрдон бўлиб қолганки, сиз фақат ўз салбий эмоцияларингизнинг тўғрилигига шубҳа қилмай ишонишингиз, бошқа одамлар сизга, “Йўқ, бу иш хато” деб айтса ҳам, сиз улардан қутилиш, озод бўлишга кўрқаётганингиз, салбий эмоциялардан қутилиш сизни ўз кўз ўнгингизда кучсиз, ўз нуқтан назарини ўтказа олмаган, ўзини химоя қила олмаган инсонга айлантираётганлиги сизнинг ҳақиқатда ҳам ўз эмоциялари олдида кучсиз инсонга айлантириб қўяди. Нафрат – инсонларни бир-биридан айиради, уларни бирлаштирмайди.

ИНСОНЛАРНИНГ НУҚСОНЛАРИ ВА КАМЧИЛИКЛАРИ:

Бекорчилик

Бекорчилик ўз-ўзига қилинган суиқасодир.

Худбинлик

Шахсий худбинлик – разилликнинг бошидир.

Худбинликнинг уч тоифаси бўлади: ўзи яшаб, бошқаларнинг яшашига ҳалақит бермайдиган худбин; ўзи яшаб, бошқаларга кун бермайдиган худбин; ўзи ҳам яшамай, бошқаларнинг яшашига ҳам кун бермайдиган худбиндир (И.С.Тургенев).

Ҳасад

Ҳасад кишилар орасида жанжални бошлаб беради (Демокрит).

Хасислик

Хасислик қанча кучли бўлса, раҳм-шавқат шунча кучсиз бўлади (Ф.Петрарка).

Ғаразғўйлик

Ғаразғўй одам ҳақғўй ҳам, қатъий ҳам, маро ҳам, бурчига содиқ ҳам бўлолмайди (В.А.Сухомлинский).

Журъатсизлик

Журъатсизлик – қанчадан-қанча яхши амалларнинг бошини ейди.

Кўрқоклик

Энг тубан тўйғулар ичидаги энг тубан тўйғу – бу кўрқувдир (В.Шекспир).

Кўрқоклик – раҳмсизликнинг бошидир (М.Монталь).

Шухратпарастлик

Шухратпарастликка берилган қадимдан доноларни беақл қилиб келган (И.Кант).

Шухратпараст одам ҳақида настиқчи бўлади (П.И. Чайковский).

Такаббурлик

Такаббурлик - ожизлик белгисидир.

Мақтанчоқлик

Мақтанчоқ одамлар доноларга қулги, аҳмоқларга эса ҳайратомуз пеша, ҳушонадғўйларга осонгина ўлжа ва ўз шухратпарастлигининг қулдир (Ф.Бэкон).

Димоғдорлик

Майда одамларда димоғ катта бўлади (Ф.Вольтер).

Айёрлик

Айёрлик жуда ҳам чегараланган кишиларнинг ҳаёт тарзидир.

Ёлғончилик

Иродасиз юрак, фаросатсиз ақл ва бузуқ характери ёлгончилик фоиъа эади (Ф.Бэкон).

Риёкорлик

Хушомадгўй одамлар сурбетларча риёкорликка ҳурмат билан қарайдилар (О.Бальзак).

Хушомадгўйлик

Одамни ўзига мақташ хушомадгўйлик белгисидир (Арасту).

Иккюзламачилик

Фақат пасткаш одамгина олдинда мақтаб, орқанда гийбат қилади (Пифагор).

Эзмалик

Эзмалик – сўздаги беодобликдир.

Золимлик

Золимлик – ўзгалар ҳаётига қарши йўналтирилган кучдир.

Зўравонлик

Ўз сўзини ўпказа олмаган ожиз одам, куч ва зўравонликка эрк беради.

Жиззакилик

Жиззакилик – ўзини тута билмаслик оқибатидир.

Ғазаб

Ғазаб – бир муддатлик ошкора нафратдир; нафрат эса – яширин, доимий ғазабдир (Ш.Дюкло).

Чиқиша олмаслик

Барча жанжалларнинг ўзига хос хусусияти – иккала томоннинг заифлигидир (Ф.Вольтер).

Бекорга ваъда бериш

Асоссиз умид бериш – инсонни эркин нафасдан маҳрум этишидир.

Ўз сўзи устида турмаслик

Ўзини беҳурмат қилган одамгина ўз сўзи устида турмайди.

Баҳслашиш

Баҳслашиш кўпларнинг кўлидан келади, одоийгина суҳбатлашишини эса камдан-кам киши уюллайди (А.Олкотт).

Ўзини тута билмаслик

Фақат душманларини енгган киши маро бўлмасдан, ўз хиссиётлари устидан галаба қилган киши ҳам марддир (Демокрит).

Жаҳолат

Инсоннинг биттагина золими бор, у ҳам бўлса – жаҳолатдир (В.Гюго).

МЕРОСИМИЗДАН НАМУНАЛАР:

1. Тил ширинлиги – кўнглига ёқимлидир, мулоимлиги эса фойдали. Ширин сўз соф кўнглилар учун асал каби тоғлидир (А.Навоий).
2. Устозга келганда у шогирдига жуда қаттиқ зуғм қилинган ҳам, ҳаёдан ташқари кўп ён беришга ҳам интизмаслиги лозим, чунки ортиқча зуғм шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади (Абу Наср Фаробий).
3. Эй биродар, мунофиққа бўлма улфат, ким улфатдир боши узра юзминг кулфат (А.Яссавий).
4. Бир калима ширин сўз қилишни қинга киритади (А.Темур).
5. Ақл ила олам юзин обод қил, хулқ ила олам дилни шод қил (А.Навоий).
6. Фақати бир томон айбдор бўлганда эди,
жанжал бу қадар узоқ чўзилмасди(Ф.Нарошфуко).
7. Ғазабнинг эмас, ақлнинг овозига кулоқ сол (В.Шекспир).
8. Жанжаллашаётган икки кишининг ақлпроги – кўпроқ айбдор(И.Гёте).
9. Мард кишига қараганда кўрқоқ одам кўпроқ жанжал чиқаради(Жефферсон).
10. Нафрат – разилликни, бағъзан ақли заифликни яширувчи ниқобдир, нафрат саҳоват, ақл ва одамларни тушуниш ҳислати етишмаслигининг белгисидир(А.Добе).

11. Сўқиниш одати кучайгани сари беихтиёр ёмон хатти-ҳаракатларга мойиллик ҳам кучая боради (Аристотель).
12. Ғазаб билан бошланган нарса уят билан тугайди(Л.Н.Толстой).
13. Ғазаб устида жазо берини жазолани эмас – қасо олинидир(П.Буаст).
14. Ғазаб учун далилнинг кераги йўқ. У фақат сабаб ахтаради(И.Гёте).
15. Яхшиликка буюринглар, агар ўзларинг қили олмасаларинг ҳам (Ҳадисдан).
16. Ёмонликдан қайтаринглар, гарчи унинг ҳаммасидан ўзларинг четлана олмасаларинг ҳам (Ҳадисдан).
17. Назар тоза бўлса, тоза нарсани кўради!(Саноний).
18. Инсоннинг қалби ҳуррият оламидир (Мавлоно Жалолиддин Румий).
19. “Ҳукмдоримга” қалб кўзи билан қараб, ундан сўрадим: “Сен кимсан?”, у жавоб бердики: “Сен”(Ибн Халлож).
20. “Тақво” нимадир?
- “**Тақво**” -бу кўзни ёмон манзарадан, қулоқни ёмон гапдан, тилни ёмон сўзлашдан, оёқни ёмон жойга боришдан, қўлни ёмон нарсаларга чўзишдан сақлатишдир”(Имом Муҳаммад ал-Ғаззолий).
21. Инсоннинг чин инсонлиги баҳс ва сафарда англанади (Ж.Геберт).

22. Ўз вақтида фикр билдириш катта маҳорат талаб қилганидек, ўз вақтида сукут сақлаш ҳам ҳизилакам маҳорат эмас (Ф.Ларошфуко).

23. Сўхбатни ақл эмас, ўзаро ишонч ҳамма нарсадан кўнроқ қизитади (Ф.Ларошфуко).

24. Кўп гапириш билан кўп фикр айтиш бошқа-бошқа нарса (Софокл).

25. Гапиришни билмасанг, тинглашни ўрган (Помпоний).

26. Билгинки, сенинг фаросатисиз, совуқ, бепарво сўзинг хафа қилиши, дилни огритиши, ранжитиши, изтиробга солиши, ларзага тушириши, довдиратиб қўйиши мумкин (В.А.Сухомлинский).

27. Яхши сўхбатдош бўлишнинг фақат битта усули бор, бу тинглай билишдир (К.Морли).

28. Мадомики бир икки ишрин сўз одамни бахтиёр этса, шунга қизганган одам аблаҳдир (Т.Пэн).

29. Қўполлик буқрилик каби майибликдир (М.Горький).

30. Баҳслашниш кўнларнинг кўлидан келади, оодийгина сўхбатлаишни эса камдан-кам киши урдалайди (А.Олкотт).

31. Ҳеч кимга сўз бермай сўхбат мавзуини улаб кетавериш шахсият-парастликнинг энг жўн кўринишидир, унинг қораланиши тўғри (Г.Спенсер).

32. Биз биттагина сўз билан ўзимизга ва ўзгаларга қандай зарур етказа олинимизни етарли тасаввур қилмаймиз, бу зарарни деярли тузатиб бўлмайди(Ф.Ламенне).

33. Қўп одамлар яхши гапларни сўйлаши мумкин, бироқ камдан-кам одам тинглай билади, чунки тинглаш ақл инлатишини талаб қилади (Р.Тагор).

34. Тинглаш ақлли одам қўп ҳолларда аҳмоққа кўрсатадиган мурувватдир, лекин аҳмоқ ҳеч қачон бунга мурувват қайтармайди (П. Декурсель).

35. Қандай гап айтсанг, жавобига ҳам ўзини оласан (Гомер).

36. Яхши гапириш учун инсонда ақл етмаслиги ва индамайгина қўя қолмиш учун идрок етишмаслиги мусибатдир (Ж.Лабрюйер).

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ЛУҒАТИ

Конфликт (лотинча “conflictus” – тўқнашув демакдир)- ўзаро карама-карши бўлган зиддиятли манфаатлар ва муносабатларнинг тўқнашувидир.

Конфликтли вазият – ижтимоий субъектлар ўртасида ҳақиқий карама-каршилиқни юзага келтирувчи инсонлар манфаатларининг мос келмаслиги.

Конфликттоген – конфликтга бўлган лаёқатни англатади, яъни зиддиятга мойилликдир.

Конфликтнинг ечимини топиш – конфликт вазиятни йўқотиш ҳамда у юзага келтирган муносабаларни тўғри йўлга солиш билимлари ва кўникмалари мажмуидан иборатдир.

Конструктив ёндашув–конфликтни ҳал этишнинг ижобий босқичи.

Деструктив ёндашув– эса конфликтни янада чуқурлаштириб уни боши берк кўчага олиб киради.

Деконструктив ёндашув–конфликтнинг дастлабки босқичи учун хос ёндашув.

Жамоа – ижтимоий муносабатлар ва ягона ижтимоий фаолият асосида бирлашган гуруҳ.

Абсанс– онгнинг ўта қисқа вақтда йўқолиши.

Астения – рухий қувватсизлик.

Аффект – рухий портлаш.

Гиперкинез – танада кузатиладиган ихтиёрсиз ҳаракатлар.

Агрессия – (лотин тилида) ҳужум қилиш.

Депрессия – кайфиятнинг пасайиб (тушқунлик) кетиши.

Императив – буюрувчи, буйруқ берувчи.

Мутизм – гапирмайдиган, гунг бўлиб қолиш.

Суитсит – ўз жонига қасд қилиш.

Фобия – ваҳима босиш, қўрқиш.

Психастения – рухий фаолиятнинг сусайиб кетиши.

Каталепсия – бир ҳолатда котиб қолиш.

Афония – овоз чиқмай қолиш.

Индифферент – бефарқ, совуққон, эътиборсиз, индифферент одам.

Ҳасадгўйлик - кимдандир, нимадандир норози бўлиш, ўзганинг ютуғини кўрломаслик, муваффақиятларига нисбатан шубҳага бориш, кизганиш ҳолатлари кузатилади.

Эмоционал“зарарлаш” – бевосита эмоционал ҳолатларни (кўл, юз хатти-ҳаракатлари, интонация) узатиш орқали таъсир кўрсатиш.

Инстинкт – хулқ-атвор ёки хатти-ҳаракатларнинг олдиндан генетик шартланган усуллари.

Конфронтация – лотин тилидан олинган бўлиб, **con**-қарши + **frons (frontis)** пешона, фронт (бир-бирига қарши туриш ва фикрларнинг тўқнаш келиши).

Стресс – (танглик ҳолати) кучли қўзғовчилар таъсирида юзага келадиган жиддийлик ҳолати.

Индивид – биологик турга кирувчи алоҳида тирик мавжудот.

Адаптация – инсоннинг ижтимоий муҳит билан ўзаро фаол муносабатда бўлиш ва унинг потенциаллигини шахсий ривожланиш учун ишлатиш қобилияти.

Ижтимоийлашув – инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида ўз-ўзини ўзгартириш ва ривожлантиришнинг бошқариладиган максадга йўналтирилган жараёндир.

Ренессанс даври – қайта туғилиш даври (эпоха Возрождения).

Адекват жавоб – агрессияга агрессия билан жавоб қайтариш.

Фрустрация – алданиш, ҳафагарчилик, режаларнинг ишдан чиқиши – кишининг максадга эришиш йўлида учрайдиган объектив равишда енгиб бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туюладиган кийичиликлар туфайли пайдо бўладиган психологик ҳолат. Фрустрациянинг энг ёмон оқибатларидан бири - неврозлар ҳисобланади.

Бомис - инсон мунтазам ғазабланаверса, қон томирларига бўлган таҳдид ва бомис ҳам кучайиб боради. Натижада, томир деворлари емирила бошлайди.

Адреналин - Адреналин инсон шаклланишида жуда зарур бўлган моддалардан ҳисобланади. Чунки ибтидоий жамият даврларида кўп миқдордаги ортикча адреналин одамга йирик ҳайвонларни ўлдириш, табиат таҳдидларига қарши қўл кўриш, бошқа қабилаларни енгил, турли ўлжаларни қўлга киритиш, яъни атроф-муҳитнинг низоҳат даражада инсон ҳаётига таҳдид қилиши шароитида зарур моддалардан бири бўлган.

Адреналин инсонга унинг атроф муҳит билан бўлган қурашларида қўрқмаслик, жасурлик, қатъият, қарши тура олиш, ҳужум қилиш, ўзини ҳимоя қилиш учун қўмак берган. Инсон йирткич ҳайвонни ўлдираётган вақтида адреналин унга қуч ато этиб турган, йирткич ҳайвон ўлдирилгандан сўнг, адреналин моддаси ўз функциясини бажариб бўлганлиги сабабли у организмдан чиқиб кетган. Аммо биз қазаблангандаги, жаҳлимиз чиққанидаги, қаҳримиз келганидаги организмдаги вужудга келган адреналин моддаси ўз-ўзидан организмдан чиқиб кета олмайди. Шу боис, соғлом турмуш тарзи билан шуғулланиб яшаётган одамлар турли спорт турлари, ўйинлари, машқлари орқали ортикча адреналинга қарши ўз организми фаолиятини мувофиқлаштириб турадилар.

Холестерин моддаси – ёғ моддаси.

Истехзо – юзаки қулмок.

Саботажчилик – ишдан бўйин товлаш.

Рационалистлар - ҳамма шароит ва ҳусусиятларни ўз манфаатларига бўйсундиришга ўрганган одамлардир.

Оила – инсонлар қундалик ҳаётининг асосий қисми жинсий муносабатлар, болани дунёга келтириш, болаларнинг ижтимоийлашуви қаби ҳолатлар содир бўладиган ижтимоий институт.

Саботаж – барбод. Мулоқотни барбод этувчилар.

Компромисс – қелишувчанлик.

Ҳажми 19,5 б.т.

Низомий номидаги ТДПУ Ризографида нашр қилинди.

